

EGY

VIHAROS EMBERÖLTŐ

KORRAJZ

IRTA

DR BÚSBACH PÉTER

I. KÖTET

MÁSODIK KIADÁS

BUDAPEST,
BENKŐ GYULA BIZOMÁNYA
1906

TARTALOM.

I. RÉSZ.

	Lap.
A régi jó idők	1
A magyar paraszt	4
Első joggyakorlatom	10
Egy kis uti kaland	17
Egy magyar óriás	27
1847—8-diki országgyűlés	42

II. RÉSZ.

Szabadságharcz és forradalom.

Napló 1848. július 13-tól 1849. augusztus 17-ig	61
---	----

III. RÉSZ.

Reflexiók.

Kossuth — Görgey	138
Váci proklamáció	161
Kápolnai csata	179
Diktatura	187
Ápril 14-dike	199
Temesvár — Világos	223

IV. RÉSZ.

Gyásznapok	232
Az osztrák szervezkedik	244

V. RÉSZ.

Védekezés.

Egy elnyomott nép passzív ereje	269
---------------------------------------	-----

VI. RÉSZ.

Az emigráció működése	313
-----------------------------	-----

I. RÉSZ.

„A RÉGI JÓ IDŐK!”

Gyermekkoromtól vezetett naplójegyzetekből állítom össze e korrajz két első részét, egész 1849 augusztus közepéig... E jegyzetekből természetesen sok subjektivitás fog előtűnni.

De adom a hogy találok és a hogy éreztem.

Elsárgult sorok! egy félszázad erőlködött elenyésztetni fekete betűitöket, tanúit egy viharos korszaknak, mely trónokat tört össze és nemzetek életét tette kérdéssé. Halvány lapok! melyek, mint a megöszült fürtök, már csak annak vagytok bizonyítékai, hogy a ki hasábjaitokra irt, egykor szintén lelkesülni tudott nagy tettek felett! Megfakult, színehagyott e napló, mintha szégyenkeznék a benne foglalt eszmék és felfogások miatt. És tán nem ok nélkül. Az *idealizmus* is kivénül; ma megmosolyogják azon eszméket és eszményeket, melyek minket egy félszázad előtt lelkesítettek. A mai nemzedék azokat, mint elavult lomot tekinti és a szánakozás egy nemével megy el mellettük. Idealisták voltunk, ideálok eléréseért küzdöttünk; ideálokért, nem ügyelve az anyagi előnyökre, melyeket e küzdelem közben

elszalasztottunk vagy elvesztettünk. A mai világ ezt — *naivitásnak* nevezi. S igaza van; mert az ellenkező eljárás a legmagasabb állásokhoz, nagy tisztelethez, dús jövedelmekhez nyit utat, míg az idealizmus: megviselt — uraságok által levetett — öltönyben jár és éhgyomorral ír lelkes strófákat — a sajtósok számára...! A *realizmus* képezi a jelen század végén az emberek összörekvését. A realizmus uralkodik a parlamentben, uralkodik a nyilvános életben, az egyházban, a színházban, a társadalomban, a családi életben.

Több egy félszázadánál, hogy figyelemmel kísérem a változásokat, melyeken állami és társadalmi intézményeink keresztül mentek; azon átalakulásokat, a melyek az ország szervezelét gyökerestől felforgatták; s végül azon az egész világot megrázkódtató áramlatokat, melyek esetről-esetre az emberek kedélyét és szellemét világszerte mozgásba hozták. Az események sokszor összetorlódtak és megfeythetetlen, szétbonthatlan kaosz gyanánt állottak előttünk; jött egy vihar és szétszórta e kaoszt s ösvényt nyitott a történelemnek a kibontakozáshoz, a tovább fejlődéshez; másszor szinte a századot megelőző ugrásokat mutattak a felvetett eszmék, melyeken az eseményeket követni, vagy éppen utolérni lehetetlennek hittük; s ime — — e megdöbbsentő eszmék megint csak a nyugodt, biztos haladásnak voltak úttörői.

Igaz: ma, a század végén, ismét csudálatos eszmék foglalkoztatják a szellemeket és hozzák hullámlásba a társadalmat, a mely nem tudja: védekezzék-e ez eszmék ellen? elfogadja-e azokat, mintegy új jövő alapjait? vagy nevesse azokat, mint egy

nem rendes szervezetű agy bohóságait? Ilyen: a saját külön hazának megtagadása, a világpolgárság eszméjének terjesztése, a külön fajszeretet eltörlése és egy nemzetközi tömegbe beolvadás stb. — Mi egy régibb kornak hazaszeretében és a hazáért való önfeláldozás eszméjében nevelt fiai, örületes ostobaságnak vagy társadalmi súlyos betegség jelének tartjuk a saját külön hazának megtagadását, a saját külön fajától való elfordulást. — Mint a családtagok közelebb állanak szívéinkhez, úgy kell a külön saját fajának, a külön saját hazájának és ezek érdekének minden gondolatunkkal, minden érzésünkkel összenőve lennie. Hisz a vadállatokba beoltotta a természet az övéihez való szeretetet, és élete feláldozásával is védi tanyáját, mely kisdedeinek otthona! És csak az ember volna szívtelenebb még az erdő vadjainál is!?

De keletkeznek oly eszmék is, melyeknek megvalósítására — előreláthatólag — a jövő század törekedni fog. Ilyen a *szocializmus* azon elve: a munkaképeseknek foglalkozást biztosítani és a munkaképteleneknek tisztességes ellátásáról gondoskodni stb. hiszen ezek is katonák az államélet megvédésében, fentartásában.

Ha végig gondolunk azon, hogy egy emberöltő alatt a földhöz kötött jobbágyságból — majdnem a rabszolgaságból — a szocializmusig, a kötéllal való katonafogdosástól az általános védkötelezettségig, a nemesi osztály kizárólagos hivatalképességétől a polgár-miniszterelnökig, a gyors parasztféle utazástól a villamvonatokig, a hetenkénti egyszeri postajárattól a telefonig és kábeltávürgönyig stb. jutottunk: bizony a káprázat egy neme fog el

bennünket és végig tapintunk magunkon: ébren vagyunk-e? nem álom-e mindez?

Ma a kofa gyümölcsös sátra alatt, a targonczás taligáján, a hordár az utca sarkon, a »komfortáblis« a kocsibakján mindenik a maga napi hírlapját olvassa; egy félszázad előtt alig volt 4—5 hírlap és ezek hetenként kétszer jelentek meg s ugyancsak disztिंगvált úri embernek tartották, a ki ilyet járatott; a nagy tömeg olvasni nem is tudott!

Ma egyszerű földmíves polgárok *kongresszust* tartanak és nyíltan tárgyalják: mikép kell a mezei munkás helyzetén javítani? E század elején nálunk a nem-nemes földmíves sorsa alig volt valamivel jobb az amerikai szerecsen rabszolgáénál!...

Önkénytelenül emelkedik keblünk az óriási haladás, a megmérhetlen fejlődés, a minden téren való előre törés láttára! Az idealizmus utat tört, lelkesített; a realizmus dolgozott, számított, megvalósított.

Ne panaszkodjunk. Tegyük összehasonlítást az egy emberöltőn történetek közt, és meg lehetünk elégedve; nem mondhatjuk joggal: »nem boldog a magyar!« Nem egyhamar jó egy új század, mely ily óriási fejlődést hordjon méhében.

A magyar paraszt.

Dózsa György lázadása óta a magyar paraszt évszázadokon át súlyos rabságban élt. Urának ép oly teherhordója volt mint egyéb házi állatai. A csakhamar bekövetkezett török uralom és ennek veszélyei enyhítették tetteleg a földesúr bánásmódját jobbágyaival szemben, kikre esetleg védelem céljaira szüksége volt. A mint a veszély csök-

kent, a földmíves jobbágyság ismét szigorubb elbánásban részesült. — A háborúk kipusztították az ország lakóit; a török hódoltság alatt rabszíjra fűzték a föld népét és elhurczolták rabszolgácul; de elhurczolták az urát is — ha elfoghatták. Csakhogy ezt nagy váltság mellett megint hazabocsátották.

Azonban a szegény paraszt ott maradt, mert érette ugyan ki fizetett volna váltságdíjat?

Néptelen lett az ország, nem volt ki a földet művelje; legfőlebb a várak legközvetlenebb szomszédjában, az őrség védelme alatt termeltek itt-ott még némi legszükségesebb élelmi cikket; vagy oly helyeken, melyek a töröknek nagy összegeket fizettek azért, hogy más pusztító elemek ellen megvédje.

A török hódoltság megszűntével megint időnként fegyvertánczra kelt az ország: majd a szabadságért, majd a vallásért küzdve. A sereg, mely vérét ontotta, túlnyomó részben a jobbágyságból állott elő, úgy a török ellen, mint a szabadságharczokban, de azért a paraszt meghagyatott elnyomott szánandó helyzetében, daczára annak, hogy nemcsak vérével védte e földet, de vagyonát is erre kelle feláldoznia!

Személye uráé, háza becsülete uráé, vagyona uráé volt.

Végül a XVIII. század végén felvetette a nagy francia forradalom azokat a nagy eszméket, a melyeket magában Franciaországban irtóztatós vérontás mellett meg is valósított: az egyenlőséget, testvériséget és szabadságot. A francia arisztokrácia fizette meg egész Európa helyett a leczkepénzt ez eszmékért.

Ez időtől fogva Európa más országai is kezdtek elmélkedni a világfejlődés logikája és törvényei felett, és szükségesnek találták utat keresni, a mely a lehető veszélyek közül kivezessen. És erre annyival inkább szükség volt, mert némely országokban parasztlázadások törtek ki, melyek élénk figyelmeztetői voltak a nemességnek, hogy el kell távolítani az explosio okait.

Igy kezdődtek már a jelen század első felében mozgalmak nálunk is ez irányban; megindult a jó és rossz szellemek tusája a felett: fentartassék-e a szolgaság járma tovább is népünk nagy tömegén? fentartassanak-e azon úri kiváltságok, melyek hazánkban kevés urat és sok millió szolgát teremtettek?

De kezdjük meg az emlékeket.

Szép őszi délután van; a nyugodni készülő nap aranyos sugarai még fekszenek a Gyöngköt környező halmokon, mikor könnyű kocsin, csendesen koczogva, mentünk nagybátyám, apám és én egy másfél órányira fekvő községbe látogatóba.

Gerenyáson — egy erdőirtáson — átmenve a Kapos völgyébe értünk.

A Kaposvölgye gyermekkoromban még vad bozótság volt: a Kapos és Koppán csak néhány évvel elébb lón szabályozva. A talajt még éles levelű sás, hajlékony bóbítás virágú nád és széles lapu borította el; a zombékokból helylyel-közzel zöldessárga színű víztükrök terjesztették pestilenciális kigőzölgéseiket; éjjel pedig a lidérczfény csábította a megtévedt utast ingoványai közé.

Kocsink után óriási porfelhő keletkezett, a mely folyton kísért bennünket és mint egy vastag fehér-sárgás lepel feküdt a kocsi hátsó ülését elfoglaló két férfiúra, a kik élénk beszélgetést folytattak egymással gazdasági ügyek felett.

Az én szemem a bozóra és a ki-kicsillanó vizeztükrökre volt szegezve, a melyeken tarka-barka vizi-madarak egész serege élvezte a szép meleg napot. Hirtelen egy rémült sáporogás, szárnycsapkodás támadt és a madárhad óriási robajjal repült fel, menekülést keresve. Egy róka lopódzott közelükbe; mint a villám csapott rájuk s most egészen nyugodt lépésben viszi tova megejtett zsákmányát.

Alig haladtunk néhány száz lépést, mikor egy kanyarulatnál két ember jó szemben velünk. Még vagy tíz percznyi távolban lehettek, a mikor nagybátyám azokat észrevéve, hirtelen félbeszakítja a beszédet s oda mutat:

— Vagy katonaszökevény vagy szegény legény, — szól apámhoz fordulva, — a kit ott egy pandúr hoz, mert ugyan erősen megkötözte.

A pandúr puskával és két pisztolylyal felfegyverkezve, póre gatyában, de vörös zsinóros kék posztó mándliban, kísér egy körülbelül 48 éves hátrakötött kezű embert, a ki a vidékbeli német népviselet szerint öltözködve, egy ingben, térdig érő vászonbugyogóban és kötött gyapjúharisnyában, roppant széles egyenes karimájú kalappal fején, jár a pandúr előtt.

— Nini! hisz ez Weiszlinger; egy jómódú feltelkes gazda! hogy jut ez ebbe a helyzetbe?

Megkérdezték a pandúrt: mit vétett Weiszlinger? A felelet az volt: hogy megszökött a telkéről.

Lábas jószágát éjjelre a legelőn hagyta fia felügyelete alatt, s ő maga éjjel kocsira rakta, a mit lehetett s nejével, gyermekeivel, lábas jószágával megszökött S. helységbe,

Nagybátyám oda szólott atyámhoz, hogy hisz a szabad költözködést törvény biztosítja a parasztnak; s azután kérdi a pandúrt, hogy ki parancsolta az elfogatást?

Weiszlinger elmagyarázta azután, hogy leánya miatt, kit minden áron az »udvarba« akarnak »szolgálatra« bevinni, kénytelen volt e lépést tenni, mert *háza becsületét* élete árán is megvédi....!

Szegény ördög! nem tudta, hogy a hol a törvény feláldozta az ő és jobbágytársainak háza becsületét: ott ő életét ugyan elvesztheti, (mert agyonveretése esetén legfőlebb 40 frt bírság fizetése mellett az agyonverő nemes felszabadul további zaklatás alól); de a becsületét azért még sem védheti meg.

Azon nagy bünt, a mely miatt W.-t ily módon szállítják vissza uraságához, én csak később értettem meg. Ez alkalommal csak azon csodálkoztam, hogy ime az elébb a vízimadarak elmenekültek a róka láttára és ezt mindenki természetesnek találja, mert azért adta Isten nekik a szárnyakat; s ime az üldözött ember, ha elmenekül, ezt a törvény megkötözve szállítja vissza üldözője körmei közé!!...

A községháza előtt, mintegy czégerül ott állott a »kaloda«, az abban kínlódó paraszttal; ott állott a községháza udvarán a »deres«; a törvényszoba falain diszítésül, a divatos kinzó eszközök egész gyűjteménye, mint: a »hegedű«, béklyó, lánczok, kötelek, a »farkasgúzs« eszközei, és a mogyorópálcza és

virgács. *Láttam mindezeknek gyakorlati használatba vételét öregeken, ifjakon, férfiakon és nőkön!!....*

De ezeken kívül minden megye székhelye határában, a főközlekedési út mellett, ép úgy, mint a jus gladii-val felruházott földesúr rezidenciája határában, egy emelkedett helyen, útmutatóként az *akasztófát*, melyen heteken keresztül himbálódzott a kivégzettek megfeketült teteme. A nép keresztet vetve ment el a borzalom e tanyája mellett és babonás hittel hüverőt tulajdonított a kivégzésre használt kötélnek!

Mély benyomásokat tettek rám e látványok és még mint majdnem gyermek sokszor egymagamban elkeseredve vonultam meg az erdők magányában, és elmélkedtem e nagy igazságtalanságok és embertelenségek felett, a melyeket akkor és előbb, évszázadokon át »*törvénynek*« *neveztek!!*

Akkor és ott sokszor tanúja voltam oly jeleneteknek, melyeket *Tompa* így ír le:

- »Hol Istenétől munka közt
- »Kérvén kenyért, ruházatot,
- »Feltört tenyérrel a szegény
- »Szántóvető nép izzadott:
- »A felzsendült vetés
- »Fejét kihányni kezdte már,
- »És gazdag aratást
- »Igért a hullámozó határ;
- »De a kőszívű össze-vissza
- »Törette, dúlta a vidéket,
- »Mint a hol jég vagy sáska járt:
- »A disztől fosztott határra —
- »A bús föld népe sírva nézett!«

De egyúttal akkor és ott éledt fel bennem egy érzés, egy sóvárgás, egy homályos elégedetlenség a létező állapotokkal szemben és az eszme: az

emberi jogok igazságosabb megosztásának szüksége felől. Akkor és ott ösztönszerűen keletkezett bennem a vágy: oly pályára lépni, a melyen ezen igazságtalanságok ellen küzdhessek.

Az ügyvédi pályára gondoltam. Egy unokabátyám, a kinek hivatalos állása volt, s az életet ismerte, egyszer azt kérdi tőlem, mint még gimnáziumi tanulótól:

— No öcsém, mi akarsz lenni?

— Ügyvéd — válaszolám egész határozottsággal.

— *Ez csak nemes embernek való mesterség* — felelte vissza, — minden megaláztatásnak, minden inzultusnak ki lehetsz téve, a nélkül, hogy módodban volna érte csak elégtételt is venni.

Első joggyakorlatom.

Megyém egyik legtekintélyesebb földbirtokosa, táblabirája stb. házánál vagyunk. Földszintes, egyszerű épület, széles, tág udvarral; az udvaron — elkülönítve minden más épulettől — áll egy két szobát és egy előszobát tartalmazó házikó, a mely belső berendezésének egyszerűségével ugyan teljes összhangban áll a szemben levő úri ház külső megjelenésével, de annál nagyobb ellentétben ennek kényelmes, gazdag és izléses bútorzatának eleganciájával.

Ez a melléképület rendszerint irodahelyiségül szolgál, a hol a nagy úr tisztjeit fogadja, azoknak jelentéseit meghallgatja, utasításokat ad és számadásait vizsgálja vagy ügyészével vizsgálattja.

Ez irodában most ünnepélyes aktus folyik. »Szedriát« tartanak benne. Az ajtó előtt két teljes

parádéba bújt megyei pandúr tartja kellő távolságban az ügyes-bajos tömeget és szólitják elő azokat, kiknek ügye sorra kerül. Az udvar tele van ügyes-bajos emberekkel, községi előljárókkal.

Benn az irodában egy hosszabb — zöld posztóval bevont — asztalnál öten ülnek. Az asztal fején egy jól táplált, piros pozsgás, kerek arcú, teljes szakállú, rövid nyakú úri ember, kinek fekete göndör fürtjei közt már ezüst szálak is kunkorodnak. Mintegy 45—48 éves, kissé rekedtes hangon beszél; apró szemei élénken villognak a vastag szempillák alatt. Ez a járás tiszteletre méltó *főszolgabírája*.

Mellette jobbra egy fiatal, 28—30 éves, sportsman öltözékű (pitykés dolmány és a lábszárak külső oldalán szintén egy-egy sor pitykével kirakott lovagló-nadrágban), életvidor, magas, szikár és élénk kinézésű úri ember, kit az egész dolog vagy untat vagy feszélyez. Ez az — *esküdt úr*.

Szemben az esküdt úrral ül az uraság ügyésze; előtte egy nagy aktacsomó, a melyből esetről-esetre a megjelent felekre vonatkozó tényvázlatot tárgyzó iratokat kikeresi és a vonatkozó panaszokat előterjeszti.

Negyedik és ötödik személy a jegyzőkönyvvezető és ennek önkényt vállalkozott segédje — az én csekélységem.

Azon községnek, a melynek lakosai ügyét épen tárgyalják, előljárója, az öregbíró, sőt helylyel-közzel a jegyző is, oldalt a falnál egy sarokban húzódik meg és csak akkor szól, ha egyenes kérdést intéznek hozzájuk.

Az eljárás elég gyors és expeditiv.

Első eset. Egy özvegy asszony bepanaszolja a helybeli molnárt, hogy az őrlés végett neki átadott búzát kicserélte és helyébe sokkal silányabb anyagból készült lisztet adott vissza. Bemutatja búzájának mustráját és a kapott lisztet.

Mindenek előtt egyességi kísérletre kiküldik őket. Az egyeztetés a falu birájára bízatik.

Ez alatt az uraság, képviselője erdőrongálás és falopás miatti panaszát terjeszti elő két szegény sorsú zsellér ellen, kiknek gyermekeit az erdőke-rülő elfogta, mikor egy-egy kötés rözsével a fejükön jöttek ki az erdőből.

A tényállás beismerve, de erdőrongálás nem forogván fenn, csak falopás miatt hozatik ítélet; és ez testi büntetés.

Most a molnárt és az özvegyasszonyt egyeztetni kiküldött előljáró jelenti, hogy a felek közti egyezés nem sikerült. Erre megvizsgálják a búzát, s megnézik a lisztet; az öregbiró csakugyan ismeri az özvegyasszony búzáját, melyet aratáskor a szomszéd uradalomban aratórészt fejében kapott. Konstatálják a csalást.

A molnárt a kár megtérítésén kívül még *hat botütés büntetésre* ítélik, melyet rajta az ülés befejeztével a megyei pandúr végre fog hajtani.

Előkerül továbbá egy már ismételve büntetett »falurosszának« korcsmaverekedési esete, a melynek folytán egy pár bekötött fejű és felkötött karu ember állittatik elő tanúságtételre.

Ítélet: egy óráig »farkas gúzsba« kötni, két heti áristom és hetenként 12 botütés a község udvarán.

Igy megy ez egész kedélyességgel, mialatt a földes úr koronként be-betekint és pár szót vált fiskálisával s azután megint távozik.

Ebéd után megint folytatják a panaszok elintézését.

Itt megjegyzem, hogy a szolgabíró csak esküdt-társával együtt és annak tetteles részvételével gyakorolhatta a birói hatalmat. Szabályokhoz az eljárásnál nem volt kötve, s eltekintve a földes úr kikerülhetetlen befolyásától (a bíróság az ő házában lakott és vendégeskedett), a hol a földes úr érdeke nem jött szóba, elég pártatlanul ítelt, és mert az ítélet azonnal végrehajtatott, hiába való lett volna az appelláta, mert az ugyan a testi fenytétet többé le nem vette volna a felebbezőről.

Minden, a mit magam körül észleltem, megfigyeltem és értettem, nehéz borúval vontam be kedélyhangulatomat; az emberek, a viszonyok, saját jövőm, minden-minden sötét, majdnem visszataszító alakban mutatkozott, felizgatott képzelődésem előtt.

A lassú menetű reformok nyugodt bevárására az ifjúság vérmérséklete nem alkalmas; hiszen a mi lelke minden érzését betölti, egész beléletét lefoglalja, annak keresztülvitelét, megvalósulását rövid idő alatt látni is óhajtja, hogy tovább szője eszményeit és alkothasson magának új világot, új helyzeteket, új és szebb jövőt képzeletében.

Az »urak«, értsd: a nemességet, herczeg Eszterházytól le az utolsó bocskoros nemesig, csak földmíveléssel foglalkoztak; már t. i. a ki egyáltalán foglalkozott; az iparüzés bármely ágát lealázonak, úrhoz nem méltónak találták. A földmívelést kényelmessé tette az úrbériség, a *robot*; a mely ingyen munkát biztosított a földesúrnak. — Tudományos pályára, illetve komoly tanulásra ritka ember adta magát az úri osztályból, mert a *nemesség* biztosított

neki *minden hivatalt*; oda azután beülhetett természetadta eszével akár a guberniumba, akár a megyénél. A birói pályán, t. i. Hétszemélyes és Királyi táblákon, tekintettel voltak legalább az ügyvédi diplomára. De itt sem minden tagjánál, pl. főpapoknál stb.

A nemnemesnek maradt az istenadta ekeszarva, kalapács, gyalú, dikics; később, de már csak a 40-es évek felé: az ú. n. *prókátorság*; de itt is sok nehézséggel és keserőséggel kellett megküzdeni a »nemesség« hiánya folytán. Sokszor egy száz íves percsomóban 50 ívet azzal írtak tele, hogy az ellenfél ügyvédje — paraszt.

A nép nagy tömege akkor a jobbagyság lánczaival lenyűgözve; — a középnemesség azt nézte: mit csinál a mágnás? főuraink pedig az udvar által nemzetiségükből kivetkőztetve, a fényűzés és tékozlás lejtőjére csalogatva, közel voltak az elpusztuláshoz, a mit Széchenyi következőleg jellemez:

»Nevetséges vagy szomorú-e: ha egy nagybirtokos, kinek kiterjedt termékeny szántóföldjei, rétjei, erdei, szöllei stb. vannak, ki nem adózik, s az országnak szintén semmi terhét nem viszi, s kinek sok ingyen dolgozik, ha egy ily birtokos annyira elszegényül, hogy végre adósságai miatt semminél kevesebbje marad?«

A *középnemesség* egyebeken kívül még meghasonolva egymás közt, önmagát emésztette azon küzdelemben: megszüntettessenek-e a kiváltságok, melyek a népet szolgaságban tartják, vagy sem?

A nagyobb szellemek igyekeztek megértetni: hogy szolganépnek mindegy — akárkit szolgál; őt

azon gazdasághoz, mely az uráé, azon birtokhoz, a mely talán kinzójáé, a szolgálai lekötöttségen és nyomorúságos bérén kívül mi sem köti; ha a jószág urat cserél, mi köze hozzá? talán jobb urat kap? reá új urának is szüksége lesz. Ha urát egy erősebb leveri, ám lássa! Sokszor éppen saját szolgálait használták fel e célra. Csak most látták ezt Galiciában a parasztlázadás alkalmával....

Köröskörül a mívelt nemzetek a szabadság, az egyenlőség harcát vívják, sőt részben már államintézményekké emelték; köröskörül a világban új szellem, új eszmék, új tevékenység hajtotta előre a nemzeteket, míg nálunk a kiváltságok éppen most élet-halálharcot folytattak fenmaradásukért; köröskörül fejlődés, haladás! nálunk: a korhadtt alapokon nyugvó államéletben tespedés, elmaradás!

Mint ismételten felemlítém, a 30-as években és a 40-es évek elején nemcsak fennállott az úrbériség a maga rideg szigorában, hanem ép ekkor számosan, talán éppen az ellene itt-ott intézett támadások folytán, azt erősebben kizsákmányolták, mint korábban bármikor. Említettem, hogy a földes úr 1831-ben hozott világos törvény ellenére megkötözve hozatta vissza azon jobbágyát, ki a kegyetlen bánásmód miatt kétségbeesve, megszökött az apja, öregapja, dédapja által mívelt birtokból, hogy más földes úr szárnyai alatt talán védelmet találjon; láttam, hogy családokat kibecsültek és kikergettek azon telekből, melyen születtek, melyeket elődjeiknek egész sora tekintett otthonának.

Széchenyi István gróf »Hitel« című művében így jellemzi az akkori helyzetet:

»Ilyen praxisok, mint p. o. a *legeltetésben*, hol a földesúr lassan-lassan minden legelőből kiszorítja jobbágyit, — *vagy úticsinálásban*, hol 14 napra idegen tájakra hajtják el a szegény parasztot, s ott bitangkép — jobbára esztelenül — s így hiába pazarolt munka közt marháját legelő híjja miatt romlani s veszni látja, midőn azonban maga sanyalódik vagy pénzét a csapszékben költeni kénytelen, végre ha ő készítette el az utat, csak szinte megint *egyedül ő maga fizet vámot tőle*, vagy *forspontosásban*, midőn a jobb lovas jobbágy földes urának vagy tiszteinek *ingyen szolgáló kocsisa*; vagy *vármegyeház építésben*, hol közönségesen egy pár szabad oblatum után *a munka s költség legnagyobb terhét azon osztály viszi, melynek a vármegyeház néha nem egyéb kinzóhelynél*; vagy *országgyűlési költségek* vitelében, melyen az, *ki a költségeket viszi, repraesentálva nincs!*«

Pedig hát Széchenyi csak a külső jelenségek az általános jogi, közgazdasági és humanitarius szempontokból ítél, csak ezekből ítélhetett, mert magas társadalmi állása módot sem nyújthatott neki annak a misera plebs kontribuensnek kedélyi életébe betekinthetni, ő neki, ki csak nagyritkán jutott hozzá, hogy parasztjaival is foglalkozzék, ilyenkor azoknak természetesen csak az ünnepi oldalát észlelhette. Mert hisz melyik parasztnak lett volna bátorsága a főszolgabírótól a pandurig, a tisztartótól le a hajduig minden kisebb-nagyobb zsarnoka ellen panaszt emelni?!

Nem is szólok itt a földesúri és papi tizedről (dézsmá), az állami, megyei, községi adókról stb., melyeket mind a paraszt viselt.

Egy kis utí kaland.

De hát otthon iskoláimat végezvén, máshova kellett mennem felsőbb iskolákba. És ez szerencse volt rám nézve, mert ez által kiragadtattam azon környezetből, a melyben csak vigasztalan keserűséget láttam.

Elmentem Nagy-Kőrösre, a szép magyar alföld e tipikusan magyar városába.

1843-at irtunk. Vasutról ez időben fogalmunk sincs: a dunai gőzhajózás gr. Széchenyi István kezdeményezésére csak pár évvel előbb indult meg, de még nagyon primitív jellegű volt, és aránylag drága; azonkívül a hajók ritkán is közlekedtek, körülbelül minden héten két menet lefelé, ugyanannyi felső irányban is. Az emberek egy nagy része még nem is igen merte drága életét ezen ördögi masinára bízni, mert a zsidó példabeszéd-ként »das Wasser hat keinen Balken« (a víznek nincs gerendája) inkább folytatták a kényelmetlen kocsitutazást azután is.

Nagy-Kőrösre *Pesten* keresztül mentem. Ez volt első nagy útam, a mit életemben tettem. Az akkori főváros a mostanihoz képest nem igen volt egyéb egy kis vidéki városkánál úgy kinézésére, mint életmódjára nézve. De utczai élete mozgalmasabb volt amazokénál. Nehány napot töltöttem Pesten, s ez éppen elég volt, hogy az utcán, színházban, vendéglőben és kávéházakban nyilatkozó életet kiismerhesse az ember. Első sorban meglepett a város kizárólagos németessége — nyelvére nézve. Boltokban, kávéházakban, fogadókban, az utcán,

mindenütt német, pusztán német szót hallottam. Sőt a pinczerek, üzletsegek, de maguk az üzlettulajdonosok magyarul nem is, vagy csak kivételesen és törve tudtak. Ha az utcán véletlenül egy magyar szó ütötte meg fülünket, szinte visszafordultunk, hogy keressük azt a csodabogarat, aki ezen német tengerben még tud és merészel magyarul beszélni! Természetesen rendszerint egy szűk magyar nadrágos, atillás, kardos jurátust láttunk. Hát biz itt átérezte az ember az akkori költő elkeseredését, hogy:

»Hej maholnap a magyar szó — ritka mint a fehér holló!«

Sétaterei Pestnek nem voltak; a mai világszépségű »Korzó« helyén egy ronda, iszapos, szemetes Dunapart volt, melyet még hajót vontató lovak tapostak, és melyen garmada számra voltak dinnyék, kovászos uborkás hordók és egyéb ily izletes árúk felhalmozva; ezeknek hulladéka ott rothadt el és terjesztette pestilentialis bűzét. Innen, körülbelül az »Angol királyné« szállóval szemben, vezetett át Budára egy *hajóhíd*, a melyen a hídvámot csak a szegény ember és a paraszt fizette; urak és nemesek — ha rongyosak voltak is — mentesek ez alól.

Pestről Nagy-Kőrösre nem vezetett csinált út, és nagy területeken csak silány növényzettel borított végtelen terjedelmű, többnyire homoklegelők vonultak el, melyeken a kocsik 50-től 100 méter szélességben is csináltak csapásokat, úgy és ott, a hol éppen jobbnak és kényelmesebbnek találták. *Pótharasztyáig* csak nyújtott a vidék változatosságot: falvak, erdők, szőlők és itt-ott a török pusz-

títás alatt eltűnt falvak *templom romjai* voltak még láthatók. Akkor még Pótharasztján is egy ily elpusztult község templomának félfala meredezett az ég felé; innen azután minden egyéb: sikság; semmi egyéb, csak — sikság. Akaratlanul is eszébe jutott az embernek amaz ábrándozó felsóhajtás:

»Vén ördögszekér iramlík
 »Czél s nyom nélkül a világon!

 »Meg-megáll, de ostorával
 »A szél rajta üt
 »És a messze pusztaságon
 »Utban álló tüske- s árkon
 »Űzi mindenűtt.«

Mert nincs akadály, a mely feltartóztassa.

E pusztá rónaságot élénkíti egy elhagyott roskatag csárda, melynek tetején a gólya fészke takar be egy a szél által tépett lyukat, és melynek szarufája fedetlen meredez a nagy semmiségbe, míg a tető zsuppja összetépett csomókban fekszik részben össze-vissza a szél ellen védett tetőrészekén, részben az eresz körül és alatta a földön. Kerítése, kapuja kitörve, darabokban fekszik a fűbenötte bejárat előtt. Odább megint egy unatkozó tanyát találunk, melynek kuvaszai éles támadást intéznek lovaink és kocsikerekeink ellen.

További egy órai út után egy pár ákáczbokor egy topolyfának nyujt társaságot, és körülöttük egy birkanyáj delel. Egy ákáczbokron lóg a pásztor gunyája: subája, mándlija és tarisznyája. Pásztor és nyáj leheveredtek; csak egy éles szemű komondor veszi komolyan kötelességét és elébb minket támad egy pár mérges csahintással, majd

megint visszatér és újra élénk figyelemmel kíséri egy a magasban lebegő nagy ragadozó madár mozdulatait, a mely hosszabb ideje vonja már széles köreit a nyáj felett.

Kocsink helylyel-közzel agyig süllyedt a homoktengerbe, és egy szembejövő szekérnek — az első melylyel Pótharasztja óta találkoztunk — fáradt apró lovai csak lépésben és koronként meg-megállva vonszolják maguk után a tyúkkosaras csekély terhet. Közel a birkanyáj szomszédjában egy turjánost látunk, melynek vizében jöttünk daczára egész nyugodtan áll egy bámész gólya; amott pedig szaggatott éles süvöltéssel repül fel egy homokbuczka mellől a gibicz, de csak kurta utat téve, ismét leszáll; míg az ürgék virgoneczan iramodnak védő lyukjaik felé, de azok nyílásából kíváncsian dugják fel fejeiket és várják elvonulásunkat.

Kocsisom a turjánoshoz hajt, hogy eltikkadt lovait kissé kifuvassa.

Oly sík a vidék, hogy a szem láthatára nem talál külső korlátot, csakis saját természetes ereje vagy gyengesége szab neki határt, és úgylátszik mintha a természet az égboltját is e nagy darab síkságnak csak ráomásul állította volna fel.

A kocsis megáll, hogy az érben itasson, midőn a pásztor komondora hirtelen felugrik, egyet-kettőt csahint és merően tekint a nagy távolságba. Gazdája is felczihelődik és szemei fölé illesztve tenyerét, néz ugyanazon irányba mint ebe. Mit sem lát, lefekszik a földre hallgatódzik; hirtelen felkél összetereli nyáját és tekint dél-kelet felé, a hol lassanként a szürkés-kék levegőből egy alak kör-

vonalai válnak ki. Egy lovas jó sebes vágatva. A kuvasz nyihogva, farkesóválva fut elébe. A lovas — egy délczeg legény — egyenesen az ákáczbokorhoz ugrat, leveszi a tarisznyát, nyakába akasztja és vágat *tovább* Czegléd irányába, oda kiáltva a pásztornak:

— Egy hétig nem jövök haza. Besnyőre adjatok hirt. Azokkal ott — ránk mutatva — beszélj!

Kocsisom a fiatal embert látva valamit morgott magában, a mi nem lehetett kellemes, mert még lovain is, minden ok nélkül, nagyot rántott, pedig az egész úton jól bánt velük. Egy nagy világért sem fordult volna arcczal a lovas felé.

A lovas eltűnével a pásztor csakhamar ott termett kocsisom mellett, félre huzta és pár szót váltott vele, azután azzal vált el, hogy hangosan azt mondta:

»Semmit sem láttatok.«

Ezzel a pásztor nyáját azon irányban elhajtotta, a honnan a lovas érkezett, mindig ügyelve, hogy állatjai a ló csapásától el ne térjenek. A meddig csak láttuk, mindig e nyomot követték birkái, mintha a ló nyomait akarná eltipratni s felismerhetlenné tenni.

Mikor halltávolon kívül voltunk, kocsisomhoz fordultam:

— Faragó uram! mi volt ez?

— Hát biz ez köllemetlen találkozás volt; a lovas R. Bandi törteli hirös legény, a kiről azt tartják, hogy mindön lórul vagy ökörrül, a mi a vidékön esetről-esetre eltűnik, ő tudna legjobban beszámolni. Rég hajszolják a pandurok, de mindig híjába. De nem jó róla beszélni, mert nagyon köny-

nyen fölszállhat a vörös kakas a gazdaságunkra. Ezért mönjünk odább és felejtsük el mi is a találkozást.

Kocsink gyorsabban haladt most előre, mintha kocsisom a nagyobb távolsággal, a mely őt a találkozás helyétől elválasztja, a találkozás benyomását is el akarná távoztatni.

Mindenütt sík, homok utakon jártunk.

Nagy-Körös külső megjelenése olyan volt, mintha az első letelepedés sátortáborába jutottunk volna. Házai, kettő-három kivételével, mind földszintesek; náddal, zsúppal és cserépszindelylyel fedettek; sem város rendezése, sem az építkezés architektúrájával senki sem törődött. Úgy épültek a házak, a mint kinek-kinek kényelme, ízlése, szeszélye és módja kívánta. Az egyik ház egész hosszában feküdt, az utcza mentén, míg a másik csak keskenyebb felével könyökölt ki, mint egy kíváncsi asszony, ha a szomszéddal tereferélni akar! emez hátat fordít a világnak és elzárkózik a kíváncsi szemek elől, mint egy keleti hárem; oszlopos folyosóját az udvarnak fordítja és utczára magas kőfallal s ép ily magas kapuval zárkózik el idegenek hivatlan kutató szeme elől; míg amaz ott meg éppen az udvar közepén keresztbe fekszik, se kapuja, se kerítése. Egyik udvar téгла-, másik lécz vagy deszka-, ismét egy másik font sövénynyel van körülvéve, ez is egyiknél kijebb, másiknál beljebb van felállítva; számos udvart meg éppen be sem kerítettek. Ennek következése volt azután az utcák zig-zug görbesége, minden rend és szabály nélkül.

E helyütt első sorban az iskolával és az akkori idők kulturális viszonyaival, tekintettel azon isko-

lára, melynek én is növendéke akartam lenni, kell foglalkoznom.

Hazánkban a közoktatás a negyvenes évek elején még meglehetősen alant fokon állott; a felsőiskolák majdnem kizárólag felekezeti jellegűek voltak. A *protestánsok*, akkori sajátos viszonyaikhoz képest, aránylag jó iskolák fentartására nagy gondot fordítottak. Középiskoláikban tanároknak többnyire oly ifjú erők működtek, kik papi pályára készültek, és mint ilyenek részben vagy külföldi teológiai intézeteket vagy egyetemeket is látogattak s gyakran mint főúri gyermekek nevelői növendékeikkel hosszabb időt töltöttek külföldön, a honnan azután szélesebb látkörrel tértek vissza és tanítványaikat nemcsak tanították, de nevelték is. És habár csak kivételesen tekintették is a tanári pályát végcél-nak: mégis ez intézménynek megvolt azaz előnye, hogy úde erővel és ifjú lelkesedéssel vezették az oktatást.

Ennek következtül a protestáns iskolákban az oktatásnál az élet közvetlensége hatott, és e hatás a dolog természeténél fogva intenzív volt, mely nem szorítkozott pusztán a tudomány előadására, hanem a gyakorlati életre kiterjeszkedőleg okfejtővé vált, és az értelem fejlesztésére, a lelkesedés ébrentartására, a jellem nemesítésére és az általános életnézetek tisztázására is törekedett. Ezen irányzat általános elismerésre talált és azon eredménye lón, hogy miután majd minden protestáns iskolának voltak olyan híres tanárai is, kiknek nevét az egész ország ismerte: ezeknek előadására nemcsak tanítványaik, de élemedett emberek is eljár-tak és idegen felekezetű, sőt idegen nemzetiségű ifjakat is vonzottak tanintézeteikbe.

A protestánsoknak, kik a dúsan dotált katholizizmussal szemben, mely *államvallás* is volt, saját erejükre voltak utalva és még erőszakoskodások ellen sem kellőleg védve: nagy gondot kelle arra fordítaniok, hogy jól képzett papjaik és tanítóik legyenek, mert ezek képezték felekezetük gerinczét. De törekedtek a tudományos előkészültséget igénylő életpályákra is a hozzáférhetést szegényebb ifjak részére egyáltalán könnyűvé tenni, így nevelvén maguknak is egy *ecclesia militanst*. Ez okból semmiféle áldozattól vissza nem ijedtek és minden vagyonosabb protestáns község, túl is erőltetve magát, igyekezett tudományos iskolát felállítani. Ekkép keletkezett egymás mellett, Nagy-Kőrösön és Keekskeméten is egy-egy reform. felsőbb iskola, a melyekben nemcsak a protestantizmusnak, hanem az ország részére is kitűnő erőket neveltek és képezték.

Egész nevelése, egész életmódja e népnek a szabad munkára és egyszerű életre vezette; mezei munkájában megtalálta összes szükségletei kielégítését; senkire nem szorult, és kifejlett benne az önérzet, de hányavetiség nélkül; büszkeség, kihívó modor nélkül; vallásosság, türelmetlenség nélkül; becsülettudás, hunyászkodás nélkül! Urat mást nem ismert maga fölött mint előljáróságát, *melyet maga adott magának*.

Önkénytelenül tettem összehasonlításokat e város népe és viszonyai és saját szülőföldem népének helyzete közt. Mintha nem is ugyanazon országban, nem ugyanazon légkörben, de nem is ugyanazon planétán élnék; mintha egy nehéz álmóból ocsúdtam volna fel!

Pedig hát mindaz mégis a rideg való volt; a két helyzet közti különbség abban állott, hogy Nagy-Kőrös nem ismert urbériséget, hogy Nagy-Kőrösnek nincs földes ura; hogy itt a jobbagyság ismeretlen fogalom. Itt mindenki szabad ura saját birtokának, és korlátlan rendelkezési joga van személye és vagyona felett. A szabadságot természetes jogának érzi; így élt apja, öregapja, ősei; ez a vérbe átment életelem; e nélkül az életet el sem tudja képzelni.

Az a környezet, melyben itt éltem és az a társaság, a melylyel folyton érintkeztem, szükségképp mély nyomokat hagyott vissza az ifjú fogékony lelkében, a melyek azután az egész életre kihatással voltak.

Iskoláinkban itt is, mint országszerte a *felsőbb* iskolákban, a diákok »*önképző-kört*« alakítottak, a mely politikai és szépirodalmi lapokat járatott, felolvasásokat tartott és a nyilvános életet akkor foglalkoztató kérdéseket megbeszélte. Már ekkor a »*Pesti Hirlap*«, mely 1841-ben megindult, zenithjét élte, és az ország közvéleményére oly óriási hatást gyakorolt, a melytől megdöbbentek nemcsak a kormányférfiak, de — kevés kivétellel — a felsőbb rétegek átalában. E hirlapnak hangja egy veszélyt hirdető földalatti dőrejhez hasonlított, a mely a sziklákat megingató földrengésnek előjele. A »*Pesti Hirlap*«-ot olvastuk, annak cikkeit megbeszéltük; az ország állapota, az égető napi kérdések, a reform-eszmék, melyeket minden számban felvetett, formászerű lázba ejtettek bennünket.

Ezek foglalták el agyunkat; a merre jártunk, a kivel beszéltünk, mindenki csak a »*Pesti Hirlap*«-

ról, a reformtörekvésekről akart újat hallani. Le, mélyen lehatottak e szellemi mozgalmak a nép legalsó rétegeibe is. Nagyobb része az embereknek nem értette a felvetett kérdéseket, de annál szabadabb tere volt a fantáziának, a mely néha szörnyedolgokat képzelt a »szabad föld«, az »ösiség eltörlése«, »örökváltság«, »közadózás«, »képviseleti rendszer« alatt, melyek azon zászlóra voltak írva, a melyet Kossuth Lajos lobogtatott. Ugyanezen eszmékért küzdöttek az akkori idő nagy emberei; megindította: gr. Széchenyi István, követte br. Wesselényi Miklós, Batthyányi Lajos gróf, Deák Ferencz, Kossuth stb. Ez eszméket, mint kiküzdendő czélt, tűzte ki feladatául az egész akkori »ellenzék«. Természetesen mi, a fiatalság egész rajongással kísértük e pártot amaz óriási küzdelemben, és a nemzet ama nagy vezéreit rokonszenvünkkel, lelkesedésünkkel.

Ritka kor az, mikor egy nemzetnek annyi nagy embere él egy időben, mint akkor nálunk Magyarországon. Lett légyen ennek termő földje az akkori meggyerendszer vagy sem, mindegy: a tény maga itt van. Sőt már ezeket megelőzőleg is nagytehetségű államférfiakkal birt ez ország.

Egy óriási forrongás, egy megrendítő erőfeszítés indult meg országszerte a kitűzött jelszavak alatt; az értelmiség egy részére, főlemelőleg, a másokra megdermesztőleg hatottak e törekvések. A nagy tömeg, a nép, nem értette át azok teljes jelentőségét, de annyit átértzett, hogy itt főkép az ő sorsának javításáról, az ő szabaddá tételéről van szó; habár a *mikéntel* nem is tudta magának megmagyarázni, és annak horderejét nem is volt képes megítélni és felfogni: mégis némi sejtelve kelet-

kezett arról, hogy ő — a nagy tömeg — tulajdonképp ez országban *nagy tényezőt képez*, és hogy jelenlegi helyzete egy óriási igazságtalanság, a melynek megszüntetésére törekszenek nemes szellemek.

Egy magyar óriás.

Sajátszerű légáramlat futotta át az országot; mint egy dermesztő hideg tél után, mikor enyhe szellők és mosolygó napsugarak a fák rügyeit duzzasztják, mikor az első madárdalt halljuk, mikor a lég tiszta, könnyű és már sejteti a tavasz virágjainak fakadását, a szebb, a jobb, az ébredés korának, a természet alkotó erejének visszatérését. Az akkori írók, az akkori költők, az akkori politikusok, mindannyian e tavasznak, egy új korszaknak, előkészítésére működtek közre. Érezte mindenki, hogy a nemzet egy nagy átalakulás előtt áll; de hogy minő lesz? ezt mindenki saját fantáziája szerint alkotta meg magának. Ösztönszerű érzés volt, hogy nagyobb szabadság, hogy egyenlőség a végcél. Az alig 20—25 év előtt lezajlott nagy francia forradalom által érvényre emelt eszmék mély nyomokat véstek nálunk is éppen ezen generációba, a mely ama nagy eseményeknek még tanúja volt; a júliusi forradalom csak imént buktatta meg a Bourbonokat és az ifjabb Orleans-ágot ültette trónra; a lengyel forradalom csak most játszódott le, és a galicziai parasztlázadás véres áldozatai és pusztításának füstölgő üszkei még ki sem hültek; a kolera miatti zendülés csak most csendesült el.

Részben az ezekből levont tanúság, részben a már is Európaszerte elterjedt szabadsági eszmék vonzereje hazánkra is megtette hatását; de főként az a tapasztalás, hogy a kormánynak sikerülhetne, mint sikerült Galicziában a jobbagysággal szemben úgy viselkedni, mintha ő volna a nép védője a földesúri igazságtalanságokkal szemben: gondolkozóba ejtette a józanabb elméket.

Egy csodálatos közszellem képződött, mely az egész nemzetet átjárta, a mely azt önkénytelenül a szabadság, az egyenlőség ideálja szolgálatába terelte. A Vörösmartyak, Petőfiek, Tompák, Garayak, Jósikák stb. kortársai voltunk, olvastuk őket s lelkesültünk műveik mellett; ekkor született a »Szózat« a »Fóti dal«, ekkor a »Hymnus« zenéje; Szigligeti »Szökött katonája« és »Két pisztolyá«-nak népdalai mint a villám bejárták és felgyújtották az országot lelkesedéssel; ekkor született Egressy Béni magyar dalzenéje, Erkel Ferencz minden ízében magyar zamatú »Hunyady Lászlója« stb. stb.

De a politikai életben is ekkor már megindult az óriások harcza. A kik a végczél tekintetében egyetértettek – az eszközök felett elkeseredett harczot vívtak egymással, a mely napról-napra jobban eltávolította őket egymástól és mélyebbre ásta az elválasztó űrt, melyet azután áthidalni többé sem nem akartak, sem nem tudtak.

Széchenyi István gróf volt az átalakulási mozgalom megindítója. A kérdést így formulázta:

»Életre keljen-e újra a magyar! vagy végkép eltűnjék a föld színéről?«

Egy életen át küzdött hazájának és fájának megmentéseért és mikor azután egy nagy katasz-

trófa után ezeket végkép elvesztetteknek hitte — nem kívánt tovább élni . . .

Volt idő, mikor minden nap láttam: az 1847-diki pozsonyi országgyűlésen. Legyen megengedve már most leírni a korszakalkotó férfiúnak külső megjelenését s azon benyomást, melyet reám tett.

Magas, izmos termet, de arányos összhang a test minden egyes része közt, tojásdad fej, fekete, sűrű, göndör fürtökkel, feltűnően erős fekete szemöldökkel; bajusza szintén fekete, de nem erős; körszakálla volt, de tisztára borotvált állal. Szemei barnák és áthatók. Homlokának közepén, a szemöldökök között, melyek majdnem összeértek, egy ér dagadt ki koronként; ajkai körül folyton egy gúnyos vonás, a mely nem lehetett bizalomkeltő a vele érintkezőkre, de határozottan félelmes ellenfeleire. Hangja erős, de kissé sértő recsegéssel; élénk taglejtés és arcjáték beszéd közben; a mit végtelenül hosszú periodusaival homályossá tett volna, azt koronkénti szemhunyorításával, jellemző kézmozdulataival megérthetővé tette. Szerette beszéd közben a hasonlatokat és parabolákat.

Beszédein érezhető volt gyakran, hogy a nyelvben keres megfelelő kifejezést, mely egy másik nyelven rendelkezésére áll, de idegen nyelvet a nagy világért sem használna.

Ez a férfiú gyémánt tiszta szívével és lángeszével hazájának új életre keltését határozta el, és vasakarattal feküdt a munkának, hogy a célhoz vezető utat előkészítse, mások részére is járhatóvá tegye. Bámulatos rendszert állapított meg a maga eljárásához. Először meg akarja győzni az akkori »nemzet«-et arról, hogy elmaradt, és ennek folytán anyagilag hanyatlik.

Megirta és kiadta a »Hitel«-t 1830-ban és a »Világot« már 1831-ben, sőt ugyanez évben készült el »Stadium«-a is, melynek megjelenése azonban az udvari kanczellária által megakadályoztatván, csak Lipcsében jelenhetett meg 1833-ban; már ezen műveiben óriási erőfeszítéseket tesz, hogy felrázza nemzetét közönyösségéből, aléltságából; figyelmezteti a veszélyre, melyben forog, ha össze nem szedi magát és a korral nem igyekszik lépést tartani a fejlődésben, haladásban; elébe tárja: mire van szüksége, hogy újból erőhöz jusson; mit kell tennie, hogy megmaradhasson? tükröt tart elébe, melyben jelenét és másik tükröt, melyben jövődjét láthatja.

Érdekesekek a »Hitel« egyes czímei, melyek azt a roppant gyakorlati érzéket mutatják, melylyel Széchenyi István, akkor még aránylag fiatal katona, az államélet fejlődésének eszközei iránt birt. Így első helyütt kimutatja, hogy

»a magyar birtokos szegényebb, mint birtokához képest lennie kellene«; s megérteti, hogy ennek oka »a hitel hujja«. Azután elmondja, hogy

»a magyar nem bírja magát oly jól, mint körülményei engednék«, mert hiányzik nálunk »a józan elintézés (berendezés) által a jövedelem sokszorozása« és a »fényes életmódról lemondás«.

S már e pont alatt beszövi a *nők magyarsodási szükségét* s ezt a férfiak részéről finomabb modor elsajátítása, magasabb műveltség által vonzóvá és kívánatosná tenni látja szükségesnek.

Majd bebizonyítja, hogy

»a magyar gazda ma nem viheti mezei gazdaságát a lehető legmagasabb virágzásra«; ennek okai:

»az egyetértés és hitel híjja, a legelők, faizás, s ősiség folytán a birtokok osztatlansága; a czéhek, robot és dézsma létele«; s itt felemlíti, miszerint ennek megint akadály a népnek megkötöttsége, a »jobbágyság«, a mi roppant időpazarlásnak, rossz munkának, és így rémítő költséges és rossz gazdálkodásnak kútforrása.

Továbbá elmondja, hogy

»Magyarországnak kereskedése nincs«; »pénze nincs«, »más nemzetek concurrentiáját ki nem állhatjuk«, »a kiviteli vámok miatt lehetetlen«; »kommunikciónk rossz volta«, »nemzeti bank« szükséges, jobb termelést praemiumokkal ösztönözni szükséges stb.

Azután áttér arra:

»Mit kell tenni s min kell kezdeni«? s kifejti a *hitel* alapjai lerakásának szükségét; itt is azonban első sorban *nemzetisége* biztosítását: azon nyelvnek, »a mely legnagyobb palotáinknak idegen«, a *mely* »szegény, számkivetett, csak előszobákban s istállókban, cselédek közt tartózkodik«, az őt megillető polczra visszahelyezése után eped, mert első sorban ismét magyarokká kell lenünk, s nem szabad beolvadni bármely betolakodó idegen nyelvbe s nemzetiségbe; mert kell, hogy »becsültesd meg künn is a magyar nevét«; »koncentráltni kell erőinket«, mert akkor a gyenge egyesek is együtt tartva óriási hatást képesek kifejteni, azután a *hitel* alapvetőjeül konkrét formában a »kereskedelmi és váltólörvények« megalkotását mondja a *hitel* első rendű és legégetőbb szükségnek.

Az ember nem tud álmélkodásából kibontakozni, ha maga előtt lát egy fiatal embert, a ki

katonáskodásban és háborúban élte le eddigi élete legnagyobb részét, leginkább külföldön: mily hatalmasan találta ki a gyakorlati fejlődéshez megkívántató alapvető eszközöket! mily biztos ítélettel tekint a jövőbe, s mily gyakorlati irányú tervei vannak; mily szenvedélylyel csügg hazáján, fáján, nemzetén; mily munkával, fáradtsággal hajtja, serkenti és űzi honosait, hogy fejlesszék intézményeiket, — mert különben halálfiái! — és mily bölcseséggel és óriási gyakorlati látkörrel jelöli meg a követendő utat; mily lelkesedés vezeti minden lépését, mily kitartó szívóssággal küzd a támadások ellen, miket ellenségei — a félreértések ellen, miket barátai részéről tapasztal; minő hévvel megy a túlajtásoknak, mily ellentállást fejt ki, hogy le ne sodortassék a nemzet a nyugodt és biztos haladás ösvényéről! Nem kimélte magát, feláldozta népszerűségét, de szembeszállt azon magyar szokással, mely — okkal vagy a nélkül — mindég a kormányt jelöli ki saját hibái bűnbakjául is.

Ezekre különben később még bővebben visszatérek.

Minden kornak meg van a maga szellemi mozgatója, megvannak bizonyos eszmék és elvek, a melyek a helyzetek és kedélyek felett uralkodnak: így a középkorban a *vallás*, a melynek dicsőségére rakásra gyilkolták az emberek egymást; a *kiváltságok* nyújtotta *előjogok*, majd az *egyenlőségre* fektetett *szabadság*, százezrek és százezrek hekatombái jelzik az ezekérti küzdelmeket; újabban *alkotmányosság* és *abszolutizmus*, a *nemzetiségi* kérdés, az *egynyelvűség* alapján való összetartozás eszménye kelt lelkesedést és gyűlöletet.

Ezen s egyéb kisebb-nagyobb jelentőségű eszmék hozták és tartották folytonos hullámmásban az emberi szellemeket; ezek egyike-másika többé-kevésbé átvitetett a gyakorlati életbe és nyomába újabb s még tovább terjedők keletkeztek. Azok, kik a kort mozgó valamely nagy eszmének előharczói voltak, későbbiek által, kik az eszméket kibővítették, újakkal kiegészítették, letaszítottak a vezéri polczról; mert a »jelen« mindig hálátlan a »mult« iránt.

A kiket kezdeményezéseiknél forradalmároknak tekintenek, a kiket mint veszélyes újítókat barát és ellenfél megtámad: ugyanazokat egy későbbi stádiumban éppen azok, kik nyomaikat követték — kik az általuk elhintett vetést learatták — a küzdés és szenvedés árán terjesztett eszméket elsajátították és ezeken tovább építenek: ezek az alapvetőket már »maradiak«-nak, »vaskalaposok«-nak, szerencse: ha nem »reakciónáriusok«-nak bélyegzik; gúny és gyűlölet tárgyává teszik.

Mindezeket át kellett élnie Széchenyi Istvánnak.

Valóságos darázsfészekbe nyult, a midőn, mint Dessewffy Aurél mondja Naplójában, »minden szükségesség *előkészületek nélkül* bátor vala fellépni a diétán« és a ki 1825-ben »kezdte meg azt a megindulási és mozgási évkort, mely — teszi hozzá — hál'Isten! még tart«.

Első támadta meg gr. Dessewffy József, Aurél atyja.

A »*Hitel*« t. i. óriási szenzációt keltett, óriási mozgalmat idézett elő az országban. A miket Széchenyi abban elmondott, mindazokat kisebb baráti körben talán tárgyalták itt-ott, hol élesen, hol kimé-

lettel; de az ezen úttörő műben mondottakat így *nyiltan*, sajtó útján, az egész világ elé kitálalni: ezt hallatlan inzultusnak tartották! és annak megjele-
nését némelyek az országgyűlésre *sérelmi pont*
gyanánt kívánták felterjesztelni, a mint ezt ugyan-
csak gróf Dessewffy József Széchenyihez írt egyik
levelében mondja.

Így s ezen benyomások alatt írta gr. Dessewffy
József a »Hitel« ellen »*Taglatat*«-ját, a mely 1831
elején jelent meg. Ezen »*Taglatat*« előszavában
elismeri gróf Széchenyi szép elméjét és azt, hogy
»sok ideákat ébreszt, sokakat fejteget, sokakat nyes
és nyirbál, sokakat igazít, s noha nem iskolai rend-
szeren indul és helylyel-helylyel kiméletlenebbül
rázogatja is fel a nemzetet . . . kívánván minket egy
kissé kiragadni aluszékonyságunkból . . .« kimondja,
hogy a munka »bírálására sokan megkérték«.

Ezután szakasról szakaszra, cikkelyről cik-
kelyre veszi a »Hitelt« taglatat alá. Szemére veti
túlzásait, mikor szürkét szürkére fest; elmondja,
hogy Magyarország jelen helyzetének nem az ország
egymaga az oka, hanem nem tőlünk függő okai is
vannak; és hogy nem minden a mi külföldön cél-
irányos, fogna nálunk is beválni; bántja Dessewffyt,
hogy Széchenyi »legyaláz, megbosszant, felráz, azután
édes balzsamot önt sebünkre«.

Szemére hányja továbbá, hogy egyoldalú a hely-
zet megítélésében és a nemzet ócsárlásában, s azt
kérdi: »ugyan kell-e egy csupán szunnyadozó nem-
zetet sűrű pofoncsapásokkal felkölteni álmából?!«

A »robot« megváltása tekintetében, tehát a leg-
érzékenyebb pontra nézve, mely a »szabad földnek«
alphája és omegája, gr. Dessewffy már nagyon érzé-

keny. Miután pedig ezen fordul meg fejlődésünk minden tényezője, — közgazdasági és politikai jövő emelkedésünknek ez képezi előfeltételét és a 9 millió jog nélküli misera plebs contribuens-re nézve ez lesz az emberjogokba való visszahelyezés kiindulási pontja s e szerint a jövő Magyarország alapja: ezért lássuk, miként ellenzi a jobbagység felszabadítását?

Szó szerint ezeket írja:

»A most élők közt senki se foglalta el birtokát erővel, ha tehát azt másnak használatára bocsátja, a haszonvevőnek azért vagy robotolni vagy fizetni kell a földesúr számára. A robot feltalálása azon időbe esik, mely pénz dolgában még szegényebb vala a mostaninál. Azt mindenki tudja, hogy ki-kiszívesebben dolgozik magának mint másnak, és hogy a szorgalmas ember sokkal jobban boldogulna, ha azon időt, melyet másnak munkájában tölt el, tulajdon szorgalma üzésére fordíthatná, és hogy a földesúr kevesebb kára nélkül kevesebb munka veszne el, ha nem robotban tétetnék. Mivel tehát azt, a mit szívesen nem cselekszik valaki, többnyire rosszul teszi, és vagy henyén vagy csalárdul, természetesen, hogy béresek által jobban menne a földesurak gazdálkodása, a taksás pedig (ha igyekező) jobban gyarapodnék, ha az időt, melyet másra fordít, p. o. fuvarozásra vagy más, neki nyereséget hozható munkára, kivált már a hol kész a jó út, használhatná. De megválthatja-e még most pénzen mindenütt a hazában robotját a taksás? és lenne-e még most mindenütt ezen megváltás nélkül elég tehetősége a földesúrnak béresekkel gazdálkodni? és hol van a kezesség a felváltásból jövő tőkepénznek minden devalvácziók ellen történhető bátorságosításáról? mert

hiszen ezen tőke kamatjából kellene a béres fogmá-nyokat (Züge) kiállítani és fentartani: ezek mind figyelmet érdemlő kérdések; *sőt még az is kérdés, hogy az ország mostani körülállásaiban nem tunyábbá válnék-e inkább* (a paraszt) helylyel-helylyel, mint igyekezőbbé az által?«

Látjuk ebből, hogy gr. Dessewffy csak időnyerésre törekszik; *qui habet tempus habet vitam*: ki tudja, mi jöhet közbe, hogy azután beláthatlan időre fentartassék a status quo? De ha már számolnánk is a felszabadítással: előbb biztosítsuk a földesurat minden esély ellen. Ez jól hat az érdeklettekre, kiktől utóvégre is az egész kérdés megoldása függ; s ők nem lesznek oly eszeveszettek, — úgy okoskodik Dessewffy, — hogy Széchenyinek lépre menjenek, ha minden rossz eventualitással rájuk ijesztünk!

Azután figyelmeztet rá, hogy íme: a francziák Lengyelország egy részében megszüntették a robotot kárpótlás nélkül, s íme . . . kénytelenek voltak »előbbeni állapotjára visszatenni a dolgot« (t. i. a francziák kivonulása és a *reakció ismétli bevonulása után!!*). Hogy mégis szemére ne vethesse Széchenyi az illiberálizmust, mert a liberálizmus takaróját akkor mindannyian szerették használni, javasol egy módot: t. i. magán-egyezkedést a bíróság kizárásával (tehát szankció nélkül, és így — nesze semmi fogd meg jól!). »Ha pedig később nehézségek merülnének fel a szerződési pontok megújításánál, akkor 3 földesúr és 3 paraszt üljön össze, válaszszaanak egyetértve elnököt, vagy ha nem: egy »burger« elnöklete alatt 12 évről 12 évre állapítsanak meg egy robot-kulesot.«

Ép ily élesen támadja gr. Dessewffy Széchenyit a dézsma és kilenczednek elegendő kárpótlás nélküli átengedési javaslata miatt. Hivatkozik reá, hogy ilyesmi Franciaországban is csak revolúció közben történhetett, »szerző — úgymond — mind a klérust, mind pedig a világiakat, jobb reménység fejében, a szegénységre akarta megtéríteni«.

Az *adóteher* közös viselése kérdésében Dessewffy azon álláspontra helyezkedik: az adót a taksás föld fizeti; ha a földesúr nem adta volna ki e földeket a parasztoknak, akkor e teher súlya rá nehezednék, de ha a jobbágy a földeket műveli: akkor az azokkal járó terheket is viselni tartozik; szerinte az a kérdés: túlnagyok-e ezen terhek? megbírja-e azokat a jobbágy? stb.

Végig mehetnénk a közélet igényelte minden egyes terheinek osztályozásán s mindenütt feljajdulást találunk a Széchenyi által felvetett eszmék ellen; pedig Dessewffy József gróf egyike az ország legmíveltebb, legszélesebb látkörű férfiainak.

A haladásnak és fejlődésnek két nagyon veszedelmes ellensége a *megszokás és az önérdék*. A megszokás kényelmében megzavartatni, egy megszokott helyzetből és oly viszonyokból, melyek egész életünkkel összenőtték, melyek közt felnőttünk, melyek egész gondolatkörünkbe beilleszkedtek, kizökken tetni és egy bizonytalan jövőnek tétetni ki: — ez még a magánéletben is nagy kényelmetlenségi érzést idéz elő. Hát még mikor egy országról, mikor saját hazánkról van szó!? mikor egy óriási szervezet átalakítása, mikor ezer és ezer érdek szövevényes gépezetének széttörése és új alkatrészek beillesztéséről van szó! melyekről egyelőre nem tudhatjuk:

megfelelők lesznek-e? végzik-e és mikép feladatukat? és nem-e áll elő egy rémületes chaosz, melyben minden fenekestül felfordul?

A megszokás sötét színekben tünteti fel az újat, a változást; az évszázadok óta fennállónak eltörlését, illetőleg más és szokatlan helyzettel felváltását; a képzelet élénk játéka elragadja a leghiggadtabb gondolkodót is, és csak rendkívüli ítélő szervezettel ellátott egyének képesek maguknak az új gépezet működését, hatását és hasznát úgy állítani elő, a mint az a valóságban nyilatkozni fog.

Az *önérdek* pedig nagy béklyókat rak jobb érzésünkre és önkénytelenül is befolyásolja akaratunkat. Hosszú évszázadok tették a parasztot a birtokos nemes szolgájává; az urának nemcsak földjeit mívelte, nemcsak vérével védte annak hazáját, nemcsak nyomorult keresetéből került adójával tartotta fenn az országot; de egyszersmind a községnek, a megyének összes terheit is ő viselte; a földesúr élt mint a madár a levegőben, jobbágyának élete és halála felett is ő volt az úr. Ily rendkívüli hatalmat és előnyöket kezéből kiadni — bizony nem csuda, ha vonakodott, és nem csuda, ha körömszakadtig védekezett azon vakmerő ujitások ellen, melyeknek a »szabad föld« csak kiindulási pontjuk, csak első lépésük volt.

Széchenyi még ugyanazon évben, 1831-ben egy vaskos kötetben a »Világ« czimű művében felelt Dessewffy támadásaira és inszinuációira. Ő sem kimélte ellenfelét; elmondta, hogy bár felteszi, hogy Dessewffy József ellenséges érzést nem táplált keblében, midőn munkáját bonczolgatni kezdé, »de valljon — teszi hozzá — azok, kik bírálásomra szállíták

s ösztönözték, mentek valának-e a személyes gyűlölet fulánkitól? könyvem bonczoltatását tisztalelkűségből, az igazság fénylőbb kitüntetéséért kívánták-e? vagy csak személyem lealacsonyítása s *gyűlöltetése miatt?* azt tudni nem, sőt magam előtt is titokban óhajtom tartani.« Ezen vita oly éles volt, hogy belőle személyes ellenségeskedés támadt, a mely — Dessewffy Aurél szerint — csak 1835-ben lett kiegyenlítve.

Megindult a harcz nemcsak azon eszmék és irány ellen a melyet Széchenyi megindított, de Széchenyi személye ellen is. Voltak támadók és voltak védők. A legtevékenyebb, a legszívósabb mindig Széchenyi maga volt. Megfoghatatlanul rövid idő alatt nagy és vaskos köteteket írt, hirlapokba dolgozott, megyei közgyűléseken tárgyalt; casinókat alapított; lótenyésztéssel s annak népszerűsítésével foglalkozott, brochüroket írt, közben a Dunaszábályozás eszméjével, gőzhajózás megteremtésével, Budapesten egy álló hid építésével, a »Vaskapu« szabályozásával, az anyaországnak Fiumével való összekötésével foglalkozott stb., szóval minden irányban és minden ágában a közgazdasági, az állami és a társadalmi élet reformjának lázas tevékenységet fejtett ki. Az ember bámulja nemcsak azt a szellemi erőt, a mely ez embert sarkalta és fentartotta, de azt főkép: hol veszi a fizikai erőt és fizikai időt minde munkák, mindezen tevékenység kifejtéséhez?

Rendkívül érdekes a Széchenyivel egykorú fiatal főurak során végig tekinteni. Mindannyian önkénytelenül is követték a tőle látott nemes példát, és Széchenyi István hatása még ellenfeleit is magával sodorta. Ott látjuk oldala mellett báró Wesselényi Miklóst, Vay Miklós bárót, Károlyi

György grófot, Dessewffy Aurél és Emil grófokat stb.; küzd az előítéletekkel, küzd az elfogultsággal, az önérdekkel, a korlátoltsággal; de a fényesen csillogó nagy eredményt csak a távol jövőben tudja kilátásba helyezni s ez nem igen akar az ő kívánságához képest hatni. Sokszor környékezi az elcsüggedés, és reményevesztetten írja: »hazám meg van már halva, látom; de azért végső lehelletemig el fogok követni mindent jóléte előmozdítására... Az ár ellen uszunk; hagyján — előre!«* Ez a főurak köréből merített kedélyhangulat kifolyása volt.

Végül egy nagy irodalmi és politikai gárda kapta fel az általa felvetett eszméket; tárgyalták nyilvánosan megye- és országgyűléseken, hirlapokban, magántársaságokban; az elvetett mag termékeny talajba hullott, s ő még sem elégelte az eredményt; az érdeklődés, melylyel a nyilvános élet tényezői a kérdéseket kísérték, nem csökkent, hanem fokozódott, s ő koronként még is elveszté bizalmát! Lassan ugyan, de annál mélyebben hatottak le a mozgalom gyökerei; az ellentálló sziklákat megrepesztették és mind erősebben, mind kiirthatlanabbul fogództak meg az elhódított talajban, életerőt merítve és fennállhatásuk s tovább terjedésük biztonságát megszerezve.

A »Stádium«-ban csakhamar rá arról ír, hogy az »emberiségnek egy nemzetet megtartani, ez és nem kevesebb forog most kérdésben«; továbbá: »szolgáljuk a legfőbb Jót az által, hogy teremtvényét, az embert, akár mily alacsony helyzetben lépett volna is ez élet színére, oly magasra emeljük, mint azt tulajdoni s

* Zichy Antal: Magyar történeti életrajzok.

erényi engedik.» »Szívverünkkel is vijjuk ki minden hontársainknak az *emberiség jussait.*» — Azt mondja előszavában, s ez mintegy programja a Stádiumnak:

»... a magyarnak nemzetek sorába iktatásához kívánok járulni kis tehetségem szerint; Istentől kérek ügyességet s erőt hazánk elaljasodását s *nyomorult kis nemesi privilegiumaink és néptünk közli szánakozás gerjesztő mibenlétünket*, hogy némi *elaludt nemtelen nemesekben*, és tán még számosabb s nemtelenebb *mágnásokban halálos kinnal rázódjék fel a lélek*, s ők tág tükörben szemléljék nyomorult személyiket; mert azt hiszem, hogy hazánk nemesb s annyiaval több fiai, kik herczegi székekben, valamint nemesiben és szántó-vetői helyzetben, honosság és hazafiság által egyesítve vannak, nem engedendik többé azon előítéleti sáfárok s önhaszon vadászó kontárok által magokat örökké minden felemelkedéstől visszarántatni, kik rák gyanánt mindig vissza akarják tolni a magyart egykori sötét időszakira, — hanem azokat a nemzet sorából átokkal vetvén ki, mintegy nemesb század fiai a magyarból egy pyramist állítani, melynek legfelsőbb pontján biztosan fénylik a király, mert az építmény örök alapra van állítva, *minthogy annak talpköve a felszabadított nép.*» Ezen hangból folyt az ostrom a közönyösek és a reform ellenségei ellen. De nemcsak kiméletlen támadással, hanem saját előnyük feltüntetésével is igyekezett gr. Széchenyi hatni.

Részben a támadás modora, részben — és tán főkép — az érdek: iszonyú ellentámadásokat idéztek elő. Egész literatúrája keletkezett a reformküzdelemnek. De sőt párbajok keletkeztek belőle.

Azonban a megindított mozgalom csakhamar saajátszerű irányba jutott.

Kossuth Lajos lépett előtérbe, ő is Széchenyi eszméi mellett küzdött, és oly óriási agitátornak bizonyult a »Pesti Hirlap« hasábjain, hogy Széchenyi megijedt tőle. Ha Széchenyi harangok félreverésével fáját fel akarta riasztani és szemrehányásaival rábírní osztálytársait a reform útjára térni: Kossuth tűzzel, korbáccsal hajtotta, fenyegetésekkel rémítette és a toll hatalmával oly hatást ért el, a minőt Magyarország eleddig nem látott. Széchenyi megrémült, hogy e modor még a jóakaratuakat is elijeszti; továbbá, hogy Kossuth a kormányt az ő saját törekvéseinek ellenségei sorába hajtja; és különösen, hogy kiméletlen *izgatásai forradalomba sodornak*. Ennek folytán a »Pesti Hirlap«-ot részint a rendelkezésére álló lapokban, részint egy nagy könyvalakú röpirattal, a »Kelet Népé«-vel támadta meg, szemére hányva, hogy a nemzetet forradalomba s ez által a megsemmisülés elé kergeti.

Elkeseredett küzdelem fejlődött ki e két férfin között — a kik pedig ugyanazt akarták.

1847—48-ki országgyűlés.

A politikai küzdelem megindult az országban, forrott, és az izgalom, melyet e két óriás küzdelme idézett fel, mindig szélesebb körökre terjedt ki. Nem volt Magyarországon írni olvasni tudó ember, a kit ez örvény magával nem sodort volna. Fokozta az izgalmat az 1847-iki országgyűlési követválasztás.

Az országgyűlés november 7-dikére Pozsonyba lett összehíva.

Kossuth Lajost Pestmegye választotta meg óriási küzdelem közepette követjének. Ezt látva Széchenyi István gr., a maga részéről is mindent elkövetett, hogy ő is bejusson a karok és rendek táblájára. Végre Mosonymegye meg is választotta. Tudta, érezte mindenki, hogy ez az országgyűlés egy rendkívüli küzdelem színtere lesz; hogy az évek során e két nagy ember közt összehalmozódott gyúanyag ott fel fog robbanni. Nem közönséges sérelmi viták, hanem az elvek — helyesebben: ezek mikénti megvalósítása körüli eljárás — vitájában a személyek közti éles ellentétek összeütközése is be fog következni.

Feszült várakozásban leste az ország a történeteket. Az országgyűlési beszédek sajtó útján közzétenni tiltva volt; a praeventiv censura ezt meg nem tűrte; a mi kis közlemények a hírlapokban megjelentek, azok csak sejteni engedték a valóságot. Ezért a ki csak tehette, ment fel Pozsonyba, hogy szemtanuja legyen annak, a mi történni fog. A *főrendek* teljes számban megjelentek, a mi — miután a születés és főispáni állás adott jogot a felső táblánál való megjelenéshez — roppant létszámot tett ki. De a pártok is izgattak a megjelenés mellett, mert ha a karok és rendek tábláján valamely kérdés bármely irányban el is dőlt, a főrendektől függött: felterjesztessék-e szentesítés végett? — A követek szintén egy-egy kis udvarral indultak meg, mert minden megye »kis követek« elnevezés alatt szintén küldött egy-egy rakás fiatal embert követjeivel; és ezek segítették csinálni az ifjúság közt a hangulatot, a közvéleményt.

Nekem semmiféle elfoglaltságom nem volt s így én is felmentem Pozsonyba. Nem voltam

követ mellett, de reménylettem valami munkakört találni.

Pestről ugyanazon hajóval mentem Pozsonyba, a melyen Kossuth, Szentkirályi Mór és más követek. Úgy emlékszem, a »Nádor« gőzös volt. Annyian voltunk a hajón – és a hajó maga is még meglehetősen kis méretű és primitív berendezésű, — hogy biz azon még ülőhely sem jutott mindenkinek. Egész éjjel utaztunk; szép tiszta csillagos ég, de csipős hideg őszi éj volt, egész éjjel szememet be nem hunytam, hanem a fedezeten jártam fel-alá.

Másnap reggel felérkeztünk Pozsonyba.

Pozsony a legszebb város Pest után, a melyet eddig láttam; első megkapó látvány a »koronázási domb« volt a Dunaparton. Az ifjú élénk képzelődése látta a koronás királyt, Szent István palástjában és kardjával, a mint a szélrózsa mindnégy irányában vágva jelképezi, hogy ez országot bárhonnan jöhető támadás ellen védeni fogja.

Beljebb jutva a városba, rám azt a benyomást tette, mintha utczái tisztábbak volnának mint Pestéi. — A várrom, a mely már a hajón jövet nagyon lefoglalta figyelmemet, közelebbről nem mutatta azon érdekes képet, melyet távolról a fantázia is szépített, és a multak emlékeivel megélnésképpen, megkapóvá tett.

Pozsony lakossága német és tót; magyar — állandó lakosul — tán nincs is benne; de ha van is, az mágnás, ezek pedig magyarul nem tudtak, vagy ha tudtak is: nem beszéltek. Így azután Pozsonyban, daczára annak, hogy az országgyűlések rendszeren ott tartatnak, megmaradt minden németnek és tótnak. Most azonban megérkezésünk után néhány

nap mulva Pozsony kikelt magából, a rendes Pozsony megszűnt létezni; utcákon, sétatereken, vendéglőkben, kávéházakban a jövevények lettek urakká; a merre járt-kelt az ember, mindenütt magyar nyelv, magyar szokás, magyar viselet, magyar tempó. A szegény köcsöggkalapos óslakó spieszbürger meghúzta magát, hogy útban ne legyen; a maga törzshelyét átengedte az idegennek, és a maga német anyanyelvén csak suttogva társalgott barátjával egy félreéso sarokban. No hát természetes is, mert a jurátusok, kiskövetek s más magyar fiatalság nem sokat komplementirozott, nem sokat kért helyet, hanem a hova belépett, ott otthon érezte magát és így is viselkedett.

A fiatalság gyülekező helye a »zöldfa« kávéház és főkép a »Hollinger« kávéház volt a sétatéren. Ott e helyeken mindég nagy társaságot lehetett találni. Ott ismerkedtem meg Kozma Sándorral (volt állami főügyész), Gajzágó Salamonnal (most főrendiházi tag), Lauka Gusztáv, Lévy József, Berecz Károly írókkal, Bangyával — a forradalom után Ázsiába ment, Szarvady Frigyessel — a forradalom alatt Párisban gr. Teleky László titkára stb. stb. kívül később a 60-as években Párisban találkoztam, s ő mutatott be Hetzel párisi könyvkiadónak, kitől Falk Miksa megbízásából a Pester Lloyd számára megvettem Jules Verne egy regényét.

Az országgyűlést Ő Felsége V. Ferdinánd király — a ki Bécsből evégett lejött — nyitotta meg. A megnyitást megelőzőleg a »dom« templomban »veni sanctét« tartottak, a melyre a király is megjelent. Ott láttam először koronázott királyt és pedig egész közéről! — Az ifjú fantázia, a mely képek és leírások

után alkotott magának egy ideált a magyar királyról, nem találta a valóságot eszményképével összeegyeztethetőnek; de azután az országgyűlés megnyitása-kor a király ajkairól elhangzott *magyar szavak* — kiegyenlítették a differenciát. Mert hát a Habsburg-dynastia uralkodása óta ez volt az első magyar szó, melyet trónról kiejtettek.

Szorgalmasan eljárta az országgyűlésre, mindennap, akár *kerületi*, akár *országos* ülés volt, hűségesen elmentem. De hát ennek meg is volt természetes vonzereje. Ott ültek — az egy Deák Ferenczet kivéve, ki az országgyűlés elején nem volt jelen — Magyarországnak minden hírnévvel bíró férfiai. Az alsó táblán ott ültek egyebek közt: gróf Széchenyi István, Kossuth Lajos, Somssich Pál, Lónyay Menyhért, Babarczy Antal, Szentkirályi Móricz, Szemere Bertalan, Pázmándy Dénes (a mostani Dénesnek atyja) a turopoljai gróf Jozipovich Antal (a mostani horvát minister derék apja) stb.

A követek táblájának terme egy hosszú négyszeg volt, melynek délkeleti hosszoldala közepén egy emelkedett helyen ült az elnök: országos üléseken a *personális* (ekkor Zarka János volt), kerületi üléseken a soros megye követe. Az elnök mellett országos üléseken jegyzősködtek a *protonotáriusok*, kerületi üléseken a soros követek. Az elnöki emelvényen foglaltak helyet a káptalanok és kir. tábla küldöttei. A terem keskenyebb végén a megyei követek mögött, az elnöktől jobbra, ültek a *városi követek* a terem ellenkező oldalán balra a *távollevők küldöttei*, ez utóbbiaknak szavuk ugyan volt, de szavazatuk nem, s azért felszólalási jogukat sem vették igénybe. A városi követek együtt bírtak egy

szavazattal; ha azonban közülök csak egy is más nézethez csatlakozott: akkor szavazatuk nem számított. Ezen városi követek közt *Tóth Lőrincz, Szalay László, Ivánka Zsigmond* voltak az ismertebbek, a többieket név után is alig ismerte valaki.

A követek ülései mögött a terem északi és déli végein mintegy 5—6 lépcső magasságnyi emelkedettebb helyen ült és állott a *fiatalság*, mely hallgatóul jött be, ezenkívül a terem délkeleti és keleti oldalain két karzat futott végig, melyeken a distinctább közönség számára voltak helyek fentartva, míg a nyugoti karzaton a főrendek székei voltak.

Itt még megjegyzem, hogy a horvátok követségei nem egyenes választás útján, hanem úgy mint ma, a tartományi gyűlés által küldettek ki, de mindég csak ketten. Ez alkalommal *Osegovics Metell* és *Bunyik* képviselték az alsó táblán Horvátországot. *Osegovics* elegáns, karcsú magas alak volt, hasonlított termetre b. Sennyey Pálhoz; folyékonyan beszélt magyarul. A tótországi három megye — a mai Szlavonia — ép úgy direct választotta követeit, mint a magyar megyék: kettőt-kettőt megyénként.

Az alsó tábla követeinek névsora az 1847/8-ki országgyűlésen.

Pozsony: Olgyay Titus, Bartal János.

Nyitra: Tarnóczy Kázmér, Majláth Imre.

Sopron: Simon Nep. János, Paál János.

Trencsén. Bachó Lajos, Kubicza Pál.

Vas: Vidos József, Szabó Miklós.

Nógrád: Károlyi János, Dessewffy Jób.

Zala: Tolnay Károly, ifj. Csuzy Pál.

Liptó: Szentiványi Jenő, Rakovszky Móricz.

- Komárom*: Pázmándy Dénes, Milkovics Antal.
Bars: Ambro Antal, Bottka Tivadar.
Somogy: Szegedy Sándor, Inkey Zsigmond.
Győr: Balogh Kornél, Szerdahelyi Ferencz.
Veszprém: Hunkár Antal, Sebestyén Gábor.
Zólyom: Ruttkay István, Osztroluczky Géza.
Baranya: Somssich Pál, Scitovszky Márton.
Hont: Bory Pál, Paczolay János.
Fehér: Cserna Károly, Horváth László.
Mosony: gr. Széchenyi István, Kroner Lajos.
Esztergom: Reviczky Pál, Jagasich Sándor.
Pest: Szentkirályi Móríc, Kossuth Lajos.
Tolna: Forster Károly, Gaal Eduard.
Árva: Szmrecsányi János, Zmeskál Ferdinánd.
Bács és Bodrog: Latinovics Lajos, Piakovics Ágoston.
Túróc: B. Révay Simon, Justh József.
Pozsega: Jankovich Gyula, Farkas Sándor.
Verőcze: Szallopek Lajos, Dellimanics István.
Szerém: Dubravay Nep. János, Marsó Alajos.
Abauj: Szentimrey György, Gabriel István.
Zemplén: Lónyay Gábor, gr. Andrásy Gyula.
Sáros: Semsey Albert, Máriássy Ágoston.
Ungh: ifj. Bernáth Zsigmond, ifj. Tabódy Pál.
Szatmár: Korda Lőrincz, Kende Zsigmond.
Szabolcs: Kállay Menyhért, Bonis Sámuel.
Gömör és Kis-Hont: Szentiványi Károly, Darvas Pál.
Borsod: Bükk Zsigmond, Szemere Bertalan.
Heves és Külső-Szolnok: Schnée László, Radics Miklós.
Bereg: Lónyay Menyhért, Szintay János.
Torna: gr. Andrásy Manó, Zsarnay Imre.
Ugocsa: Egry János, Ujhelyi Sándor.

Bihar: Papszász Lajos, Reviczky Menyhért.
Mármaros: Maán József, ifj. Asztalos Pál.
Csongrád: Babarczy Antal, Temesváry István.
Békés: Tomcsányi József, Tormássy János.
Csanád: Rónay János, Posonyi Ferencz.
Arad: Bohus János, Bíró Imre.
Temes: Szabó Antal, Lukács Ignác.
Torontál: Macsonyi Péter, Fodor Károly.
Krassó: Makkay Sándor, Szerényi Ferencz.
Horvátország: Osegovich Metell, Bunyik.

Nevezetesebb városi követek az 1847-iki országgyűlésen:

Bártfa: Fábry István, később a legfőbb ítélőszék elnöke.

Breznóbánya: Tóth Lőrincz, később kuriai bíró.

Buda: Házmán Ferencz, később budai polgármester.

Korpona: Ivánka Zsigmond.

Lőbetbánya: Szontágh Pál (*most főrend, v. b. t. t.*).

Pozsega város: Kuschevich Szvetozár (*most főrend*).

Szabad- és külön kerületek követei:

Jász-Kún kerület: Szluha Imre főkapitány, Kenéz Mihály.

Hajdúvárosi kerület: Fogthüý János alkapitány, Kövér György.

Fiume város és tenger révparti kerület: Tassonyi János patricius tanácsos, Privitzer István patricius tanácsos.

Buccari város és kerület: Smaich Bertalan.

Turmezeje (Turopolya): Josipovich Antal turopoljai gróf.

Az 1897. évi február havában még életben levő 1848-diki képviselők:

Madarász László (Amerikában), Madarász József (most is képviselő, azóta mindég), Perczel Mór, Perczel Miklós, Osztrovszky József, Frideczky Lajos, Kálóczy Lajos, Fekete Lajos, Horváth Boldizsár (1867-ben igazságügyminiszter), Bittó István (1875-ben miniszterelnök), Ujfalussy Lajos, Tóth Lőrincz, Ivánka Zsigmond, Halassy Eduard, Kalauz Pál, Simay Gergely, Vitulay József.

★

A kilátásban volt nagy küzdelemre való tekintettel a követek mindjárt kezdetben pártok szerint sorakoztak és tanácskoztak magánértekezleteiken. Az **ellenzék** ki nem mondott, de tényleges szóvivője és vezére *Kossuth Lajos*, előkelőbb párttagok: *Szentkirályi, Szemere, Pázmándy, gr. Andrássy Gyula, Lónyay Menyhért, Lónyay Gábor, Bónis Samu, Tarnóczy Kázmér, Hunkár* stb. A **kormánypárt** vezetői: *Somssich Pál* és *Babarczy Antal*, feltünőbb párttagok: *Paczolay János, Pozsonyi Simon* s mások. Voltak az ellenzék közt kétesek is.

A szabad- és külön kerületek követei — az egy turopolyai grófot kivéve, a ki hűséges és erős ellenzéki volt — mindannyian, valamint a *horvátok* is, a kormánypárttal szavaztak.

Egy ember állott oldalt, határozottan és kimondottan nem csatlakozva egyik párthoz sem; mindég csatakeszen; ő maga egy egész sereg: *gróf Széchenyi István*.

Az eszméket, a melyek felett, az irányt, a mely felé, és a czélt, a melyért az ellenzék még ekkor küzdött: Széchenyi tűzte ki évek előtt. Őt nem ezek, hanem a taktika, az eszközök, a túlhajtástól való félelem tartotta vissza az ellenzéktől; aggodva figyelte ennek eljárását és szívének egész keserűségével állott ellent a túlhajtásoknak. Ő, ki rajongó szeretettel csüggött hazáján, fáján; a ki vihart keltett, hogy felébreszsze az alvókat; a ki majd érvekkel, majd rábeszéléssel, majd gúnynyal sarkalta nemzetét a munkára, tevékenységre; a ki maga éjt. napot tett egygyé munkájában; hiszen sok, nagyon sok, majdnem megbírhatlan sok, a mit még el kell végezni, a mit pótolni szükséges, hogy a nemzet megmaradjon, hogy életgyökerei megerősödve, megint képesek legyenek táplálni, fentartani, virágzásra vinni fáját és hazáját, melyekhez életének minden szálával oda tapadt! — Ő most azt látja, azt hiszi, arról van meggyőződve, hogy Kossuth az ő vérmes optimismusával, a helyzetet figyelembe nem vevő, kiméretlen izgatásával, rohanva haladásával, a nemzetet egy oly örvénybe vezeti, a melyből többé ki nem menekülhet!.....

És mindezt éppen az ő — Széchenyi — munkásságával elért átalakulási jóhangulatra támaszkodva! Szemrehányásokat tett önmagának.

Tünődött, mit tegyen? mikép segítsen? A kormánypárthoz csatlakozni — ez nemcsak az egész közvéleményt ellene zúdítaná és további működésének lehetőségét vágná el; de ez az eddigi magatartásának megtagadása is lenne! mert hisz amit tett, mindég mint független ember, a társadalom segélyével tette; de habár soha oly irányban, a

mely kihívása lett volna a kormánynak, nem működött: mégis megtartotta teljes függetlenségét azzal szemben is.

Csatlakozni az ellenzékhez: ott nem fogna boldogulni, mert annak többsége Kossuth ékesszólásának szekere elé fogta magát. Azután egy párthoz csatlakozni és abban frondeurösködni — nem egyezett össze gentleman természetével.

Tehát párton kívül maradt, de igyekezett az összeköttetést az ellenzék néhány kitünőségével fentartani.

Nagy és erős viták folytak: első sorban a »válaszfelirat«, majd meg a megyei adminisztrátorok, a magyar nyelv, a horvát kérdés, a közös teherviselés, örök váltság, partium kérdése, a kormány cenzuralizáló törekvései felett stb. stb., a színpalak mögött több-kevesebb cselszövényekkel mérgesítve.

És minde kérdésekben az ifjúság erősen érdeklődött; Kossuth hatalmas szónoklatai magukkal ragadták és gyakran annyira felizgatták, hogy azok, kik a konzervatívokhoz szítottak, egyszerűen elnémultak; sőt — ha tehették — eltávoztak Pozsonyból.

Az ifjúság összejövetelei Hollingernél nagyon látogatottak voltak, és anélkül, hogy mesterségesen szított izgatás folyt volna: a hangulat nemcsak emelkedett, de formászerűen szenvedélyes volt. Volt valami a levegőben; mint sokan mondták: puska-porszagot érzett az ember! — Egyelőre csak a következő táblájánál nyilatkozott e hangulat a tetszés és nem tetszés érzelmeinek élénk kifejezésében; de önkénytelenül éreztük, miként e hangulat itt nem állapodik meg.

Az ifjúság sűrűbben kezdett az utcán magyar — juratus — ruhában kardosan járni; a katonákkal

való kötözködések mindég fordultak elő, így most is, de most sokkal szenvedélyesebb volt a hangulat, és midőn egy alkalommal e miatt egy pár fiatal embert elfogtak, tömegesen mentünk a *főlovászmesterhez* (akkor *Zichy Eugen* gróf), kinek országgyűlés tartama alatt a rendőrség fölötti rendelkezés is teendői közé tartozott — követelvén az ifjak szabadon bocsátását.

De egyéb dolgok is hatottak az izgékony fiatal kedélyre: az országgyűlésen Kossuth és Széchenyi közt az ellentétek mindig élesebbekké váltak; és ez élesség áthatott a főrendiház tagjaira is. Volt a főrendek közt egy főúr — gr. Waldstein — a kinek a fiatalság közt spadassin híre volt, azon hozzáadás-sal, hogy ő *keresi* az alkalmat az ellenzék tagjaival való összetűzéshez. Ennek némi valószínűségi látszatot nyújtott az a körülmény, hogy gr. W. tényleg kihitta b. Vay Dánielt — az ifjuságnak egyik kedvenczét — a főrendiházi ellenzék legjobb szónokát. Ez azonban nem fogadta el a kihívást, s ez által lehetetlenné tevén magát a társadalmi életben — visszavonult végkép a politikai élettől.

Csakhamar ezen affaire után ismét híre szárnyalt, hogy Waldstein gróf Kossuth Lajost hitta ki. Való volt-e ezen hír, nem-e? nem tudtuk; de tény, hogy Kossuth nem verekedett meg. Azt a hírt terjesztették, mintha Kossuth azt felelte volna: »az országgyűlés tartamára küldőim követe vagyok, s mint ilyen nem rendelkezhetem szabadon személyemmel, — ha vége lesz az országgyűlésnek: rendelkezésére állok a grófnak.«

Volt még egy jelenet az országházában, mely rendkívül izgatón hatott. Kossuth beszélt az admi-

nisztrátorok kérdésében; mélységes csend volt a teremben, mindenki szeme a szónok ajkán függött; e mély csend közepette egyszerre egy durranás — mintha pisztoly sült volna el — hangzik le a főrendek karzatáról, a termen végig.

Óriási vihar keletkezik, minden szem a főrendek karzata felé fordul iszonyú izgalommal. Ott ült egyebek közt gróf Nákó Kálmán, és ha jól emlékszem, ekkor melléje telepedett látogatóul gr. Andrássy Gyula is, a kik mint ellenzékiek, az ifjúság előtt nagy tiszteletben állott gavallérok voltak.

Ezeknek otléte és megnyugtató kézmozdulatai lecsendesítették annyira a felindulást, hogy Kossuth megint szóhoz juthatott. »És ha ágyúkat szegeznének e ház falai ellen — nekünk az igazságot kimondanunk akkor is kötelességünk; engem azok sem tartóztatnának vissza, hogy kötelességemet ne teljesítsen« — mondá Kossuth. Erre iszonyú viharos »éljen« — és Kossuth folytatta beszédét. A durranás egy pattanós czukorkától eredt!

Ezek és ezekhez hasonló dolgok, egyes nagy frázisok még inkább felhevítették a különben is pezsgő ifjú vért, mely már alig bírt magával. De ezek egyúttal fokmérői is voltak az uralkodott kedélyállapotnak. Ehhez járult a kormány és udvar csökönyös magatartása, vagy ha úgy tetszik: »fontolva haladása« — a mi a különben is rohanva haladni vágyó kedélyekbe új és új forrongás anyagát öntötte.

Egy szép márcziusi nap reggelén — márcz. 2-án — híre érkezik, hogy Páris fellázadt és elkergette Lajos Fülöpöt. Kossuth a követek tábláján feliratot indítványoz, melyben a monarchia lajthántúli részeinek

alkotmány megadását és azt kérik, *hogy az országgyűlésre a közigazgatás különböző ágait ismerő oly tagjai a helytartó-tanácsnak küldessenek, a kik személyes felelősségük alatt együtt tanácskozzanak és a törvényeket végre is hajtsák.*

Minő hatást keltettek az eseményekre alapított ezen szavak — azt leírni lehetetlen! A konzervatívek kifogytak egyszerre a konceptusból; legkitünőbb embereik elnémultak; az ellenzék tagjai elvesztették az összefüggést múlt és jelen közt. Senki sem ismerte ki magát a teendők körül — csak egy ember: Kossuth Lajos tudta mit akar és tudta, hogyan kell akarnia! Neki volt bátorsága, neki koncepcziója volt. Belátott a jövőbe; s mikor a rendkívüli viszonyok mindent fenekestől felforgatni látszottak, s mikor az évtizedek óta hangoztatott állami és társadalmi reformok megvalósításának felelősségétől mindenki visszariadt Kossuth belenyult a gyepelőbe és vezette az elhagyott járművet lelkesedéssel, bizalommal. Vezette a reformok útján.

Ez az önbizalom, ez a lelkesedés gyújtott.

Első sorban az ifjúság állta körül a Kossuth által magasan tartott lobogót; csakhamar csatlakoztak hozzá Kossuth eddigi elvtársai. Ezek közül is némelyek csak azért, mert *nem volt bátorságuk ez izgalomtelt időben vele szembe szállani.* A konzervatívek egy ideig várták a jelszót Bécsből; de miután Bécsben is kitört a forradalom, az udvari körök ott is fejüket vesztették és utasítás nem érkezett, s így vagy félre állottak egészen, vagy végkép elnémultak, vagy legalább színleg kénytelen kellett csatlakoztak az új prófétához — nem tudva: hová vezet esetleg az ellentállás?

Gr. Széchenyi István nem állott szembe Kossuth czélzataival; nem indított meg ellenakcziót; pedig ilyenre egyedül csak ő lett volna képes. Az ő neve, az ő tekintélye, az ő összeköttetései és befolyása volt azon korban az egyedüli ez országban, mely *talán* még képes lett volna komoly ellenáramlatot felidézni. De hát kezdetben úgy látszott, hogy vég-czéljaik fedezték egymást. Mindketten hazájuk felvirágzását, fajuk megmaradását és megerősödését, történelmi múltja által megérdemelt jobb jövőt akartak annak biztosítani. Hisz »megbűnhődte már e nép a múltat s jövőt!« — Mindkettőnek melegebben dobbant meg a szíve, ha nemzetének jövőjéért munkálkodott és ha sikerre kilátásai voltak.

Csak az alkalmazandó eszközök, a gyorsabb vagy lassabb ütem, a több vagy kevesebb kockázat esélyeinek mérlegelése választotta el őket egymástól és tette koronként egymás legélesebb ellenseivé! Kossuth az »audaces fortuna juvat« elvét követte, míg Széchenyi az alig felébredt, alig öntudatra jutott nemzetet még üdülő betegnek tekintette, kit minden erősebb légáramlattól is féltett!

Talán megfigyelésének végeredménye és elhatározásának indoka az volt, hogy Kossuth *mellett* mérséklőleg hathatott, míg *ellene* — a nemzet hangulatát tekintve — csakhamar egészen tehetetlenné válik: ezért csatlakozott azután hozzá. Gróf Széchenyi Istvánnak ezen elhatározása döntő befolyással bírt nemzet egyesülésére, mely azután a nagy napok megpróbáltatása idején azt oly fényes történelmi tényekre képesítette.

En a tömegben, a tömeggel sodortattam. Pesten a márczius 15-iki események híre, majd egyes Pestről érkezett ifjúsági küldöttségek, melyek többnyire önmaguk küldték magukat, majd egy kis zenebona, melyet a csöcselék a várhegy zsidósága ellen indított meg stb. izgatták fel még inkább a különben is gyulékony kedélyeket. Ezek azonban csak repkények voltak a nagy események talapzata körül.

Márczius 14-én felszólal Kossuth a *kerületi* ülésben és elmondja, hogy Bécsben a polgárság és fiatalság fraternizál a katonasággal; hogy a forradalom győzött, hogy Metternichet elkergették stb. Fáklyásmenetet rendeztünk Kossuthnak, a ki egy országgyűlési küldöttséggel másnap Bécsbe indul vala, hogy most már a koronától *független magyar felelős miniszteriumot kérjenek*. Kossuth a »zöldfa« fogadó erkélyén fogadta az óriás fáklyásmenetet és Batthyányi Lajost mint Magyarország leendő első felelős miniszterelnökét mutatta be.

Az izgalom, a lelkesedés nem ismert határt, vadonnat idegen emberek, a kik azelőtt soha sem látták egymást, összeölelkeztek és — sokszor a csókolódzás nem is valami gusztiózus szomszéddal történt . . .

Az országgyűlési küldöttség márczius 15-én csakugyan felment Bécsbe és 17-én meghozta az első magyar felelős miniszterium-törvényt, a törvényhozás megszüntette a jobbagyságot, kimondotta a polgároknak törvény előtti egyenlőségét, megalkotta a népképviselet alapján való törvényhozást, sajtószabadságot stb. stb.

Nagy átalakulások küszöbén voltunk; az alapok már le voltak rakva; az épület nem fog elmaradni.

Időközben megalakult az első magyar felelős miniszterium.

Éreztem e nagy átalakulás jelentőségét magamra és jövőmre nézve is; éreztem, hogy most már egész ember lehetek; szabad előttem a tér, csak tőlem függ: képes vagyok-e magamból valamit csinálni vagy sem? — Persze, ez még a messze jövő dolga, de legalább a lehetőség meg van hozzá, s ma már a »nemesség« hiánya nem áll útjában boldogulhatásomnak.

1848. ápril 1-én lejöttem Pozsonyból, hogy Gyönkre menjek. Ez évben korán tavaszodott, e napon az ég derült volt; a nap melegen sütött és én a hajó indulása előtt még egy kis sétát tettem. Tovább mentem mint kellett volna, és lemaradtam a hajóról. A véletlen utamba hozott egy hintót, mely Győrbe ment üresen; felvett és kellemes utam volt.

Valami komoly munkásságot akartam keresni, mely kitűzött célom — az ügyvédi pályához — közelebb vezessen.

Pesten kiszállottam. Este éppen fáklyás zenét adtak b. Wesselényi Miklósnak, a melynél Rottenbiller Lipót — a későbbi híres pesti polgármester — tartotta az üdvözlő beszédet az ünnepelthez, a ki a mostani »Deáktéri« akkor »szénatéri« Wodiánerház erkélyéről felelt a lelkesült tömegnek.

Pest ezideig, mint már említém, tiszta német város volt. E napok és az azokat felváltott súlyos idők kezdték meg Pesten a *magyarosítást*; de ezt azután alaposan meg is cselekedték és egy emberöltő alatt Pest teljesen átalakult magyarrá. Idegen származású, idegen nyelvű népe az 1848-diki nagy

politikai események következtében egész lélekkel magyarnak érezte magát; büszke volt magyarságára, büszke hazájára.

Nemsokára ezután Gyöngön voltam. A népben kezdtek a *szabadság* és szabad tulajdonná vált úrbéri birtok felől hamis nézetek terjengeni. Sokan fordultak hozzám, mint jogvégezett emberhez. Az én felvilágosításaim a vérmes reményűeket nem nagyon elégítették ki. Szerettek volna a földesúrral osztozkodni. Alig töltöttem otthon egynehány hetet, a mint híre fut, hogy a horvátok, oláhok, rácok lázonganak és Kossuth egy nap az országgyűlésen hirdeti, hogy »veszélyben a haza« és a törvényhozás *líz önkéntes honvédszászlóalj felállítását határozta el*. Országos mozgalom indult meg. Minden tanult fiatal ember, a ki a kellő évszámmal már bírt, tódult a besorozó bizottságok osztályaihoz. A tanult ifjakhoz csatlakozott a földműves és iparos ifjúság és oly gyönyörű és intelligens tíz zászlóalj állott ki egy pár hét alatt, melynél különbet a világ egy országa sem tudott még felmutatni.

Természetesen én is az első jelentkezők közt voltam.

A hírek, melyek Erdélyből, Horvátországból és a rácok lakta vidékekről érkeztek, vérlázítóak voltak. Meglehet, sőt valószínű, hogy túlhajtottak is, de mit később saját szemeimmel is láttam, elégséges ahhoz, hogy nagy elkeseredést idézzon fel a nemzetben. A lázítás az udvartól indult ki, az akkor hirhedté vált »kamarillá«-tól (összfoglalatos elnevezése a magyarellenes udvari köröknek), s ez minden követ megmozdított, minden eszközt felhasznált, hogy Magyarországot tovább is elnyomva, önmagával

tehetetlen eszközül használhassa; a kamarilla folytatta II. József politikáját, mely szerint ezt az országot előbb szegénynyé és azután engedelmessé kell tenni!

A rácok és erdélyi oláhok mindég kész eszközök voltak a magyarság ellenségeinek kezében; és e népek vadak és kegyetlenek is voltak minden alkalommal, a mikor fegyvert adtak kezükbe.

A magyarországi oláhság nemes kivételt képezett; fiai tömegesen szolgáltak a magyar hadseregben. Hogy Erdélyben a helyzet miért volt mindég más, erről feleljenek az erdélyi magyar főurak...

Szegzárdon összejöttünk tolnamegyei önkéntesek és ott vártuk a további rendelkezést a 8-ik (Pécsett alakuló) honvédszászlóaljhoz leendő csatlakozásra nézve. — Talán 250—300 főből állott a tolnai önkéntes fiatalság. Képviselve voltak köztük az Ujfalussy, Forster, Dobrovsky, Korniss, Pesthy, Fördös, Tassy, Petrich, Sass, Orosz stb. tolnamegyei úri családok. Mindenütt szívesen látott vendégek voltunk Szegzárdon.

Én a megyében teljesen ismeretlen voltam. Se családi összeköttetéseim, se befolyással bíró ismerőseim nem voltak. Ha itt-ott e 250 ifjú közt egy ismerősöm volt, azt Pozsonyból ismertem. Nekem tehát úgy bajtársaim közt, mint a városban előbb meg kellett ismerkednem.

II. RÉSZ.

SZABADSÁGHARCZ ÉS FORRADALOM.

Napló.

(E napló a temesvári csata után, menekülésem alkalmával elveszett a Tótvárad fölötti hegyek közt és Koritsánszky Lajos békésgyulai ügyvéd kezébe került, a ki azt — bátyám czímét találva meg abban, — Losoncra beküldötte.)

Pécs, 1848. július 13-án.

Junius vége óta itt vagyunk. — »8-ik honvédszászlóalj« a nevünk. — Összegyülekeztünk Tolna, Baranya, Somogy és Bács-Bodrog megyei fiatalság. Mi tolnamegyeiek Perczel Miklós parancsnoksága alatt, mintegy 250-en jöttünk.

Engem Pécsre előre küldött Szegzádról *Auerhammer* főhadnagy, szállást rendelni. Levéli megbízást kaptam a polgármesterhez. A Mecsek oldalán szállásoltak be derék bunyevác polgárokhoz.

Zászlóaljparancsnok: *Vitalisz Ferencz*; alacsony termetű, kedélyes úr, de szigorú pontosságot követelő katona. Azt mondja: Kassa vidéki. Nem beszél hibátlanul a magyar nyelvet.

Segédtisztje: *Nagy László* hadnagy, a ki katonai tanintézetben nyerte kiképeztetését; székesfehérvári születésű.

Századosaink: Inczedy Samu, Igmándy Sándor, Barcza Boldizsár, Kürthy István, Krobáth Ferencz és Kerkápoli Mór.

Én a 3-ik századba osztattam be, századosom *Barcza Boldizsár*.

Gyönyörű legénység: legalább is egy harmada magasabb műveltségű, magasabb iskolákat végzett ifjakból, sőt helylyel-közzel köztisztviselői állást, megyei esküdséget, megyei tiszti jegyzőséget elfoglalt fiatalságból áll. Ezeken kívül vannak gyönyörű szál paraszt legények és iparos ifjak, mindannyi önként jött és valamennyien jó kedvvel szolgálunk.

Tisztjeink derék, kedves úri emberek; bennünket saját körükben is szívesen látnak; ha vendéglőkben találkozunk: barátságosan érintkeznek velünk. A glédában ugyan vége a pajtáságnak, úgy lehordanak, akár egy iskolásgyereket. Szegény *Radó* pajtásunkra is rá jár már Krobáth századosnak a szavajárása: »hol a *Rada* — ott a hiba!« (Krobáth horvát születésű és *Radó* helyett mindég »*Rada*-t« mond.) Akárhol látjuk *Radót*, mindég azzal köszöntjük: »hol a *Rada* — ott a hiba!«

A mi századunkban altisztek: Korniss Károly, Jakabfalvy Károly, Tassy Béla és én. Már egész a káplárságig felvittük.

Külső megjelenésünk nem valami daliás; egyelőre mindannyian saját ruhánkban járunk gyakorlatra. S ezzel kezdetben majdnem megjártam. Még mint közembert egyszer elvezényelték századunkai prófuntot átvenni; esett az eső és én kifeszítettem az esernyőmet. Az őrmester annak behuzását parancsolta; de saját öltözetemet védtem s azt nem csuktam be. Ezért a kapitányomhoz rapportra vitt. A százados természetesen lehordott és azzal bocsátott el: ha még egyszer renitens leszek, elzárat a dunkliba. Most rossz időben kabátom fölé a komisz

inget húzom és szíjjal csatolom át derekamon — és ez utánzókra talált; most ez mintegy az egyenruhánk.

A gyakorlatok a sorkatonaság — az itt garnizonban levő »Ferencz Károly« gyalogezred — altisztjei segélyével történnek. Tisztjei átengedik az altisztjeiket, hogy bennünket a masirozásba és katonai mozdulatokba begyakoroljanak.

Csak már *egyszer* egyenruhát és fegyvert kapnánk.

Pécs, július 25.

A fegyvereink megjöttek; most már fegyvergyakorlatokat végeztetnek velünk a Ferencz-Károlyok. Menyő nehéz az a puska: 9—10 font; kegyetlenül nyomja a vállamat és húzza a karomat. Hjah! nem szokta cigány a szántást! majd beleszokom.

Szállásom egy özeveg, Ulrichné asszonynál van, a kinek egyetlen kis süldő lánykája van. Nagyon kedélyesen el-elbeszélgetünk koronként pár órát, mikor éppen érkezésem van.

Bizony fárasztók a gyakorlatok; no de ezt is tanulni kell. Sokszor csodálom a parasztlegények ügyességét, egyik-másik túltesz rajtam; ez a sorkatona-káplár szívesebben tanítja azokat a parasztfiukat mint a magunkféle embert, pedig tőlünk egyszer-másszor borravalót is kap. Persze mi őt nem is vesszük oly auktoritásnak mint a parasztfiuk.

Tegnap volt az első gyakorlatunk, egész századdal fegyverben. A mi Barczánk ért hozzá; alighanem granatéros baka volt. Úgy összeteremtett néha bennünket mint a krumplit. Nem fáj — mert utána megint a legjoviálisabb ember a világon. Elmondja egyszer-másszor: »no ti tintanyalók, —

hogy ízlik?» s azután nagyot nevet, ha panaszkodunk, hogy nagyon fárasztó multság.

— Ebadta tintanyalói — mondja azután — csak szokjatok hozzá, mert megjön az ideje, mikor éjjel-nappal kell masírozni, csak annyi pihenéssel, hogy pár falatot ehessünk.

Ezt a műveltebb fiatalságot, mely itt önként gyült zászló alá, tisztán a hazánk új közjogi átalakulása melletti lelkesedés hozta össze. Mert azt, hogy hazánknak saját független felelős miniszteriuma legyen, hogy ez a nemzedék a kiváltságok eltörlését, a személy és föld felszabadulását még elérje: erről aligha álmodott valaki a legöregebbek közül is! Ezen vívmányok Kossuth merész fellépésének és ellenállhatlan ékesszólása varázsának — melynek az utolsó pozsonyi országgyűlésen minden nap tanuja voltam — köszönhetők. Mi az ő hívására jöttünk egybe; az ő katonái vagyunk, az ő neve lelkesít, az ő szava a lobogónk, melyet követünk...

Pécs, augusztus 13.

Minő sajátságos híreket kolportálnak köztünk! »A szent-tamási sánczok védői közt »orosz« tiszték vezényelnek; ezért nem csüggednek a ráczok, daczára annak, hogy minden mérközésnél ők húzzák a rövidebbet;« »bennünket Olaszországba küldenek — az olasz szabadság ellen küzdeni!« »Az udvar mellénk állana, ha egy meghatározott pénzösszeget fizetne az ország;..... e pénz a horvátok és ráczok felszerelésére fogna fordíttatni.« »István nádort kikiáltják magyar királynak.« »Perlasznál megverték a mieink a ráczokat és 600-at elfogtak.« »Északról a szlávok kezd nyugtalankodni, a kik ellen a gömöri

nemzetőrséget küldték;» »keletről a *szászok* emelik fel Erdélyben a pártütés lobogóját...« stb. Mi igaz ebből? mi nem? nem tudjuk megítélni.

Ma délután osztották ki a tábori szereket: ivó és főző edényeket; kulacsaink bádogból, mintegy 3 itcze tartalmúak; a főzésre bográcsot kaptunk. Puskáink Lüttichből valók, 9 fontnyi nehezek; töltest nem kaptunk. A napi parancsban kiadták, hogy szakálunkat, bajuszunkat nem szabad leborotválni; reggeli 4 órakor fogunk indulni. Hová? nem tudjuk; reméljük, hogy csata-síkra!

Pécs, augusztus 14.

Hajnalba sürgött-forgott honvédségünk; köpeny a vállon átvette, mindenki hátán egy batyu (borju még nem jutott), puska a vállon. Fél ötre lehetett, mikor századunkat (3-ik század) hadnagyunk *Szalánczy Mózes* (székely) a piacra, a közös gyülekező helyre, elindította, és az ott volt századosnak jelentést tett; századosunk »igazodást« vezényel és csakhamar megérkezik őrnagyunk, *Vitálisz*. A zászlóalj felállott rendbe, az őrnagy átvette a jelentéseket s azután »imához!« vezényel. Rövid fohász után újra felállást és igazodást vezényelnek. Míg az őrnagy az igazodást tekinti, lova megbokrosodik és az őrnagy kénytelen arról leszállani. A próféták kéznél vannak és balsejtelmet jósolnak ki belőle.

Ezalatt a piac megtelik néző és könnyező tömeggel.

»Szakaszonként jobbra kanyarodj! Indulj!« vezényli az őrnagy; a dobok peregnek, de csakhamar elhallgattatják és zene váltja fel azokat; e zenét a

»városi magyar őrség« adta kíséretünkül. Maga az őrség egy része is elkísért a város végeig.

A mint a lyceumi egyházhoz érünk, egy szomszédház ablakából nagy nemzeti lobogóval köszöntenek bennünket gyönyörű leányarczok, s virágokat, koszorúkat szórnak reánk. Megható jelenet volt, melynek ünnepélyességét az eddig hallgató kísérő tömeg roppant »éljen«-ei még fokozták. Azon ház, melynek ablakából e lelkesült bucsú-intés jött, *Hunyady főorvosé* volt, és az ablakban ennek leánya, *Paulin* és barátnői szórták a virágokat . . .

Furcsa! virágot annak, a ki halni megy!

Zászlóaljunk létszáma 1200 fő.

Dárda, augusztus 16.

Nem csatatérre parancsoltak, hanem Eszék alá, tulajdonkép az eszéki várba, mert hír szerint egész Verőcze fellázadt. A várba nem bocsátanak be, a parancsnok *Hrabovszky* a megérkezésünkről tett jelentésre azt izeni vissza: »a vár tele van őrséggel (olasz legénység), nincs többnek helye!« és mi hosszú orral ugyan, de örvendő lélekkel fordultunk vissza, remélve, hogy most mégis csatamezőre visznek. És csakugyan híre jó, hogy holnap a verbászi táborba indulunk.

Töltéseket osztottak ki, minden legény 60 töltest kapott. Jól meghúzza vállunkat.

Mondják: nagy kíváncsisággal várják zászlóaljunkat; a táborban jó hír előzte meg.

Verbászi tábor, augusztus 19.

Eszéki kirándulásunk után csakugyan táborba indítottak, a hol vérvirágok teremnek. Batinánál

átkelve a Dunán, Zomborba siettünk; ott véltünk éjjeli pihenőt tarthatni, de onnan tegnap este még tovább indítottak, részint gyalog, részint kocsikon — Szenttamás alá!

Az a hír jár köztünk, hogy részt veszünk a támadásban, s ez legénységünket egészen felvillanyozta: elfeledtek álmodni, fáradtságot.

Már Szivácson hallottuk az ágyúk dörgését; s innen egész Verbászig már csak fegyveresekkel találkoztunk. Az útba eső kisebb-nagyobb hidakat nemzetőrökkel őriztették, hogy — meg ne szökjenek; tulajdonkép, hogy hivatlan kezek meg ne rongálják, hanem szükség esetén jó karban legyenek. — Mennél közelebb értünk Verbászhoz s mennél mérgesebben szóltak az ágyúk: annál kevésbé volt látható a föld népe; csak lovakat legeltető gyerekeket láttunk úthosszat.

Verbászra délután 3 órakor érkeztünk meg. A nap forrón sütött és mert felváltva majd gyalog, majd kocsin tettük az utat, mégis a szakadatlan hosszú mars után elikkadva értünk oda.

»Lábhoz!« vezényelnek, és töltött fegyvereinkre támaszkodva vártuk a további rendelkezést. Őrnagyunk, Vitális, átadta a zászlóalj feletti vezényletet *Inczédy századosnak* s ő maga elment jelentést tenni megérkezésünkről.

A támadás be volt fejezve, s mi nem vehettünk abban részt. De, úgy látszik, mi sem változtattunk volna a végeredményen. Most értünk csak rá a táborhelyen szétnézni. Ez tulajdonkép egy nagy vásártérhez hasonlít, melyről a vásárosok nagyobb tömege már eltakarodott. Még ételmet vagy pálinkás, boros stb. hordókat tartogató parasztszekerek állon-

ganak, — itt-ott egy csapat szarvasmarha vagy juh, — amott katonai társzekerek, mindenütt a lovak befogva és a legénység a nyeregben; a szekeresz tisztek koronként előre lovagolnak, várva a parancsot, kémlelik: nem jó-e valami galoppin vagy segédtiszt az utasítással? Időközben a pálinka- és szivarárúsok körénk gyülekeznek és kínálják áruikat.

Egy félreeső sarokban gyanus, piszkos alakok gubbaszkodnak: a vidék kipusztított szerencsétlen népe; részint bútiorral hátukon, részint kocsin. Ezek a szerencsétlenek egyuttal a legveszélyesebb kísérői — úgy mondják — a tábornak, a kiket naponként el-el zavarnak, de megint csak meg-megjönnek, mert nincs otthonjuk, nincs vagyonuk; az ellenség felégette falvaikat, elhajtotta állatjaikat, elhordta eleségüket — és mert élniök kell — fosztogatásból élnek!...

De íme, lassanként érkeznek vissza a támadásban aktív részt vett egyes porlepte lovasok sebes vágatva; majd nyomukban szalmával rakott szekerek, melyeken sebesültek fekszenek; csakhamar a nemzetőrök egy nagy tömege, kissé bomlott sorokban iparkodnak vissza táborhelyükre; közbe egyes katona-csoportok, lovasok és gyalogok; nagy port vernek fel a tarlós mezőn a most érkező rendes tömegek: lovasság, ágyúk, társzekerek, gyalogság. Közben megint szekerek sebesültekkel; majd itt egyik felkötött karral, egy másik bekötött fejfel; ott egyet a puskacsővére ültetve két pajtása hoz be, amott egy másikat támogatva vezet egy harczos. Látunk: székely gyalogságot, Alexandereket, szászul beszélő csapatokat vadász-egyenruhában, pesti ön-

kénteseket, s amott — *Jaschke* szekeresz kapitány, régi öreg katona ösmerősöm.

Emítt egy szomorú tanyát rendeznek be: a holtakat teregetik ki, és őrt állítanak melléjük! kínos látvány!

A mint a csapatok táborhelyüket elfoglalják, — sorba állítják, és felolvassák a legénység névsorát, azután bocsátják pihenőre. — Itt-ott még a mezőségen egyes maradozók hullároznak, és egyes puska-lövéseket hallunk a táboron kívül; némely nemzetőr vadászpuskáját sütögeti el örömében, hogy megint visszakerült.

Az előőrsöket rögtön kiállítják; a sánczokba az ágyúkat visszahelyezik, és az őrséget tartalékjával elhelyezik: csakhamar a mint elhelyezkedtek: a gyalogos fegyverét vizsgálja, a huszár lovát abra; kolja és látja el, azután az őrmesterek bort és hust osztanak ki századjaik közt; kigyulnak a tábortüzek, a vacsora elkészül, s itt-ott elébb dudolva, majd hangosabban hallszik a nóta:

»Kalapom szememre vágom«, stb.

Tisztjeink időközben az akcióban résztvett más tisztektől tudakozódtak a támadás meneteléről, a dispoziciókról és sikertelenség okairól. Természetesen ez minket is érdekelt, és mi meg saját tisztjeinktől kértünk némi tájékoztatást. Így azután következőkről értesültünk: az ellenség leszerelte néhány ágyúnkat, elvesztettünk 160—170 embert, az elesettek közt van *Fiáth*, württembergi huszár főhadnagy, a ki századával Galicziából jött át Lenkeyvel együtt. Az *Alexander gyalogság* (derék pozsonyvidéki tót fiúk) a legnagyobb kartács- és puska-golyó-zápor

daczára, rohammal a sánczokra jutottak, de nem küldtek utánuk segílyt, sőt visszavonulót doboltak és így nagy részük ott veszett, s a többi kénytelen volt visszatérni. Tisztjeink e bátor, derék fiúkat nem győzik eléggé dicsérni.

A táborban nagy az elégedetlenség; *mindenki a vezénylő Bechtold gróf rosszhiszemű eljárását okolja.* »Szándékos árulás!« a legkisebb vád, a mit ellene emelnek.

* * *

Ezalatt a dal megszűnik, a tábortüzek kialszanak, a fáradt legénység álomba merül és csak az előőrség koronkénti rövid felhívásai hallatszanak, és azután mélységes csend...

Tábor.

Csillagos éj. Szabad ég alatt vagyunk; csendes, nyugodt a lég, az a tiszta, átlátszó, egészséges, csipős levegő jár, a mely, a nélkül hogy mozgását észlelné az ember, mégis átjár bennünket. Félhomály ül a tájon, melyet a távolban, nagy kört képezve, hely-lyel-közzel egy-egy kialvóban levő tűzrakás szakít meg, itt-ott még fel-fellángolva egy pillanatra — hogy azután végkép kialudjék, mint az a hulló csillag, mely ép most futott le az égen. A tűzrakások előtt itt-ott mozgó alakot látunk, nem tudja az ember: előőrs-e? vagy csak egy hazátlanná lett boldogtalan eb, a mely ételmaradványokból tengődik, a miket ily helyeken egyszer-másszor talál. Időközönként nagyobb számban látunk alakokat, de nagy csend-

ben, zajtalanul járva, mintha a napokban elhullott hősök lelkei volnának, kik éjjelenként visszatérnek, hogy bajtársaik felett örködjének. Hisz oly szép volt még ifju életük; annyi remény, annyi öröm kínálkozott; az első ifjuság korában ragadta el őket a halál, a mikor tulajdonkép még meg sem kezdték az életet! Visszajönnek-e búcsúzni? hisz nem értek rá kezet szorítani sem; nem értek rá otthon aggódó édes szülőiknek még egy istenhozzádót sem izenni!...

Körülöttem kisebb-nagyobb emelkedések mint mindmegannyi sírdomb; itt pihenik a pusztá, kemény földön fáradoalmas és veszélyes munkáikat emberek és állatok: a gyalogos feje alá borjúját teszi és köpenyével takaródzik, a lovas »montlizsákjára« nyugosztja fejét lova mellett és magára huzza fehér köpenyét, mint egy szemfödelet. A lovak elnyújtózkodnak, néha egy-egy mély sóhaj száll fel tőlük, mintha sorsuk felett tépelődnének, vagy egy-egy rövid félhangos nyerítés, mintha álmában is csatában érezné magát lovasával, ezer halál közt; s ime e paripa hirtelen felugrik és — csendet látva maga körül — megint lefekszik. Nehéz álma volt! Nem csuda! az állat beveszi a nappali benyomásokat, és szelleme az éj nyugalmaiban azokkal ép úgy, sőt élénkebben tépelődik, mint az emberé, a ki a reá hatott benyomásokat másokkal közölni képes, a mi által azok hatását halványítja!

Távolabb tőlünk, a most kelő hold első sugarai egy sajátságos alakú építményfélét emelnek ki a homályból, melynek tetején egy fényes vonal hosszan nyúlik végig, mely a hold ragyogó sugaraival játszik: egyik sáncz-részlet ágyúival. Tiszták, fényesek e nagy csövek, mintha el akarnák feledtetni

rémséges hivatásukat! mintha csak nagy játékszerek volnának, melyeket reggel és este annyi gonddal, annyi szeretettel dédelgetnek, tisztítanak és fényesítenek, mint egy elkényeztetett kedvencz gyermeket; melyek számára egész társaságot szerveznek, hogy ne unatkozzék; melynek minden részletét annyi figyelemmel vizsgálják, küllőit, tengelyét, lafettáját, kerékszögét, lánczait, nehogy bármi legkisebbhiánya is legyen. Mindennap ellenőrzik altisztek és tisztek a vele való eljárást, mintha kérdezni akarnák: nincs-e panaszod? nincs-e bármiben fogyatkozásod? Hát nem is csoda! Nagy tényező ez érczcső! Döreje ijesztő, mint az ég haragja, töltése, mint a villám, megsemmisítő hatású. És nagy gyász van az egész hadseregben, ha egyik vagy másik az ellenség kezébe jut; és nagy az öröm, nagy a dicsőség országszerte, ha a jó szerencse annak visszaszerzéséhez segített. A katonák becézik, kedves névvel látják el, »Százszorszép«-nek, »Dicsőség«-nek, »Hős«-nek, »Pajtás«-nak nevezgetik. Az a fiatal, még majdnem gyermek tűzér ölelgeti, csókolgatja visszakerült kedves ágyúját, mint egy szép nőt, és beszél vele, mint egy élő és érző lény-nyel. Ha pedig az ellenségtől sikerült egy ágyút megszerezni, annak azon nyelven adnak nevet a melyen azelőtt beszéltek körüle, elnevezik: »Csicsó«-nak, »Sztári«-nak stb., mintha így hamarébb ide szoknék.

Hátrább mögöttünk egy nagy, hosszú, kísérteties kinézésű alakokból álló tömeg: társzekereink. Az egyik nagy magas tetővel, a másik nyílt hosszú; emez nehézkes, idomtalan, mint egy zsellérház; amaz rövid, könnyű, borított fedelű, a gyalogság töltényeit rejtí gyomrában; míg szomszédjában egy másik, nagy,

nehéz lánczokkal ellátott, vaslemezzel betakart szekéren az ágyúk töltései várják elhasználtatásukat. Körülöttük örök járnak, vigyázva, nehogy valaki azokhoz közeledhessék.

A távolban nagy, hosszú körben az előőrsök vannak kiállítva; csak hangjukat halljuk néha, mikor az őrzáratokat szólítják. Az őrzáratok kisebb-nagyobb csapatokban egész éjjel járkál körül az előőrsöket; azonkívül az őrszemek mögött, mintegy puskalövés távolságnyira, beljebb helyenként az *előőrségi tartalék*, a mely szükség esetén annak támogatására siet; míg az előőrség előtt nagy körjáratokban sokszor órajárás távolságban egyes kisebb-nagyobb lovascsapatok, majd megint vegyesen lovas- és gyalogcsapatok *kémszemlében* járnak, hogy egy netalán készülóban levő esetleges támadás véletlenül meg ne lephesse a nyugvó táborn.

És így megy ez estvétől reggelig; ily felügyelet, ily óvatosság, ennyi szolgálat szükséges ahhoz, hogy egy tábor biztonsága megvédessék.

A »fiastyúk« már magasan áll az égen, az én tábornözem is, melyet eddig élesztgettem és a mely mellett, borjómra fektetve naplómát, irtam meg az első élénk benyomásokat, szintén csak már pislogat — ezért jó éjszakát!

Szeptember eleje.

Már elfelejtem a napokat; nem tudjuk, hányadika? nem tudjuk, minő nap van? Elvadul az ember lassanként. Nincs más elfoglaltságunk, mint előőr-

ség, fegyvergyakorlat, kémszemle éjjelenként. Nappal iszonyú melegek járnak — éjjel vékony a köpeny. No de már hozzá törődtünk; már edzettek vagyunk. Azután az aratatlan hagyott rácz vetésekből almot csinálunk; csak az a baj, hogy az koronként megmeggyúl alattunk, vagy a szivartól, vagy egy oda pattant szikrától.

A vidék népét felhívta még augusztusban a parancsnokság, hogy arassák le a búzát, majd védelműkre katonaságot küldenek. Némelyek elmentek, mások azt mondták:

»Kinek arassuk? a ráczoknak? hiszen ha Szent Tamást nem tudják bevenni — a holnap se biztos.«

Okos ember a bácskai német!

Még szerencse, hogy sok tanult fiatal ember van itt együtt, az egyik vagy másik mégis fel-felvet egy tárgyat vagy kérdést, a mely kihoz a gépies egyoldalúságból. Így tegnap este Igmándy százados sátra előtt jöttünk össze, a kinek egy hordó jó bora érkezett, és mintegy 10-en, 12-en körbe ülve, a kulaes kézről-kézre járt és Kossuthról és az országgyűlésről folyt a szó:

»Sok gondja van egy embernek, a ki egy oly újítást indított meg, minő a magyar átalakulás; ha nemcsak arra fekteti a súlyt, hogy a követ megmozdította, hanem gurulásának irányt is akart adni,« mond Korniss Károly, »de egytől félek, a mellett, hogy még alig érett meg népünk ezen nagy jogok méltánylására, ha nagy veszély fenyeget — könnyen ellenünk fordulhatna.«

»Édes Károlyom — válaszol Igmándy — a rácz, az oláh és szász ugyan fellázadtak, de nem a reform

nem értése miatt, hanem mert Bécsből indul ki az izgatás. Azt hitetik el velük, hogy a »császárnak« tesznek szolgálatot, a ki őket a magyarok rovására meg fogja jutalmazni. De a magyar néptől nem kell tartani. Ime a nemzetörök velünk, mellettünk vannak.«

»No, ebben ugyan nem sok köszönet van. Ezek első ágyúlövésnél megfutnak és csak zavart idéznek elő; azután bizony fosztogatnak is. A multkor egy ilyen fosztogatót elfogattam az előőrségen, és az egész csorda ellenem fordult, úgy hogy az egész tartalékot — lovast és gyalogost fegyverbe kellett állítanom és egypár százast elfogatni.«

»Hjah, ezek a rácok által kipusztított falukbeli elkeseredett emberek voltak, kik »nemzetöröknek« mondják magukat, de tulajdonkép — csavargók.«

»Nos hát ezeknek is van családjuk, a kik éheznek«, mond Tassy Béla; »ha őket a rác felégette, kirabolta, mért kímélje ő a rácot és annak vagyonát? Végre is az ő gyereke is enni kíván. A vérese is elfogja a kisebb madarat, hogy fiait táplálja vele, pedig tán e kis madárnak is van fészke és kicsinyei. Ilyen a természet.«

»Igen! igen!« viszonzá Igmándy, »de mi itt a műveltebb erkölcsöket akarjuk képviselni, s nem a vad természetet; azért a pusztítást és kegyetlenséget, *a mit a háború feltétlenül meg nem kíván, nem szabad megengedni.*«

Igy folyt a társalgás éjfélig, a mikor b. Majthényi Pista bejött az előőrségről fáradtan, és kedvéért mi is aludni mentünk.

Ókéri tábor, 1848. szeptember 22.

Mészáros hadügyminiszter kísértette meg tegnap Szent-Tamás bevételét. Az induláshoz éjfél után adatott ki a rendelet — hát bizony soká tartott, a míg felczihelődtünk és megindulhattunk.

Nagy köd ereszkedett, és soká csavarogtunk utat tévesztve.

Demonstráció volt Szőreg felől és a római sánczoknál.

Éder tábornok és gr. Kolowrath, valamint Bakonyi báró ezredek vezették a csapatokat. Nagyon furcsán vezetett támadás volt. Nem tudtuk: komolyan be akarják-e venni? vagy csak demonstrálunk? Ágyuztak erősen, hogy a sánczon — rést törjenek.

Visszatértünk, a nélkül, hogy a szenttamásiakban komoly kár esett volna.

Azt mondják, hogy *az ostrom alatt 3000 csajkás bement Szent-Tamásra, a ráczok segélyére.* Ez azután jellemzi a fővezényletnek zsenialitását és az alvezérek komoly akaratát!

Ókéri tábor, október 10.

E perczben érkezett Verbászról egy futár, friss ujságokkal: gróf Zichy Eugént ellenséges proklamációk terjesztéséért, hazaárulásért a katonai törvényszék, Görgey Arthur őrnagy elnöklete alatt, halálra ítélte és kivégeztette, — Róth és Philippovicsot 6000 emberrel és hat ágyuval Perczel Mór elfogta, — Latour bécsi hadügyminisztert a bécsiek felakasztották.

Az Ó-Kér alatti táborban jelenleg a 4-ik, 6-ik és 8-ik honvéddzászlóaljakból mintegy 12 század, továbbá egy század Ferdinándhuszár és egy üteg

6 fontos ágyú van együtt. Erős szolgálatunk van: minden harmadik nap 24 órát előőrségen töltünk, hideg, szeles, esős időben; itthon átázottan egerek és férgek között, nagy, hosszú, egy-egy század számára szolgáló, két keskenyebb végén nyílt gunyhóban huzzuk meg magunkat, melynek talaja a beszivárgó esőtől felázott, a szél pedig nyílt végein szabadon jár ki és be.

Sorainkban a kolera járványszerűleg dúl.

Tegnap *örmesterré* neveztek ki, ma elmentünk az ujon kinevezettek mindannyian Vitalisz Ferencz zászlóalj-parancsnok alezredeshez, kineveztetésünket megköszönni. Az udvaron felállottunk. Az alezredes végigtekint sorainkon s azután rám mutatva, azt kérdi századosomtól:

»Wie gefällt Ihnen Dieser?« (ez hogy tetszik Önnek?)

»Ungeheuer gut!«, válaszolt Barcza, a maga zsirosszájú német stylusában.

Az alezredes kapitányommal bemegy szobájába és kis vártatva századosom csakhamar engem is behívott; hozzám fordulva azt kérdi az alezredes:

»Sprechen Sie auch deutsch?«

»Zu Befehl, herr Oberstlieutenant ja!« válaszolám.

»Ach, charmant,« mondja erre és egy nagyot lépett.

»Meinem Gutdünken nach, ist er der erste zum Vorschlag im ganzen Bataillon,« említi fel századosom.

»Ich werde nicht darauf vergessen,« felelte alezredesem és búcsút intett — mire »jobbra át«-ot csinálva — eltávoztam.

Ó-Kér, 1848. november 8-án.

Mint már irtam is, nagy sátrak alatt vagyunk elhelyezve, melyek zsuppal vannak befödve, de a két végén nyitva, a földre szintén zsupp teregetve. Egész osztályok (egy-egy gyalog század) van egy-egy sátorba beszállásolva. Eső ellen a legénység elég tűrhetőn van megvédve, de a szél kellemetlen, élesen süvölt be alól is, a hol a tető a földet éri és a két hosszsznyíláson is. Ezek a sátrak annál szükségesebbek voltak, mert ruha dolgában nagyon csehül vagyunk. Még mindég csak vitorlavászon kitlin és egy gyenge baka-köpenyen kívül más melegebb felöltőnk nincs. Behuzzuk magunkat a zsupp közé, és szorosan bujunk egymás mellé, ekkép, az állati meleg fejlesztése és kölcsönös közlésével védjük egyik a másikat. Egy-egy félszázad mindég fegyverben áll, míg a többi alszik; éjfélkor azután a másik félszázad veszi át a készenlétet.

A nagy és közös sátrakon kívül vannak még a földbe — fél ölnyi mélységbe — ásott lyukak, melyek fölé zöld kenderből álló tetőt emelt a leleményes fiatalság. A gödörbe szintén szalma van elterítve. Ezen »privát-lakások«-ba bujik be egy vagy két őrmester vagy káplár. Mindenesetre kényelmesebb mint a közös sátor, mert szelet sem érzünk, hideget is kevesebbet. De egy közös feleslege mind a két lakásnak van: túlsok egérvendég látogat bennünket éjjente; és megesik, hogy szíjjazatunkat is megrágják, — van ezenkívül még egy kellemetlenebb vendég is, a melyet nem oly könnyű elhajtani mint az egeret! De hiába! mosni fehér ruhánkat ugyan megmoshatjuk, de az utálatos locs-pocs időben nem szárad meg; s azután nem is tudjuk:

mely perczben jön a parancs, hogy tudja Isten hová indulunk.

A lovasok, huszárjaink és tüzéreink lovaik kantárszárát karjaikra kötve alszanak.

Ó-Kér, 1848. november 19. este.

Az est csipós hideg, de az égbolt tiszta volt, mikor tegnap este 10 óra felé századosom, Barcza Boldizsár, magához hivat s azt mondja:

— Petikém, holnap reggel 5 órakor az egész század házam előtt (ő a faluban van beszállásolva) az utczán indulásra készen álljon; ezt adja ki parancsul a szakaszkáplároknak azon utasítással, hogy erről reggel a felköltés perczéig senkinek egy szót se szóljanak.

Egyenként kiadtam a századom tizedeseinek a parancsot, úgy a hogy nekem adták, s azután kinéztem harmadmagammal a saját zászlóaljunk által kiállított előőrsi tartalékhoz. A fagyos ösvény kopogott lépteink alatt. Az ór »tábori jelt« kér; megadom, és tovább megyünk. Társaink egy frissen hányt redoute oldalában részint ülve, részint heverve dohányoznak s beszélgetnek. Ellenség előtt állva, tábortüzeket, a csipós hideg daczára is, rakni nem szabad. Fegyvereik gulába rakva állanak; az ugyanott levő huszárok pedig a lovakat kantáron tartják. A napi események képezték a beszéd tárgyát. A jelenlevők különböző vegyes fegyvernemekből gyűltek össze. A redouteon két hatfontos ágyú nézett ki a sötétbe, s mellette az őrtüzér kurta kardját összefont karjai közt tartva lépked fel-alá, vagy vizsgálja a félhomályfedte vidéket, — a redoute aljá-

ban a tüzerlegénység többi része az egy szakasznyi gyalogsággal és 6 huszárral vigan köröztetik a tábori kulacsot.

A redoute előtt mintegy 150 lépésnyire áll az előőrsök láncza, melyet épen egy osztag gyalogság, egy hadnagy parancsnoksága alatt, vizsgálva jár végig. Koronként felhangzik az »állj! ki vagy?« A távolból egy puskalövés dördül el. Általános csönd támad. Mindenki hallgatódzik; egy második lövés, most hosszabb vonalon tüzelés! A legénység talpra ugrik. A redoute mögötti huszárok lovaikra pattannak és a sánczok mögött készenléthben állanak; a gyalogtartalék egy része hasonlókép fegyver alá áll, míg a tüzérség felugrik a redoutra, lövése készen sorakozik az ágyúk mellé — mi pedig sebes lépésben sietünk vissza századainkhoz. Egyszerre két ágyú dördül el a távolban, utána dobpergés, riadót vernek! Az ágyúk nagy dübörgéssel és csörömpöléssel, lovas csapatok dobogással vágatnak különböző irányokba; mi is illető századainkhoz csatlakoztunk és készenléthben várjuk a vezényszót.

Délkeleti irányban indítanak, de egy fél óra multával megint elcsendesedik minden s minket visszavezényelnek.

Az ellenség nagyobb kémszemlét tartott, hogy mely oldalról lehetne bennünket könnyebben meglepni s miután elég óvatosságot talált, csakhamar visszavonult. A visszavonulás a leszedetlen kukoricza- és kender-földeken keresztül történt, nagy óvatossággal. Hasonló expedicziókat a szenttamásiak rendszerint kocsikkal — melyeket bizonyos távol-ságban visszahagynak — végzik. Így gyorsan érkeznek s hirtelen el is tűnnek.

Ó-Kér, november 29-én.

Ma meleg napunk volt. Tegnap este későn adattott ki a néhány nap óta titokban tartott parancs, hogy reggel a *szőregi sánczokat* (Szent-Tamás egy elszigetelt elősáncza) megtámadjuk. Meglepett, hogy a támadás objektumát így nyilvánosan megjelölték.

Reggel 7 óra után ködös időben innen megindultunk a 8-ik zászlóalj 3 százada, a 34. zászlóalj szintén 3 százada és a Prinz Preussoktól 2 század, továbbá egy eskadron »Ferdinánd« huszár és 4 hatfontos ágyú. Ezen ostromoszlop parancsnoka *Kászonyi* huszár alezredes volt. A köd oly sűrű volt hogy 20 lépésnyire sem lehetett látni. Majd négy óráig tartott utunk. — A mi Vitalisunk itt hagyta a magyar sereget és így saját 3 századunkat *Kürthy István* százados vezényelte. A sánczokhoz ágyulövéssnyire érve, a Prinz Preussok csatárlánczot képeztek, és a mi 3 századunk volt az első rohamoszlop. Tölünk jobbra 4 ágyunk *Titz* hadnagy vezénylete alatt, és ezeken túl a 34-ik zászlóalj 3 százada *Zákó* őrnagy parancsnoksága alatt.

A mint mi is ágyulövéssnyire érünk, vágatva jő *Kászonyi*, és miután csatárlánczunk egy szép csatártüzet adott, harsány hangon kommandirozza:

»8-tes Bataillon vor!«

Hangos »éljen« követte a vezényszól, és az egyes alosztályok tisztjeinek szaggatott parancsa vegyül az ágyú és puskaropogás és dobpergés közé: három századunk egy oszlopban rohan a sánczok felé. Alig mentünk 150—200 lépést, a midőn a sánczból egyszerre óriási dörgéssel vagy hat ágyú és egy zászlóaljnyi gyalogság fegyvere szórja ellenünk és közénk

tömör 6 fontosait, kartácsait és puskagolyóit. Egy pillanat alatt meg voltunk tizedelve. Parancsnokunk, Kürthy, a földön elterülve, ágyúink nagyobb fele demontirozva, fogataik tönkre téve. Rohamoszlopunk megrendült, és már csak egy csekélyebb része ment előre, a mely azután, érezve, hogy a nagy tömeg nem támogatja — szintén visszafordult. Titz tüzérhadnagy kis spanyolgallér köpenyben nyugodtan ült lován és cigarettáját szíva, vezényelte:

»1-te Kanone: Feuer!« »3-te Kanone Feuer!«
 »Haubitz Feuer!« mintha a gyakorló téren volna.

Az általános débandade egy cseppet sem alterálta. Felénk kiáltott:

»Feldwebel! geben Sie mir einige Mann, um meine Canonen zurück zu schleppen!«

Ezt megtettük és az 5 darab megmaradt lovat a demontirozott ágyúk elé fogva, az épeket emberek által húzva-tolva és az időközben oda érkezett néhány huszár lova által vontatva, mind megmentettük.

Titz cigarettája nem aludt ki.

Ezen ágyúk vontatása alatt még egypáran estek el, ezek közt földim és barátom *Dobrowszky* Gyula. *Tassy* Béla hadnagyot egy hatfontos terítette földre, kihatván oldalából egy kis darab szalonnát és leszelve jobb keze hüvelyét saját kardja által, melyet ugyanez a golyó csapott ki kezéből; báró Majthényi főhadnagyot szintén egy golyó szele terítette le. A golyózápor alatt »balra huzódj« lón vezényelve, és ez volt a hiba, mert embereink csak így vették észre az elhullottak nagy számát.

A 34-ik zászlóalj, csapatunk megrendülését látva, »jobbra át«-ot csinált és zárt sorokban ment vissza.

Az egész támadás és visszavonulás egy negyed óra műve volt. Resteltük a dolgot, de azzal vigasztaltuk magunkat: a zsidó is megveri a fiát, ha az első üzletnél nyert!

A visszavonulás és megfutamodás nagyon bántotta *Krobath* nevű századosunkat, a ki a legénység mögött maradván, folyton azt kiáltotta: »honvédek! szégyen, gyalázat egy honvéd megfutamodása!« Mitsem használt. No, de a visszavonulás után úgy találuk, hogy sem Kürthy századosnak, sem báró Majthényi főhadnagynak legkisebb bajuk sincs! Tassy Bélát ma délelőtt meglátogattam: a hüvelykujját egészen levágták, és mutatóujja is görbe marad, de azzal vigasztalja magát, hogy »biliárdozni balkézvel szoktam, majd a kardot is balkézbe fogom.«

Természetesen, hogy e sikertelen támadásnak okát keresték, és a szokásos »hazaárulás« jobbról-balról hallható. De egy dolog bizonyos, hogy a szenttamásiak tudták Szőreg elleni támadási terveinket, mert elkészülve vártak; és a Szent-Tamás ellen egyuttal megindított tüntetést beszüntették a mieink, mikor mi még fele útján sem voltunk Szőregnek.

Ó-Kér, december 13-án.

Ma kaptam *hadnagyi* kineveztetésemet, a mely folyó hó 1-jétől adja meg a tiszti rangot, és egyuttal *zászlóalji segéd tiszté* neveztettem ki *Igmándy Sándor* ujon kinevezett őrnagy mellé. Vitalisz a szolgálatot elhagyta.

A szőregi csatában tanúsított hősie magaviselet folytán *Titz* tüzérhadnagyot kapitányi ranggal kínálták meg, de ő ezt nem fogadta el, mondván:

»Ich bin kein Ungar, sondern ein Böhme; mich hat *mein* kk. Kriegsminister hieher commandirt; wenn mir dieser die Erlaubniss hiezu gibt, nehme ich es mit Dank an.« (Nem vagyok magyar, hanem cseh; engem az *én* cs. kir. hadügyminiszterem vezényelt ide, ha ez megadja az engedélyt hozzá, köszönettel elfogadom.)

Elment és vissza sem tért többé.

Velem egyszerre nevezték ki *Gózon Zsigát* is hadnagygyá, de egy más zászlóaljhoz, majd együtt megyünk el Zomborba magunkat equipirozni.

Nagyon furesa hírek érkeznek táborunkba; azt mondják: V. Ferdinánd király lemondott a trónról, de ezt az országgyűlés el nem fogadta! hogy Windischgrätz betörése minden perczben várható, hogy Kossuth és Görgey közt surlódások törtek ki stb.

Hát mi ugyan nem foglalkozunk itt egyébbel mint a magunk szolgálatával, de hát eddig mégis mindig azt hittük, hogy Kossuth a király megbízása folytán vezeti az ország dolgát. Hát most, ha az eddigi király leköszönt, és az újat el nem ismerik: kinek nevében, kinek meghatalmazásából működik a miniszterium?

Mi egyebet nem akarunk, mint 1848-iki törvényeinket fentartani; a fellázadt horvátok, rácok, oláhok, szászok, tótok ellen védjük, és ime betör Windischgrätz az osztrák császár nevében és minket nevez rebelleseknek, a kik a király által szentesített törvényeket védjük az azokat felforgatni akaró rebellesek ellen! ... és ez a Windischgrätz fegyvertársául elfogadja Jellasichot, a kit maga a király *felsőgsértőnek* jelentett ki, és a ki mégis »cs. kir. tábornok és hadtest-parancsnok« ...

De mi közöm nekem e kérdésekhez? én azért vagyok itt, hogy hazám jogait fegyverrel védjem, a többi nem az én dolgom!

Már megint hire jár, hogy minket Eszék alá vezényelnek. Ez a szerencsétlen vár — úgy hallszik — nagy szorongattatások közt van, és félnek, hogy ellenség kezére kerül.

Itt, Ó-Kéren ismerkedtem meg *Knézich* őrnaggyal, ki a Don Miguel ezred egyik itt levő zászlóaljának parancsnoka. Mint legidősebb őrnagy, ő vezényli az Ó-Kéren levő összes csapatokat. Ma este magához hivatott és azt mondja:

»A szolgálatot nem tevő századok minden dobszó nélkül rukkoljanak ki azonnal, és legyenek indulásra készek Kis-Kér felé! Egyébként pedig csend!«

Az éj sötét, a hideg velőig hat. Jelentettem őrnagyomnak a parancsot, és ő rögtön magához hívatta az itt jelenlevő századosokat, a kiknek kiadta rendeleteit. Én ezalatt az udvaron fel-alá járva, gondolkodtam a rejtélyes intézkedés czélja föl. Sehogy sem tudtam nyitjára akadni. E perczben jö be a kapun *Bossányi* utász-százados s ujság utáni tudakozódásomra azt mondja:

»A katonaság az egész környékről elvonult; a nagyobb állomások fegyveres ereje egész Péterváradig mind kimozdul állomásából, hogy a legközelebbi ellenséges seregek ellen demonstráljon. Holnap a római sánczokat akarják bevenni, és hogy oda segítséget ne küldhessenek — mindenütt egyszerre megmozdulnak a micink. A tieitek Kis-Kéren maradnak, a 6-ik zászlóalj pedig Szenttamás felé indul.«

Én, amint láttam, hogy szolgálaton kívüli századjainkat megindítják: azonnal megkettőztettem a pénztári őrséget és akkép intézkedtem, hogy minden perczen indulhassunk.

Ugyancsak ma tisztí körökben arról beszéltek, hogy hír szerint a bácskai összes haderőt fel akarják vinni vagy Debreczenbe, vagy a Tisza mellé. No szegény nép, ha titeket magatokra hagyunk, a Krisztus kínszenvedése kevés ahhoz, a mi ti rátok vár!

Most e vidéket könnyű volna megtisztítani; a szerbek átvonultak a Bánátba, a csatorna befagyva, könnyebben juthatnánk be Szenttamásra.

Embereink rendkívül sokat szenvednek a hidegtől; a könnyű köpeny egy rongyos vitorlavászon zubbonyra húzva; vékony nyári nadrág és elrongyolott bakkancs! Valóságos isten csudája, hogy halomra nem hullanak. Kilovagoltam előőrseinkhez; a Ferdinand huszároktól is volt néhány legény egy tizedes vezénylete alatt a tartaléknál. A káplár vén legény volt, felhítt: mennénk egy kissé kémszemlére — Szenttamás felé. Csiklandós felhívás! éjjel, hárman, ellenséges tábor felé . . . de rösteltem megtagadni, nehogy azt mondják — gyávaság. Felültünk és csendben kilovagoltunk vagy másfél órányira, egy ágyúlövésnyire az ellenség tábortüzeitől. Észrevettek bennünket, egypár lövést tettek, s mi gyorsan visszavonultunk, meg-megállva, hallgatódzva, hogy üldöznek-e? ezt nem hallottuk, de a városban zajt, dobpergést igen. Minden baj nélkül haza értünk.

Szomorú az itteni falvak külső megjelenése. Az egész vidéken az utcára nyíló ablakok vagy be vannak falazva, vagy legalább deszkatáblákkal

beszegezve; házi állatok nem élénkítik a ház környékét; a más években ilyenkor a házak körül felhalmozott széna és szalma kazlak aszkórságba estek, éppen csak annyit helyeznek el, a mennyi egy-két napra elégséges. Az eleség és kukoricza termés nagyobb része kinn a földeken aratatlanul és töretlenül elgázoltatik vagy felégettetik; a távolabb fekvő tanyák, szállások, gazdasági épületek felgyújtva romokban hevernek; és így ez a kána-ánja az országnak ma egy pusztá, szomorú sivatag; népe, az a szorgalmas, takarékos németiség, elszegényedett, tönkre jutott tömeg. Hát akkor ha minket innen csakugyan kivezényelnek — mi lesz akkor e szánandó népségből? Csuda-e azután, ha egyiknek sincs bátorsága: ügyünk iránt rokonszenvet mutatni? vagy többet, mint a mit kényszer parancsol, tenni? mikor nem tudja, mely szegletből figyelik a rácz kémek?

Szeged, január 24-én 1849.

A bácskai sereg csakugyan kivonatott eddigi állomásaiból, és mi f. hó 19-én — mintegy 8—9000-en 20 ágyúval — Verbászról, hová az egész bácskai hadsereg (a gróf Vécsey tábornok vezénylete alatt álló VI-ik hadosztály) összevonatott, megindultunk a Tisza mellé.

Tegnap délután érkeztünk ide Szegedre.

Csak itt nyertünk némi tájékozást a világ folyásáról, miután az alsó táborban elszigetelve állottunk és hírlapot csak a nevéről és híréből ismertünk. A hazánkban folyó eseményekről csak töredékesen, nagy időközökben, és akkor sem megbízhatón, kaptunk híreket. Most itt halljuk, hogy a velünk érint-

kezésben állott *bánsági* hadsereg (VIII. hadosztály) *Damjanich* ezredes alatt velünk *egy napon* hagyta el a bánságot és Aradra vonult vissza; itt halljuk, hogy Görgey szintén a felső Tiszára vonul vissza, de hogy f. hó első napjain egy proklamációt bocsátott ki Váczon, melyben a honvédelmi bizottságnak és Kossuthnak felmondja az engedelmességet, — hogy Mészárost Schlick Kassánál megverte, és most Pozsonytól a Tiszáig az egész országban az osztrák az úr.

Még beszélnek egy *lengyel* generálisról, *Dembinszky*ről, a ki az összes magyar seregek fővezére lenne, továbbá arról, hogy Kossuth és Görgey közt igen éles ellentétek fejlődtek ki, melyeknek okait azonban mindenki másképp magyarázza.

Most — mint legújabb hírt — városszerte beszélnek, hogy tegnap vagy tegnapelőtt — Klapka megverte volna Schlicket Bodrog-Keresztúrnál. (??)

Nos, hát annyi mindenfélét hallunk itt, hogy csak úgy szédülbele a fejünk; és miután 5—6 hónapig a világtól el voltunk zárva és semmi alapos hírt nem hallottunk: most is bizonyos szkepticizizmussal fogadjuk azokat. Az alsó táborban elszoktunk attól, hogy vezéreinkben bizzunk, de igenis ahhoz, hogy mindenütt csalást, árulást találjunk, vagy legalább keressünk — és ez keserű érzés!

Itt nagyon jó szállásom van valami özvegy *Suhajdáné*, férje sőtiszt volt, házánál. Furcsa jó érzés — hónapok után megint egyszer rendesen vetett ágyban aludni!

Zászlóaljunk, a mint a diszpozíciókat látom, most sem fog pihenőt tartani, hanem folyton expedíciókra lesz vezényelve. Egyelőre Szeged környékére: Szőreg,

Deszk, Gyála rácz, falvakba helyeznek el, mindenikbe 2—2 századot.

Itt hallottunk először hírt az erdélyi eseményekről; az osztrák vérszomjas eszközeinek, az oláhoknak kegyetlenségeiről Enyeden, Abrudbányán, Zalathnán, Felvinczen, stb., mely magyar községeket felgyújtották, kirabolták, lakosaikat legyilkolták, szóval: *a magyar faj ellen irtó háborút vittek*. De itt hallottuk azután Bem fellépése sikerét, a ki deczember közepétől január közepéig, tehát 4 hét alatt visszahódította Erdély harmadát; Urbán cs. kir. tábornokot Erdélyből kiverte, az erdélyi hadsereget konszolidálta, abba önbizalmat öntött, a csüggedőket visszanyerte, az ingadozókat megszilárdította.

A seregeket vezéreik, a vezéreket a csaták nevelik. A bácskai sereget, bármily jó anyagból legyen, nehéz helyzetben nem lehetne megbízhatónak tekinteni, mert eddigi vezérei vagy tehetetlenek, képtelenek, vagy éppen — megbízhatlanok voltak. Első szenttamási támadásunkat Berchtold gróf, a másodikat Mészáros Lázár vezette, — csúfos kudarczczal; a bácskai osztály parancsnoka, gr. Eszterházy elhagyott; b. Vécsey gyenge ember; katonáikra hatni egyik sem tudott; sőt ezek vezénylő tábornokaikat nem is látták, nem is ismerték. Katonákat és különösen forradalmi hadsereget, melynek elemei tegnap még a tollat forgatták, vagy műhelyben dolgoztak, vagy éppen az ekeszarvát fogták, ily módon nevelni, vagy éppen lelkesíteni nem lehet. A rideg fegyelem és kommandó rendes viszonyok közt rendén lehet, de forradalmi hadsereget pusztán ezen eszközökkel összeforrasztani, nagy tettek végrehajtására bírni nem lehet.

Mindszent, február 6-án.

Knezics alezredes, *Igmándy* őrnagyom és én, mint segédtsízt, kilovagoltunk a környéket szemle alá venni, hogy egy esetleges támadás esetén ezen parancsnokaink ismerjék a terraint, melyen operálni fogna kelleni. Mikor ezt befejezték, hazajövet érdekes párbeszéd folyt e két magasabb rangu tiszt között. *Knezics* említette a Görgely — szerinte — zseniális hadjáratát, mely alatt a legnagyobb és legveszélyesebb kelepczéket *rendkívüli* leleményességgel mindég ki tudta kerülni.

— Képzelem az osztrák parancsnokokat, minő képeket vágtak, mikor Körmöcznél azt hitték: a hálót már csak össze kell húzni, a madarat megcsípték, és azután — a fészket üresen találták; ez az ember, a mint látszik, *rendkívüli* talentum, a ki oly öreg katonákat, mint Aulich, barátjaivá és segédmunkásaivá tudott megnyerni.

— Én nem ismerem Görgelyt, válaszol *Igmándy*, de váczi manifesztuma óta gyanús szemmel kísérem. Méltánylom ugyan helyzetét, melyben január elején Pestre bevonulásakor volt, midőn seregének felbomlása és megsemmisülése állott kockán a főtisztek tömeges elpártolása esetén, a mihez a kezdet megvolt, de én katona vagyok . . .

— Igen, édes barátom — vágott szavába *Knezich* — te katona vagy, a ki a felsőséggel szemben nem okoskodik, akarod mondani. De elfeleded, hogy, ha Görgely serege széthull, mint az oldott kéve, akkor vége az önvédelemnek! mert a mi csapatjaink ugyan meg nem maradtak volna ezen hírre.

— Kétségtelen, hogy válságos helyzetben volt; én csak egy dolog iránt nem vagyok tisztában; ha Kossuthnak nem akar Görgey engedelmeskedni, hát akkor hol az a központ, a mely felé gravitálnunk kell valamennyiünknek? hahogy sikerre való kilátással akarjuk a háborút folytatni . . .

— *Megkezdeni* . . . kedves barátom, mond Knezićs, mert eddig csak védekeztünk és retiráltunk, a komoly, a nagy háború csak ezután, csak a tavasszal kezdődik, és én sokszor aggodalommal gondolok reá: ki lehet Görgeyn kívül e háború szellemi és stratégiai intézője? mert eddig senkit sem ismerek erre alkalmasat.

— Nos, mit mondasz Klapkához, a ki Schlicket oly ügyesen elmanővrozta és megverte?

— Én különbséget teszek egy dandár vagy hadosztály vezetése és egy hadsereg vezénylese közt; Klapkának ez az első fegyverténye nagyon szép, de nem ismerjük a körülményeket, és ne feledd, ez az *első*!

— Azt hiszem, Szeged vidékén indul meg a nagy háború, mert a Maros-Tisza közt szép védelmi pozíciók vannak, és Erdélybe a visszavonulás lehetséges; viszont, ha a szerencse kedvez: innen sikerrel lehet kirohanásokat tenni, nagy csatákat nyújtani vagy elfogadni, mert biztosítva van a visszavonulási pont.

— Igen, ha Arad és Temesvár a mienk volna. De a mint az *eddig* intézkedések mutatják, a felső Tiszán gyűjtik össze a nagy hadsereget és Kassa környéke látszik kiindulási központul jelölve; Görgey is — ha ép bőrrel kimenekül — e tájon fog valószínűen egyesülni a most ott működő sereggel.

— Ha az Erdélyből jött hírek valók, úgy megvan a főparancsnok, mert akkor Bemet nem lehetne mellőzni.

— Az bizonyos, hogy Bem nagy dolgot mivelt ott; de jobb szeretnék *magyar* embert főparancsnokul; a lengyel fővezér szálla lehet az orosz szemében, pedig nekünk ezt a hatalmat távol kell tartani az ügyeinkbe való beavatkozástól.

Hasonló beszélgetés közt visszaérkeztünk Mindszentre, s én szállásomra visszatérve, igyekeztem emlékezetemből szó szerint leírni e párbeszédet, mely előttem oly nagy látkört nyitott, melyre figyelmem — őszintén bevallom — eddig nem irányult. De hát én eddig mindég és mindenben Kossuth zsenialitásában bizakodtam; ez a beszélgetés ébresztette fel bennem is a belátást, hogy vannak dolgok, melyeket egy Kossuth zsenije sem képes másha bele önteni, s ez a hadvezéri talentum.

Január 26-tól február 1-éig Gyálán voltam az őrnagyom mellett. Tiszta rácz nép lakja e falut; megérkeztünkkel alig találtunk a házakban mást mint asszonyokat, öreg embereket és gyerekeket. A nép megrémült megérkezésünkre; úgy látszik, rossz lélekismeretük van. Én egy házban voltam, mely 3 szobával bírt, ezekből kettőt lefoglaltam irodának és lakásnak. Gazdánk nincs itt, a háziasszony jól beszél magyarul, kis bölcsőbeli gyermeke van.

Ott létünk alatti harmadnap azt mondja az asszony:

»Mi úgy félünk a magyaroktól, hogy ha elmennek, felgyújtják a falunkat; igaz-e ez?«

»Dehogy igaz! válaszoltam; eszünk ágában sincs.«

»Igen, de hátha véletlenül megtámadnák a maguk seregét, a miről mi nem tehetnénk?«

»Hjah! ha itt a faluban támadnának meg, és a házakból lőnének ránk, — vagy ha kívülről támadnának és a gyálaiak segítenék az ellenséget, akkor bizony nem fogjuk falujokat kímélni és öregét-apraját kardélre hányjuk!«

Nos, Gyálán nem támadtak meg, békességben töltöttünk néhány napot, a melyek alatt Szegedről növendégeink is jöttek.

Egy nap engem ebédre híttak Vedresházára. Kilovagoltam egymagam jelentés nélkül. A házi urat — egy német — nem találtam honn; a háziasszony, egy kedves szép menyecske, magában volt. Meg-ebédeltünk kettecskén és igen kedvesen töltöttünk el egy pár órát. Este felé haza lovagolva, a Gyála és Vedresháza közti erdőben két lövés lett rám intézve, de nem talált: sarkantyúba kaptam a lovam és repültünk haza felé.

Február 1-jén Szegedre ismét vissza bevonultunk anélkül, hogy akár minket, akár Gyálát baj érte volna.

Február 2-án Hódmező-Vásárhelyre masiroztunk, de 4-én vissza Mindszentig.

Márczius, 16-án.

Hadik Gusztáv gróf ezredes a Szegeden és vidékén összpontosított VII. hadosztály parancsnoka; *Igmándy S.* alezredes dandárparancsnok, *Barcza B.* őrnagy, én pedig *főhadnagy* és megmaradtam segéd-tisztnek.

Szeged, márczius 18.

A rácok február 11-én Uj-Szegedről megtámadták a várost; erős ágyúzással kezdték. Nagy széllel esett a hó, de elolvadt mindjárt és iszonyu sár van. Mindössze néhány háztetőn szelelőlyukat ütöttek ágyugolyóik, azután visszavonultak 4 órai puffogatás után. Ugy látszik, csak azt akarták tudni: sokan vagyunk-e?

Február 13-án átkelve a Tiszán, Igmándy parancsnoksága alatt megtámadtuk *Szöreg*et, a hol a szerbek a falu előtti magaslaton sánczokat hánytak, és kiver-tük őket sánczaikból, elvettük 2 ágyujokat és a falut porrá égettük. A vezetés ügyes, a diszpozíciók jók voltak; tüzeink, továbbá a »Wásák« és a 8-ik zászlóalj nagyon jól viselték magukat.

Eszék várát elvesztettük; őrsége feladta.

Görgey február 10-én összeköttetésbe lépett a Klapka seregével. — Dembinszky csakugyan kinevezetett a magyar seregek fővezérévé!...

Február 22-én Horgoson voltunk; tőlünk 5 század, továbbá a »Ferdinand« huszároktól 1½ század Irényi Bertalan őrnagy alatt, a martonosi lakosok 4—500 kocsival átköltöztek Horgosra, őket fedeztük.

Február 25-én rác parlamentair érkezett, a kit gr. Hadik ezredes és gr. Batthyány Kázmér, a ki az eszéki vár feladásakor onnan el — ide jött, fogadták. Három nap egymásután értekezett és tárgyalt ez a parlamentair a nevezett urakkal. A »Tiszavidéki ujság«-ba egy czikkel írtam ezen cím alatt: »A parlamentair.«

A mire régen szívepedve várunk, a »nagy háboru« — mint Knezich magát kifejezte — meg-

kezdése, úgy látszik, Görgey és Klapka egyesülésével, megtörtént. Dembinszky február 26 és 27-én vívott csatát Windischgrätzzel. Fájdalom! szerencsétlenül. Minket megvertek. Ennek okát a magyar vezérek Dembinszkyben, Dembinszky pedig különösen Görgey engedetlenségében keresi. De, úgy látszik, a csata nem volt döntő, mert seregünk még megvan, nincs megtörve.

Márczius 9-én két elfogott határőrt kellett haditörvényszéki ítélet folytán agyonlőnünk; a mi zászlóaljunk volt a végrehajtásra kivezényelve.

Itt találkoztam *Dobsa László*val, a ki egy csapatka mozgó nemzetőr parancsnoka. Ő maga egy fantasztikus egyenruha-féle öltönyt komponált magának, melynek láttára mindenki megállott. Igmándy utasította: tegye le e czifra gunyát és a szabályszerű egyenruhában járjon.

Tegnap az a hír érkezett, hogy Vécsey grófot a hadosztály vezénylesében *Perczel Mór* fogja felváltani; és hogy Kossuth Debreczenből a fősereghez megy, a Dembinszky és a többi tábornokok közli viszály kiegyenlítése végett.

Márczius 15-én tábori mise volt a »Marstéren«. Zivataros, havas, hideg idő volt; majd megfagyunk. Most kapott új zászlónkat szentelték fel; a zászló fehér selyemlap, melynek közepén Szűz Mária; a szélei apró 3 szegletű, piros-zöld selyemdarabkákkal szegélyezve. Mise után a templomban *Kárászné* — a főispán neje — a zászlóanya, felkötötte a szalagot, s azután következett a szegbeverés. A pap bevert hármat a Szentháromság nevében, — a zászlóanya hármat: a Szentháromság, győzelem és szabadság nevében. Minden tiszt más-más jelmonddal verte

be a szeget. Ezután feleskettek bennünket, körülbelül következő szavakkal a zászló alá:

hogy a magyar alkotmányt, az országgyűlés alkotta törvényeket védjük, zászlónkat soha el nem hagyjuk; az ország alkotmányát vérünkkel is megoltalmazzuk, az országgyűlés által adott előljárókat mindenekben támogatni, nekik engedelmeskedni fogunk s hazánkat mindenki ellen, kit az országgyűlés a haza ellenségének jelöl, védelmezzük.

Királyról, koronáról egy szó sem fordult elő.

Ma este színházban voltam, »Szapáry Péter vagy Budavára bevételét« adták. A játék iszonyú rossz volt, de egy ökölnyi betűkkel nyomott plakát: »**Bem Nagy-Szebent bevette**« jóvátette a rossz játékot is.

Csanlavér, márczius 24. 1849.

Szegedről megindultunk az összes Szegeden volt haderővel az új hadjáratot megkezdeni. Előbb egy héten keresztül megtisztogattuk a körülfekvő falvakat: Szőreget, Sz.-Ivánt, Gyálát az ellenségtől. Ezek újból befészkeltek ott magukat. Márczius 22-én támadtuk egyszerre a »Wásák« Szent-Ivánt, mi, a 8-ik zászlóalj, Szőreget. Innen kizavartuk őket és utánuk nyomultunk Deszkre; 3-ik lövésre a mieink felgyújtották a falut. A falut rohammal vették be, de a védőkön kívül, kik csakhamar menekülni iparkodtak — az egész falu ki volt ürítve; se szekér, se ló, se bútor, se ember nem volt található — egy beteg gyermekágyas rácz nőn kívül, kit újszülöttjével együtt egy égő házban találtak, kimentették és Szegedre ápoló orvosokhoz szállították a mi honvédeink.

Itt Szegeden találtuk *Tassy Bélát*, kinek a Szent-Tamás alatti Szőreg megtámadásakor jobb hüvelykujját ellőtték; ide tették a véstörvényszék tagjává. Már megint nem fér a bőrébe, s minden expedíciónkban részt vesz. Pedig pechmadár; a golyók mind oda mennek, a hol ő van. De nem tudjuk otthon tartani. Be akar rukkolni megint. A legénység és tisztek kötözködtek vele, hogy, ha elveszti még a másik hüvelykujját is — akkor még a harminczkét lapos bibliát se fogja forgatni tudni.

Márczius 26-án a gyálai sánczokat vettük be, melyeket a ráczok a falu előtti magaslaton, az erdőben és szőlőhegyen kivonulásunk után építettek. A védőket R.-Keresztúron keresztül Ó-Kanizsára a Tiszáig üldöztük. Ezen falvak is teljesen ki voltak ürítve, a lakosok előre elmenekültek.

Csantavér is teljesen elhagyatott; csak üres falakat, vagy könnyen nem szállítható tárgyakat találunk, embereket nem. A jegyzői lakba jutottam, ott egy latin, német és franczia nyelvű könyvekből álló kis könyvtár volt az egyedüli tárgy, a melyhez egy irónkérelem volt mellékelve, melyben *Frabalik* jegyző e könyvtáracskát, »mint egyedüli örökségét« megkíméletni kéri.

★

Kulán csatlakoztunk: mi, a Wásák, egy üteg 6 fontos és vagy 45 huszár, ápril 1-jén Perczelhez.

Verbász, ápril 4-én.

Szenttamást tegnap rohammal bevettük. Tehát a lázadás első fészke, a Bácska réme, a magyarság Vendéje végre is kezünkbe került; ma már csak

füstölő üszköket látunk ott, hol ama félelmes két-tornyú templom büszkén és fenyegetőleg tekintett alá a körüle elterülő szerencsétlen vidékre.

Tegnap hajnalban indultunk ki innen két oszlopban; az egyik Perczel Miklós alatt a csatornán vert híd felé, a másik — a melyben mi voltunk, — Gál Sándor alatt a Ferencz-csatorna északi oldalának. Szép tiszta reggel volt; mi és a Wásák egymás mellett a balszárnnyat képeztük, tartalékul a somogyi önkéntes nemzetőrök. Velünk két üteg támadott. Ezek szörnyű soká ágyúztak, mielőtt rohamot vezényeltek; egy pár rohamot indítottunk egy-egy félzászlóaljjal, de eredménytelenül; a sáncz árka mintegy másfél, egész két öl széles, egy ölnyi mély és a sáncz maga földszint fölött 4—5 láb magas; a védő erős puskatűzzel elnyomta azokat, kik már az árokba jutottak és a partha ütött szuronyon fel akartak mászni. Ágyúik igen erősen és jól feleltek, mind az őrnagyom (ekkor már Barcza Boldizsár) lova, mind az én lovam megsebesültek; gránát darabok sebesítették meg mindkettőt.

Szerencsénkre egy oly pontot találtunk, mely kissé emelkedettebb, úgy hogy majdnem egyenlő magasságban állottunk a sánczokkal. Ez által a rohamot, mely némileg hullámos területen ment át, aránylag kevesebb veszteséggel intézhettük és csak a már a sánczárokba jutott embereink voltak nagy veszélyben, kiken új rohamok indítása által kellett könnyítenünk, hogy a védőknek időt ne engedjünk csakis e megszorultakkal foglalkozni.

Így vagy két óra hosszat ingadozott a nap sorsa, de mindig többen jutottak a sánczárokba, egyszerre egy erős rohamot parancsolnak és mi a Wásákkal

egymás mellett tömegben rohanunk. A védelem halványabb, erőtlenebb, és az ellenség egyszerre csak eltűnik a sánczok mögül. Ott, hol én a sánczot megmásztam, még egy töltött ágyút találtam, mely előtt a felszerszámozott lovak állottak, de ember nem volt.

Nem tudtam, mikép jött ez, mert a határőrök ilyen könnyen nem szoktak tágitani, ha sánczok mögött vannak; csak később tudtam meg, hogy a másik támadó oszlop a hídon jutott a csatornán keresztül a városba és a velünk szemközt állók háta mögé és ezért menekültek.

Elvesztettünk a 8-ik zászlóaljnál vagy 60—70 embert sebesültekben és halottakban. A sebesültek közt vannak *Spányi Antal* és *Korniss Károly* főhadnagyk: az elsőnek jobb karját lötték keresztül, esonttörést okozva; a másodikat hátul találta a golyó s ezért sebéhez, mely nem sulyos, minden oldalról még élczeket kell hallania vitézségéről.

Szép kis szürke lovamat sajnálom, kedves állatom volt, sok nehéz napot éltünk át együtt, még mult decemberben vettem Feketicsen egy huszárkapitánytól.

Az ágyút és lovakat bevitettem a városba és őrnagyom további rendelkezésére bocsátottam.

Beszélik, hogy a másik rohamoszlopnál *Földvály Gábor* őrnagyé az érdem, miszerint a hídon átjutottak, mert mikor már ingadozott a rohanó honvédség, a legválságosabb pillanatban ő állott a rohanók élére és egy irtózatos golyózápór közt rendkívüli bravúrral ragadta magával a megingatott támadókat. És ez a bátor tény döntötte el a nap sorsát.

A vízben holttestek; a városban iszonyú magasra csapkodnak a lángok, a füst terjeng sűrűn, vastagon, mértföldnyi területen; a megrémült gazdátlan és hajléktalan állatok az utcákon futkosnak; galambok a füstben kavarognak a levegőben, és itt-ott megfulladva hullanak alá.

A nap sárgán, sugarak nélkül, mint egy fényét veszített érczdarab tekint le a füstön keresztül!

Csurog, ápril 10. 1849.

A csajkások kerületében vagyunk; a római sánczoknak védelmét a rácز és szerb sereg feladta.

Verbászról ápril 7-én indultunk ki; Szenttamás mellett vonultunk el, melynek sánczail és sánczárkait szétszórják, illetve betemetik. Szenttamás eleste a ráczok közt iszonyú rémületet idézett elő; mindenünnen menekül a lakosság előlünk. Így *Turiát*, a mely körül volt sánczolva, elhagyták; *Nádáljban* puszta, lakatlan házakat találtunk. Ezek a szerencsétlenek minket csakugyan emberevő vadaknak tartanak, hogy onnan is elmenekülnek, a hol ellentállás nélkül feladják községüket.

Azonban jellemző másrésről az az iszonyú elkeseredés vagy gyűlölet ellenünk, hogy a legutolsó falut is védképessé és ellentállásra alkalmas állapotba helyezik. Mindenütt sánczok, mindenütt védelmi munkálatok. *Goszpodinczén* a sánczokból pár lövést tettek ugyan — de azután elmenekültek komoly védelem nélkül, és néhány ágyút, köztük egy *csicsót* (12 fontos) hagytak kezünk közt.

Ápril 8-án, husvét-vasárnap jöttünk át egy puska-lövés nélkül a *római sánczokon* — *Csurogra*. Ennek lakosai is megszöktek közeledésünk hírére; csak

néhány agg vagy nyomorék maradt vissza, a kik már menekülni nem tudtak, és ezek fehér zászlóval fogadtak bennünket. Az éjt puszta földön, egy maroknyi szalmán, szabad ég alatt kellett töltenünk, keserves hideg — már 9 nap óta dühöngő — szélben. Éheztem, szomjaztam, fáztam.

Husvéthétfőn, ápril 9-én délben azután beszélőltak a faluba. Nagyon megörültünk a kilátásban volt nyugalmas éjnek fedél alatt, azonban — éjfélkor riadó! tűz támadt. Alighanem a ráczok gyújtották azt. Ezt eloltva megint lefeküdtünk. Reggel felé eső esik; a szél erősen csapkodja az ablakokhoz, de parancsot kaptunk az este, hogy reggel 7 órakor indulunk tovább. Kászolódunk, hogy a kitűzött órában készek legyünk. Most *osztatót* trombitálnak. Tehát nem indulunk. Megyek parancsért — a megváltozott rendelkezés folytán.

Tele a levegő jó hírekkel. Bár igazak volnának.

Hír szerint Bem holnapután 12 ezer emberrel a Bánságba jő, hogy velünk kombinative operáljon: ő a Bánátot, mi a Bácskát tisztogatjuk. — Továbbá beszélük, hogy Dembinszkyt a fővezérségtől elmozdították és helyébe Vettert nevezték ki, hogy Vetter tényleg nem vette át a fővezérséget, hanem Görgeyt helyettesítették; hogy Görgey megverte Hatvannál Schlicket, és hogy Isaszegnél ápril 6-án megverte Windischgrätzet.

Találkoztam a dandárparancsnoki irodában egy futárral, a ki Perczel Mór tábornokot keresi, és futtában csak a fentieket mondta el röviden.

Török-Becse, ápril 28-án.

Ápril 11-én Csurogról kiindulunk Zsáblya felé, a mely meghódolását már Csurogra elküldte. Zsáblyára érve a templom tornyán ugyan láttuk a magyar lobogót, de a faluban embert alig. A község sánczokkal van körülvéve, a melyek azonban üresen állanak. Zsáblyáról *Kátyra* masiroztunk, a hol az ellenség négy ágyúlövést tett ránk s azután eltűnt; a faluban egy lelket sem találtunk. Az eső mult egész éjjel esett, most pedig nagy szél támad, a mely már viharnek is beillik.

Káty alatt tábort ütöttünk, de a rossz idő miatt beszállásoltak a faluba. Üres, kietlen, pusztá minden, csak az üres falakat találtuk. A helység a Duna partján fekszik, majdnem szemben Karlóczával (Karlovicz). Gyönyörű táj; a szlapon hegyek megragadó szépségükben emelkednek előttünk, tarkázva majorságokkal, szállóházakkal, falvakkal. Kellemes látvány, melyet az éjente ki-kigyuló ellenséges tábortüzek még szebbé tesznek. Fegyverünk idáig nyitott utat ellenséges földön. De ismerjük el, hogy ez nem pusztán Szenttamás bevételének, hanem a Tiszán összpontosított seregeknek, Görgeynek győzelmei folytán előidézett rémület és zavarnak is következménye.

A szemben levő Karlovicz a rácز komité székhelye; feljebb a barátságos *Pétermárad* tekint át hozzánk, bizalmasan lengetve nemzeti színű lobogóinkat.

Ápril 12-én *Kovil-Sz.-Ivánig* mentünk. Ez is üresen áll, a lakosság elhagyta. A csajkás kerületben mindenütt tisztaság és rend; kitűnő kőutak,

fákkal szegélyezve; jól művelt és természettől már gazdag termőföldek felséges látványa. És ezt most mindenütt a pusztulás fenyegeti. A táborunkkal járó nép azonnal berohant az üres lakásokba; rabolt és pusztított, a mit el nem vihetett tulajdonosa; sokszor felgyújtja a falvakat parancs nélkül!...

A falu alatt tábort ütöttünk. Előttünk egy nagy, hosszú hegyderék, melynek lábánál széles terjedelmű, meglábolhatlan posvány terül el, melyen keresztül csak két út vezet — *Titelbe*; az egyik Villován, a másik Mossorinon keresztül. Titel a hegység mögött fekszik. Táborunk a posványon innen, lőtávolon kívül van elhelyezve. Alig hogy gulába raktuk fegyvereinket és előőrseinket kiállítottuk — a szemben levő hegygerinczen máris gyülekeznek ellenséges tisztek, fejenként megszámolhatnak: hány emberből, hány ágyúból, hány lóból áll seregünk? Egy hosszú, vörös tollas kalapú generalstabschef, *Szabó*, tűzte ki a táborhelyet. Kis vártatva ágyúkat vontatnak föl s kezdenek átlőni, de eredménytelenül. Titelben Knichanin vezényel, mondják, hogy van akkora serege mint a mienk, és ágyúja több. No de ezt egyiket sem számolta meg közülünk senki.

Az éj csakhamar leszáll, a tábortűzek fellobog-nak, és a szokásos tábori zaj keletkezik, melyet egy magát biztonságbán érző, s önmagában bízó seregnél mindég látunk és hallunk ily alkalmakkor. Velünk mérkőzni képes ellenség nincs a Maros és Tisza, az alsó Tisza és Duna közt. Még egy sétát tettünk Barcza őrnagyommal, és ő közli velem, hogy reggel 3 órakor Titelt fogjuk támadni, ezért utasít, hogy adjam ki a kellő parancsokat. Megtettem, és tíz percz mulva már minden altiszt tudta

teendőit. A tábor lassanként elcsendesedett; a fiuk nyugodtan aludtak, mintha nem is kellene minden perczen készen lenni, életükkel leszámolni . . .

Az ég tiszta, csillagos, a gönczölszekere magasan állott, és a »fiastyúk« keletről szintén nagy utat tett már, mikor én is leheveredtem. Véres munka várt ránk pár óra múlva — erőgyűjtésre van szükség.

Mélyen aludtam, s hirtelen — puskák ropogása ébresztett fel, előőrseink balszárnyáról jöttek a lövések, melyek mindég hevesebbekké váltak, és csakhamar az ágyúk is közbeszóltak, melyeknek golyói saját frontunk hosszában süvöltöttek végig, alig egy-két lépésnyire előttünk. Pillanat alatt fegyver alatt állottunk és szóllottak a vezényszavak: zászlóaljunk a szélső balszárny támogatására vezényeltetett; a csatárláncz még mindég erősen védekezett, ennek támogatására egypár századot küldtünk, a többi négy századot pedig az ellenséges ágyú elfogására vagy elzavarására rohamra küldtük. A mint megindult az első rohamoszlop — szegény *Bárány Elek* hadnagyunkat egy hat fontos ágyúgolyó harczképtelenné tette. Granátokat is szórtak. Mellettünk a Thurszkyak, Wásák és a 7-dik honvéd-zászlóalj; tehát mind a sereg magya. Csakhamar egészen körül voltunk véve ellenségtől, és keresztül kellett magunkat vágni. Legénységünk jól viselte magát, mindenfelé csak az »előre!« hangzott és a dobok rohamot vertek. Saját zászlóaljunk ellen négy ellenséges ágyú erősen tüzelt; mi ágyú nélkül sokáig fentartottuk a küzdelmet, míg azután előrobogott a lovasság is, tüzérség is, és szétugrasztottuk a támadókat; balszárnyunk Mossorinig, jobbszárnyunk Villovoíg.

Minden esetre nagy hiba történt a vezényletben, hogy nem törekedtek az ellenséggel együtt jutni a Mossorinba vezető hídra és vele együtt a faluba, a honnan az út Titelbe nyitva állott volna. De a megelőzés a támadásban megzavarta az intézőket; késlekedtünk, és mire oda érkeztünk — a hidat a visszavonulók már felszedték!

A zásábliaiak, kik Csurogba hódoló küldöttséget menesztettek és a tornyukba a magyar lobogót felhúzták — hátulról támadtak bennünket! A mint Perczelnek erről hírt vittek, lovasságot küldött ezek bekerítésére és kíméletlenül úgy bánt el velök — a hogy megérdemelték.

Nem tudom: Szabó valóságos tábornoki főnök? vagy csak *Kohlmann* ezredes helyettese? de a mai naptól táborunkat pár száz lépéssel hátrább vonták, egy fedett állásba, a hol az ellenség a titeli hegységről bennünket nem láthatott.

Felhagytunk Titel tervezett ostromlásával és ápril 14-én, felgyújtva a három ellenséges falut, melyek a mult éjjeli támadásban szintén résztvettek, egész táborunk *Ujvidékre* vonult be.

Itt beszélték, hogy mily veszély fenyegette Péterváradot, mely egész télen el volt zárva a külvilágtól, és őrségét mindég azzal rémitgették: már nincs magyar hadsereg!

A véletlen összehozott a városban *Forget* dandárparancsnokkal, a kit Szegedről ismerek, a hol egy nagyon kedves család — *Vályiék* — házánál ismételve találkoztunk. Forget irányomba sok jó akaratot mutatott mindég, és most sétálni vitt magával fel Péterváradra. Annyival szívesebben csatlakoztam hozzá, mert éppen az én dandárparancsno-

kom. Lengyel léteire még nem ért rá magyarul megtanulni, tehát csak németül folyt a beszélgetés, s talán azért is szívélyes irányomba, mert tudok németül.

— Nos ön még él? azt hittem, más táborba jutott, vagy elesett, mert sohsem láttam.

— Az utóbbihoz elég alkalmam lett volna — feleltem — de sok szerencsém volt eddig, még az ólom magvak eddig megkíméltek; — a mi egy másik táborba menést illeti: bizony szeretnék egyszer Görgey táborába jutni.

— Miért éppen Görgeyébe?

— Mert ott rendes csatákat vívnak, katonák — katonák ellen, és nem kell minden lépten-nyomon szuronyunkat a föld népe ellen is fordítani.

— Hjah! édes barátom: la guerre — c'est la guerre. Míg oly területen vagyunk, a hol minden élő lény ellenség — addig folyton a védelem szükségelte pusztítás fog nyomunkba járni!

— Igaz-e, hogy Görgey már Pestet is megszállta?

— Igen, sőt Váczon is győzött az osztrákok fölött. Úgy hallom, hogy az osztrák hadsereg débandade-ban vonul vissza Görgey elől. Csak egytől kell tartanunk: az oroszok beavatkozásától. Ha ez nem következik be, akkor győzünk. Hanem azután majd ti magyarok fogtok egymással marakodni, s úgy jártok mint az én hazám. Ime, már most is Görgey és Kossuth közt kellemetlen helyzet állott elő! de Görgeyt nem lehet nélkülözni, különben régen elmozdították volna a főparancsnokságtól.

— Én ezt nagy szerencsétlenségnek tartanám, mert a magyarok közt kétségtelenül ő a legtalantumosabb vezér.

— Igen, igen, de önfejj! Oly helyzetekben, mint Magyarország ma van, a legnagyobb szerencsétlenség, ha a kard politizál; mikor a két leghatalmasabb ember ellentétben áll egymással, az olyan mint az olló két ága, a mely csak feldarabolni tud, de nem egyesíteni.

— Hát Napoleon? Ő félretolt minden más hatalmat.

— Hjah barátom! Napoleonok nem teremnek minden esztendőben s nem minden bokrban és Napoleon a magáé mellett más akaratot csakugyan nem is tűrt. Vagy legyen a fővezér *ura az összes hatalmaknak* és ekkor az ő akaratán kívül se parlament, se kormányzó ne létezzék, hanem a kormány az ő akaratát teljesítse, vagy legyen a fővezér pusztán katona, a ki egy más akarat céljainak végrehajtója s egyéb semmi.

— Én Kossuth nélkül forradalmunk fennállását 24 órára se tudom elképzelni, de a katonai dicsőség mégis csak Görgey műve.

— A mi stratégiát és taktikát Görgey a téli visszavonulásnál kifejtett, a mi harczokat eddig vívott, ezek történelmi nevezetességűek, és nektek magyaroknak büszkeségtekre fognak szolgálni, csak azután el ne rontsátok irigykedéssel és féltékenykedéssel . . .

Ebben a perczben szembejő *Schulek Jenő*, a ki Forgetet lefoglalta és vele a várórség mult téli helyzetéről beszélt.

Ujvidéken két napot töltöttünk. A pétervárad várából ismételve megtekintettem a kameniczai erődítményeket, a melyeket gr. Nugent a körülzárolás céljából építtetett.

Török-Becse, május 2-án.

Húsz nap alatt másodszor kerültünk ide. Bizony, azóta egy párszor azt hittem: no fiú, ma a bőröddel számolsz be! S ime, mégis folytathatom a naplómát.

Furcsa hírek érkeznek. Az országgyűlés állítólag Kossuth indítványára detronizálta a Habsburg dinasztiát. Mire való ez? Azt mondják: Szemere republikát akar. És hogy a felső hadsereg tábornokai ezzel nem értenek egyet. Még nálunk nem jelentették napi parancsban ez eseményt. Eddig *szabadságharcosok* voltunk, de ha ez igaz: akkor ezután *forradalmárok* leszünk.

Ujvidékről ápril 17-én indultunk ki, hogy Ó-Becse-re menjünk. Tisza-Földváron keresztül masíroztunk.

Ó-Becse nagyobb része leégett; az ellenség néhány ágyúlövést bocsátott ránk, azután kivonult. A város erős sánczokkal van körülvéve, melyek védelmére azonban nagyobb őrség szükséges, mint a minőt Knichanin és a rácok együtt nélkülözhetnek. De kellően megrakva őrséggel, igen hosszú ostromot volna képes kiállani.

Táborba szálltunk, és seregünk egy része a Tisza partjára vezényeltetett, a törökbecsei ellenség szemmel tartása végett. Ez azonban erős ágyúzást intézett ellenünk, melynek az 5-ik zászlóalj segédtisztje áldozatául esett, mert az utczában lovagolva, egy ágyúgolyó megölte lovastól.

Ó-Becsén egy dandárt visszahagyva, a többi fegyveres erő felvonult a Tisza mentén *Adához*, s ott átkeltünk. Két nap tartott az átszállítás, mert csak apróbb járművek állottak rendelkezésre, melyek

legfőlebb 20—30 embert fogadtak be egyszerre. Adával szemben egy erdőben táboroztunk ezen két nap alatt, anélkül hogy megtámadtak volna bennünket.

Harmadnap megindultunk és Hegyesen keresztül *Nagy-Kikindára* masíroztunk. Hegyesen egy szomorú és iszonytató tömeges végrehajításnak voltam önkénytelen tanuja. Egy csapat fegyveres ráczot fogtak el a mieink.

Kikindára, a rácz lázadás e bölcsojére egy puska-lövés nélkül mentünk be, a rácság és török-szerbek közeledésünk hírére megszöktek előlünk.

Huszárjainkat küldték utánuk, akik utóhadukat el is érték.

Kikindáról 10 órai szakadatlan mars után *Basahidjára* érkeztünk étlen-szomjan. Itt egy erősebb ütközetünk volt; a mi zászlóaljunk adta a csatárlánczot és az első rohamot; a faluba behatoltunk, a házakból lövöldöztek ránk — szegény kis kutyámat is agyonlőtték. Erős ágyútűz támogatott bennünket és ez rendkívül hatásos volt, mert előre vonulási utunkon tömegesen feküdtek a sebesültek és holtak. Daczára ennek az ellenség a legnagyobb rendben és zárt tömegekben, mindig küzdve vonult vissza.

Úgy látszik, Szent-Tamás bevételének hatása lassanként elenyészik, mert megint nagy kitartással és elkeseredéssel állanak szembe velünk a szerbek, ráczok és határőrök.

Basahidjáról Török-Becsére jöttünk, de itt csak 3 napot pihenve *N.-Becserek* felé indultunk. Mindeütt ellenséges csapatokat találunk és ezek mindeütt, ha csak rövid ideig is, szembeszálltak. Helylyelközzel formaszerű nagy és heves csatákat kelle vív-

nunk. Így mindjárt első nap — ápril 29-én — *Melen-
czére* érkezve, a falu túloldalán pihenőt tartottunk;
délután 2 óra tájt jelentés érkezik, hogy Nagy-
Becsikerekről ellenséges sereg jó ellenünk, Todorov-
vich osztrák tábornok vezénylete alatt. Fegyverbe
állunk, csatarendbe állítanak a nagy síkságon és
csakugyan délután 5 óra tájban nagy tömegek vonul-
nak felénk. 10 colonnet számláltam az első csata-
sorban.

Ez az első eset, hogy a szerbek nyílt síkon
támadólag lépnek fel. Meglepett; de csakhamar meg-
találtuk a rejtély kulcsát: rendes csapatok, vadá-
szok és határőrök nagy kontingenst állítottak fel
köztük.

Mi kezdtük a támadást. Zászlóaljunk a centrum-
ban volt. Az ágyúk kölcsönösen üdvözölték egy-
mászt és *Nagy Lászlót*, 6-ik századunk parancsno-
kát, a ki rövidlátó és lábait szétterpesztve kardjára
támaszkodva nézte az ellenség fejlődését, egy hat-
fontos ágyúgolyó — elkapván kardját, mely táma-
sza volt — úgy vágta a földhöz, hogy azt hittük —
Laczinak vége! Közeledtünk feléje s pár percz múlva
felül, s tagjait végig tapogatva, hogy meg vannak-e
még? fel is ugrott és nagyot nevetett az affér
fölött.

A támadást mi kezdtük, de az ellenség egy a mi
bálszárnyunk előtt fekvő, köröskörül felárkolt major-
sági épület és udvarból kartácsokkal, congrève-raké-
tákkal és puskákkal oly hevesen tüzelt ránk oldalt,
hogy elébb ágyútűzzel fel kelle az épületeket és szalma-
széna-kazalokat gyújtani s azután azt rohammal kiker-
getni onnan; de nagyon makaesul védekeztek. Utóbb
mégis kizavartuk és az udvarba két századot vetet-

tünk a mieinkből; ettől kezdve azután sokkal több hatással tudtuk támadásainkat és rohamainkat intézni. Csudálatos, hogy a mi huszárjaink egy pár attak-ját részben ágyuik, részben dragonyosok verték vissza.

A csata sötét estig tartott. A csatamezón mi maradtunk, az ellenség a sötét éj védelme alatt elvonult és másnap — május 1-jén — hire futamodik, hogy *a ráczok elhagyták Nagy-Becskereket*.

Mi Melenczén táborl ütöttünk és ide azon jelentést teszik, hogy a tegnap este visszavonuló ellenség Becskerek előtt Bemnek egy rekognoscirozó zászlóaljára bukkant a sötétben; ez a zászlóalj tüzet adott rájuk és egy rohamot intézett. Erre megrémültek a szerbek, hogy Bem egész serege van előttük és így elől-hátul be vannak kerítve, vad futásban kerestek menedéket. Bem csakugyan a Bánságban van jelentékeny erővel s hír szerint Perczellel ápril utolsó napján — éppen a melenczei csata alatt — találkozója lett volna.

Egyik dandárunk bevonul — a német és magyar lakosság örömrivalgása közt — Nagy-Becskerekre (a ráczok elmenekültek), a mi zászlóaljunk pedig visszavezényeltetett *Török-Becsére*, miután ott két gőzösünk van veszélyben. Este indultunk Melenczéről és éjfél után értünk T.-Becsére, a hol táborba szálltunk.

Május 2-án, Becskereken a szükséges véderő visszahagyása után, a sereg többi része ide Török-Becsére szintén bevonult, a hol két napi pihenőt tartunk.

Itt írom e jegyzeteket a nyugalmas órák alatt.

Pancsova, május 20-án.

Már tizednapja, hogy itt vagyunk.

Török-Becséről megint Nagy-Becserekre vonultunk be, ahol tábort ütöttünk; két napot időztünk itt tétlenül, kivéve, hogy Perczel Mór tábornokunk győzelmeink örömére *bált adott*.

Harmadnap — egy dandár visszahagyásával — seregünk megint megindult. Ez nap rövid utunk volt, csak *Zsigmondfalváig* masiroztunk.

Azonban már május 8-án előbbre nyomulunk *Tomasovacz* felé. Itt a Temes vizén kellett volna átmennünk, azonban az ellenség elszedte a hidat és ágyúival gátolja az átkelést. Nekünk előnyösebb az állásunk, mert a vizen innen dombok emelkednek, s ágyúink is hatásosabbak, így azután elzavartuk az ellenséget és hidat vertünk.

Tomasovacz tulajdonkép csak rom, melynek kormos falai és tűz emésztette épületei közt még egy árva csavargó kutyát sem találtunk. Ez a megrendítő látvány, mely, sajnos, oly gyakran ismétlődik, a felbujtogatott lakosság elvadulásának és kegyetlenkedéseinek szomorú büntetése. Még a mult ősszel, Damjanich hadjárata alatt ez a községi lakosság a náluk beszállásolva volt honvédeket éjjel orozva meg akarta gyilkolni; ennek megtorlásául Damjanich elpusztította a falut.

A falu déli oldalán tábort ütöttünk, s alig egy óra múlva a nem messze fekvő hegyekről roppant tömegekben ereszkedik alá az ellenség. Ez a második támadás nyílt mezőben. Nagyon erőseknek kell magukat érezniök, hogy ehhez bátorságuk van.

Csatarendbe állítanak bennünket; zászlóaljunk a balszárnyra jut. Az ellenség *Uzdin* oláh falu felé

huzódik és arra támaszkodik. Ugy látszik, a mi parancsnokaink nem bíznak a lakosságban, hogy nem mi választottuk a falut egyik támpontul. Utólag értesültünk felőle, hogy népe rokonszenvez velünk.

Nekünk a falut rohammal kellett bevennünk és az ellenséget onnan kikergetni. Azonban a falu egyik végén — szemben a mi balszárnyunkkal — vala egy szélmalom, e mellé néhány ágyút helyezett az ellenség és rendes vadászesapattal szállotta meg s ezek sok kárt tettek bennünk. Őrnagyunk — Barcza — két századot, *Tassy Béla* százados parancsnoksága alatt, rohamra vezényel ezen ágyúk és azok fedezete ellen. A rohamot erélylyel vezeti Tassy, de váltakozó szerencsével, ekkor őrnagyom hozzám kiált:

— Peti, küldjön még egy századot támogatásul, azt a pontot *el kell foglalnunk*, ettől függ a csata sorsa. — Én rögtön egy századot Tassyék után vezényeltem a szélső balszárnyról és magam is velük tartok. Ez a roham megingatta a vadászokat és meghátráltak a falu felé. Az egyik ágyújokat elfogták a mieink.

Mikor a második rohamoszloppal az ellenséges ágyútelep felé lovagolok, útközben egy árok partján látom ülni Tassy Bélát, a midőn honvédjei az ellenséggel foglalkoznak. Ez szokatlan dolog. Kérdem: mi baj Béla?

— A Krisztusát! — mondja — tegnap vettem egy új tajtpipát s a »német« már megint ezt is agyonlőtte.

S ezzel nadrágzsebjéből kiszedi egy tajtpipa cserepeit — csonka kezével. Azt nem mondta, hogy még ép kezének karját is átfúrta egy golyó! — Szerencsére nem volt veszélyes, csak húslövés!

A mint ezt a pontot elfoglaltuk és a vadászok meghátráltak, nyomban beállott a zavar az ellenség soraiban; a mieink hatalmas rohamokkal támadták a falut minden oldalról és az ellenséget onnan kiverték. A falun túl vad futásnak eredt.

A falu lakossága többnyire oláh, de jó érzelmű, s azért — néhányak kivételével, akik katonáink első felhevülésének, mikor még nem tudták, hogy nem rácok, lőnek áldozatai — semmi bántódásuk nem lett, sőt a tulajdon szentségét szigorúan megóvtuk.

Csendélet a táborban.

Úgy Uzdin, mint *Antalfalva* (Kovasicz), melyen május 9-én keresztül mentünk és melynek lakossága tót, tárt karokkal fogadott és egytől-egyig otthon van. Antalfalva alatt táboroztunk; előttünk *Czrepaja* rácz falu; nagyon meg van erősítve, de üresen hagyták. Jobbra tőlünk fekszik *Debelács*, becsületes magyaroknak rácok által leégetett és elpusztított faluja. Férfi tagjai e falunak, határőrök lévén, most a seregnél szolgálnak.

Ide azon hírt hozták, hogy melenczei és uzdini vereségük oly rémületbe ejtette a velünk szemben állott sereget, hogy az széthomlott és Pancsovát is elhagyva, a Dunán már csak egyes romjai keltek át; a többi része szétmállott.

Május 10-én csakugyan puskalövés nélkül bevonultunk *Pancsovára*, e roppantul körülsánczolt és megerősített szép határszéli városba.

Az uzdini heves ütközet után tűz körül körben ülünk vagy 14-en, mindannyian tiszték: vígan cseng

a pohárkocczintás, örülnek, a kik a mai meleg nap után még épkezláb visszatértek. Az ellenség nagyon erősen támadott és szokatlanul soká tartott, míg a faluból kiszorítottuk. Veszteségünk jelentékeny.

Élelmezési tisztünk vacsorára hítt bennünket. Hát biz az jól esik, ha egyszer-másszor egy becsületesen főlt ételt és egy egészséges ital bort kapunk; táborban pedig csak az élelmezési tisztek rendelkeznek hasonló luxuscikkekkel; mi, többiek, rendszerint a legényfőzte gulyást, pörköltet, haluskát és csipetettet esszük; egyik napon gulyást, másik nap pörköltet és közbe egy bakaköpenyegen gyúrt haluskát s iszunk hozzá csigert, melyet a sereg élelmezési tisztsége hivatalból oszt ki.

A társaságtól oldalt állott az élelmezési tiszt kocsija és attól mintegy 5 lépésnyire hatalmas tűzlobogott, mely fölött két, a földbe vert kétágu karóra egy erős póznára akasztva, csüngött egy hatalmas üst, a mely körül egy szép fiatal nő sürgött-forgott és főzte az erősen rotyogó üst tartalmát. A mikor a tűz megtette kötelességét, mi a földre körbe ültünk és a kör közepére állították a nagy üstöt, melyben egy felséges illatú halászlé még egyet-egyet bugygyant a nagy forróságtól. Mindenikünk elé egy-egy tányért és kanalat helyeztek el és megkezdődött egy lukullusi vacsora, melyhez a halászlé csak étvágyingerlőül szolgált. Volt még malaczsült, tészta, sajt, természetesen mindent egy tányérról, azután fekete kávé, török dohány, szivar, slivovicza és bor.

Hovatovább mind hangosabb lett a társalgás. Őrnagyom a muszkák betöréséről beszélt, századosaink egyike Kossuth külföldi hatalmas befolyásáról, a ki Palmerstont ráveszi, hogy ez esetben flottá-

ját egyenesen Sz.-Pétervár bombáztatására küldje és az olaszok Fiume és Trieszt felől jönnek segítségünkre stb. Míg egy oldalon az általános figyelmet ez a nagyképű politika lekötötte, a mely még a Dunafejedelemségeket is beugrasztotta Bukovinán és Galiczián keresztül, hogy a muszkát hátba fogja: addig én kedves kis szomszédnémmal — élelmezési tisztünk balkézről hitestársával — érdekes suttogásba bocsátkoztam, s mire tisztársaim ennyi szövetségessel az egész muszka birodalmat meghódították, mi kettecskén is rendbe jöttünk.

Másnap reggel egy könnyű kocsi, a melyen egy szép fiatal asszonyka ült, keletnek indulva robogott el a szomszéd faluba, nyugatnak pedig egy magányos lovas indult el, a ki azonban látkörön kívül gyorsan irányt változtatott.

Mindjárt Pancsovára lett bevonulásunkkal felhívást intézett a vezénylő tábornok a rácz lakosokhoz, a melyben tudtukra adja, hogy nyolcz nap alatt térjenek vissza s foglalják el vagyonukat, teljes amnestia biztosítottván nekik; de a ki nem jó, annak vagyona el fog koboztatni.

Ma már tized napja ennek, de bizony egy árva lélek se tért vissza.

A Pancsován elhelyezett csapatoknak Kohlmann ezredes a parancsnoka. Erélyes és eszes fő. De nem svihák, s így mindég csak szerény körben marad; ha »*Csapszéky Bandinak*« hívják és öles vörös tollat tűzne kalapja mellé, s mindennap egy dandár granicsárt enne meg vacsorára, már rég — tudja Isten mi volna?! De hát ő katona, komoly ember.

Hol ő rendelkezik, ott megvan az átgondoltság, a tervszerűség, és intézkedései nagyon elűtnek az eddigi »húbelebalázs«-féle eljárástól. Eddigi eredményeinket egyszerűen — katonáink szuronya vívta ki. A vezér érdeme a gyors manőrvirozás, a mely nem engedi az ellenséget lélekzethez jutni. De egyebekben ugyan csudakeveset észlelünk vezéreink előrelátásából és nagyobbkörű intézkedéseiből. Mióta Kohlmann seregünknel van, azóta szembetűnő a különbség; ápril 22-től minden szabatosan történik, minden intézkedés kellő időben és világosan félreérthetetlenül kiadatik; az eredmény mindég igazolta a helyes ítéletet és előrelátást.

A szomszéd törökökkel jó lábon állunk. Csak úgy hemzsegek a városban; csudálatos, közönyös arcaikkal és festői viseletükkel sajátyszerű képet nyújtanak. A török hajókormányos, még mikor tevékenységben van is kormánya mellett, csibukját szíjja és bodor füstöket ereget.

Itt a határszéli városban, hová a magyar fegyver lehozta a magyar állam hatalmát, csudálatos gondolatok tolulnak agyunkba. A legelső: mi volt Magyarország még rövid három hó előtt? és mi ma?

Rövid néhány hónap előtt a nagy Magyarország hét vármegyére száradt össze: a rácok Szeged előtt, Windischgrätz Szolnokot, Schlick Kassát, Puchner Erdélyt tarták kezükben. És ma: a rácok kiűzve az országból, Puchner kiűzve Erdélyből, Windischgrätz és Schlick kiűzve a szélekre, Komárom, Pétervárad az ostrom alól felmentve... És mindez három hónap alatt! és mindezt kiválóan egy férfi zseniálitása és a vele működő tábornokok talentuma, bátorsága vitte ki. Görgey, Damjanich, Aulich, Klapka...

óriás nevek! És minő viszonyok közt? minő eszközökkel? Kiállott hazánk ügye mellett néhány buzgó és hazafias serezed és egy óriás rakás — kaszás nemzetőr, később 10 zászlóalj önkéntes honvédujonecz; és ezekkel szemben állott Ausztriának világ-hírű armádiája! Szemben Horvátország, szemben a fellázított oláhok, rácok, tótok stb.

És a mi csudás győzelmeinket mi művelte?

Egyszerűen Kossuth lelkesítő tüze és Görgey s társainak bámulatos katonai lángesze, bátorsága.

Férfiak, kik az osztrák seregben főhadnagyok, századosok voltak, nevelnek ujoneczokból hadsereget, annak erős szervezetet és fegyelmet adnak, nevelnek 3-ik és 9-ik honvédzászlóaljakat, nevelnek kitűnő tüzérséget, nevelnek stratégákat, és ezekkel nagy csatákban vernek meg tapasztalt, rendes, betanult hadsereget, kik számra legalább nem voltak csekélyebbek mint ők; vernek meg tábornokokat és stratégákat, kik egy hosszú életen át mindig a katonai tudománnyal foglalkoztak.

És mégis!...

Az ember félve, szorongva gondol arra: lehet-e mindez már most biztosítva? végleges állapot-e ez? vagy csak — epizód? Fiatalok vagyunk, sok fáradtságot, veszélyt átéltünk, de még sokat kibírunk. A kérdés mindig csak az: elég ár volt-e az eddig folyt vér azokért a szabadságokért, azért a függetlenségért, a melyekért folyt? vagy még többre szomjazik a végzet? Ugy látszik, hogy mindezek daczára a küzdelmeknek még csak a kezdetén vagyunk. Tegnap azt mondja őrnagyom:

— No Peti! még csak ezután kezdődik ám az igazi hadd-el-hadd, ha az oroszok bejönnek.

— Az oroszok! de hát mit keresnek azok itt? hiszen mi nem támadjuk Oroszországot.

— Hát úgy látszik, hogy ez a sok lengyel, a ki nálunk szolgál, szálla a szemükben; azután az a »függetlenségi nyilatkozat«! Miklós czár megcsontosult hőse a legalitásnak, a történelmi jogoknak és az uralkodó dinasztiák fennállásának. Mi szükség volt e detronizáló nyilatkozatra?!

Barcza őrnagyom már régóta emlegeti az oroszokat, már azóta, hogy Dembinszky fővezérré nevezetett, Bem Erdélyben oroszokkal küzdött s őket onnan kiverte; a mióta a Wisoczkyak, Forgetek, lengyel légio nálunk szerepélnek — én hát bizony nem sokat adok aggodalmaskodására.

Hanem hogy Buda ostroma éppen egész nagy felső seregünket leköti, és ezalatt az osztrák kiheveri az eddigi veréseket, vagy behozhatja Olaszországból ott levő harczedzett seregét: ez közelebb látszik feküdni, és ez sokszor foglalkoztat.

Giurgenói tábor, május 25.

Pancsováról visszamasiroztunk a Bácskába, Titel alá. Míg e fészket be nem vesszük — Bács nem a mienk, minden működésünk a levegőben lóg, mert minden perczen készek lehetünk két oldalról leendő megtámadtatásra. Tudjuk ugyan, hogy Knichanin Titelben majdnem ugyanannyi erő felett rendelkezik mint mi, és a bejáratok erősen el vannak sánczolva és a mocsár most átgázolhatlan: mégis szeretnők a déli hadsereg működését e fészkek elfoglalásával befejezni, mert csak ekkor végzünk egész munkát.

Támadtunk 22-én és 25-én, mindkét alkalommal a mi zászlóaljunk a villovai bejárat forczirozására volt rendelve a Wásákkal, e derék és velünk már összeszokott sorkatonákkal. A május 22-diki támadásnál oly szívós ellentállásra és a rohamoknál oly óriási ágyútűzre találtunk, mintha a hegyek szakadnának be, vagy az égbolt szakadna le; hanem szerencsére magasan lőttek és így kevés kárt tettek; rohantunk előre, hanem a sánczok előtt a rendkívüli puskatűz megtizedelte és megrendítette katonáinkat. Visszanyomtak bennünket.

A táborba visszaérkeztem után a dandárparancsnoki irodába mentem, a szükséges rendelkezések és parancsok átvétele végett, s itt közölték velem a hadügyminisztérium értesítését, hogy a *92-ik zászlóaljhoz századosul lettem kinevezve*, május 16-tól számítandó rang- és illetménynyel. Őrnagyom, Barcza azt mondta, mikor jelentést tettem: »Peti, azt tanácsolom, menj új állomásodra, mert itt könnyen megeshetik, hogy visszamarasztanak s egyáltalán nem foglalhatod el a századparancsnokságot.« Célzás volt a legközelebbi új támadásra Titel ellen. Maradtam és bevártam ezt. Május 24-én újra támadtunk; éjfélkor indultunk meg. Utászaink szükségbeli átjárást készítettek, a Wásák és mi (VIII. zászlóalj) támadtunk megint. Iszonyú kartács- és puskaágyútűz daczára, a sánczokig újra bejutottunk, de épp ezért a saját tüzérségünk nem támogathatott, és így a sánczok mögül háboríthatatlanul oly gyilkos tüzelést és szuronyvédelmet folytatott az ott megvonult 3 zászlóalj, hogy négy roham daczára sem tudtunk bejutni.

Kecskemét, június 8-án.

A sikertelen támadás után összepakoltam, elbucsztam és indultam Kecskemétre. Utközben hallottam, hogy *Görgey Budát rohammal vette be*; tehát honvédeink a bátorságnak és elszántságnak legnehezebb próbáját is megállották. Tehát egész katonák, a kikre méltán lehetünk büszkék! Erős kézben kitünő katona ez a magyar faj, de erős és kíméletlen kéz kell, és az a tudat, hogy a ki parancsol vele: az maga is egész ember, a ki magáért is helyt áll, de tréfálni sem lehet vele. Es ezt az embert megtaláltuk Görgeyben. Mellette egy Damjanich, egy Aulich, egy Klapka, mindegyik egész ember! A nagykátai, isaszegi, gödöllői, váczi, nagysarlói csaták, az Aulich pesti manőverje, honvédeink és azok vezéreinek nevét mélyen bevészte a história érczlapjára!

Itt alakuló új zászlóaljunk egyelőre a tervezett tartaléknak lesz része, a melyet ott alkalmaznak, a hol legnagyobb szükség lesz rá. Talán mi is Görgey keze alá kerülünk! ez most minden ambícióval bíró katonának vágya.

A kecskemétiiek elég jól fogadnak bennünket, a nők szépek s kedvesek; tegnap egyik azt kifogásolta, hogy nagyon *hidegek* vagyunk. A férfiak — nos, elég sokan vannak itt javakorbeliiek, kiknek jobban állana az egyenruha mint a czivilkabát, és a táborozás fáradalmait is igen jól megbírnák...

Mindennap kimegyünk a legénységgel gyakorlatra, de még nincs fegyverünk; egyelőre csak lándzsákkal gyakorolnak. A századosok közt az én ki-neveztetésem legkorábbi, tehát legöregebb vagyok

rangban. Az őrnagyunk: *Lakatos Bencze*, a ki nejével együtt van itt; azt mondják, korábban testőr volt.

A muszkák betörése most már biztos! junius 4-éről proklamációt bocsát ki Paskievich herczeg, az oroszok fővezére; azt mondják, hogy már Árva-megyében bent vannak. Az osztrák sereg fölötti főparancsnokságot *Welden* bárótól, ki Nagy-Sarló előtt Windischgrätzet felváltotta, valami *Haynau* nevű tábornok vette át. Erről azt mondják, hogy Olaszországban, a hol Radetzky alatt szolgált, iszonyú kegyetlenségeket vitt véghez.

Junius 5-én Kossuth eljött Debreczenből és Pestre visszaköltözött. Mondják, hogy a fővárosban nagy lelkesedéssel fogadták. Az országgyűlés is vissza fog térni. De hát mégis bizhatunk abban, hogy két ellenséggel is megküzdhetünk? ha ez így van, miért nem szerelik fel ujjoncz katonáinkat minél előbb fegyverrel? mert azt hiszem: a muszkát sem lehet ököl-lel kivenni az országból.

Görgey junius 2-án átvette a hadügyminiszterium vezetését is, talán most hamarabb jutunk felszereléshez.

Szolnok, július 15-én.

Meddig henyélünk itt? legfőlebb gyakorlatokat folytatunk a legénységgel, a melynek még mindig nincs löfegyvere. Kecskemétről hirtelen kellett kivonulnunk, az hittük: sürgősen csatatérre. No, de fegyver nélkül! . . . legfőlebb staffázsnak! vagy hogy útközben kapunk? És most tizednapja itt vagyunk tétlenül.

A barátoknál — Ferenczrendiek — vagyok beszállásolva a klastromban. Kedves, derék emberek.

Van ugyan ezek közt is svarzgelb, de túlnyomó részük lelkes hazafi. A fiatalok közül az egyik velünk jó, beáll honvédeknek. Ugyancsak a klastromban több tisztársaim is laknak és étkezni is a refektóriumban szoktunk a barátokkal; sőt tisztjeink feleségei is: az őrnagyné és *Hanke Leoné*.

Naponként hoznak ide egész csapat fogoly osztrák tiszteket, ezek egyik-másika roppant barátságosan »bruderezik« velünk, ha találkozunk; de a többség bizony mogorva, zárkózott.

Tegnapelőtt felrándultam Pestre, hogy lássam: hol mászták meg honvédeink a falakat? hát a rést, melyet ágyúink törtek, láttam, de a falakat már lehordják, hogy bármint forduljon a sor, e helyet várnak használni ne lehessen. Roppant sok honvédtiszt nyüzsög Pesten; bárhova forduljon az ember, honvédtisztbe ütközik. A császárfürdőbe akartam menni, és a dunaparton Kossuthnak egy segédtisztjével találkoztam, a ki egy csinos fiatal hölgyet vezetett karján, kit a Bácskában igen tisztességes családnál láttam egy házi mulatságon. A sors megint Perczel alá sorozott be bennünket.

Most már minden téren az osztrákokkal egyesült muszkákkal találkoznak a mieink. Görgey a július 2-diki Komárom—Ó-Szöny alatti csatában, mint korábban Pereden, szemben találta ezeket magával, és most a Losonez felé intézett visszavonulási útján is mindenütt ezek vannak sarkában.

A mi csapatunk Perczel alatt a Wisoczky dandárral, a mely Eperjestől egész Törtelig meghátrált a muszkák elől, egyesült, hogy a muszkákkal könnyebben mérkőzhessenek. Eddig ugyan előőrsi csatározásnál egyéb nem fordult elő. Hir szerint ez az

egyesült két haderő 25.000 főre tehető. Mi, kicsiny emberek, a kik egy zászlóaljban, egy század élén csak vak eszközök vagyunk a mai nehéz napokban, mikor a helyzet óráról-órára változik, éppen nem vagyunk képesek megítélni: mennyiben javultak vagy rosszabbodtak esélyeink? kedvezőbbek, vagy sötétebbek-e kilátásaink? A hírek, melyeket kapunk, mind megbízhatatlanok. Az egész magyar hadsereg összpontosítása — a mint az érkező kétségbeejtő hírek mondják — alig lehetséges ma már... S azután? ... Görgey és Kossuth, hír szerint, keserű ellentétbe jutottak; Görgey Komáromnál *súlyosan megsebesült*; Klapka a komáromi várban maradt vissza; Damjanich *lábát törte* és így szolgálatképtelen. Aulichot öregsége és súlyos betegség akadályozza a tényleges szolgálatban; mi hiányzik még a *teljes szerencsétlenséghez*?!

A kormány által június 27-én hirdetett *keresztes háborúra való felszólítás* egy árva ujonczot sem hozott; a július 11-én Komáromnál tervezett áttörési kísérlet nem sikerült; a kormány július 8-án megint elmenekült Pestről.

Helyzetünk hasonlít a múlt deczemberihez, azzal a különbséggel, hogy most *egy* helyett *két nagyhatalom* hadserege törekszik bennünket agyonnyomni. Hír szerint feleslegül már megint Dembinszkyt nevezte ki a kormány — illetve Kossuth — július 2-án az összes magyar seregek főparancsnokává!! ezt az embert, a ki ellen már egyszer fel lázadtak összes hadparancsnokaink; a kiben nincs bizalma senkinek; a kinek sem Görgey, sem Perczel, sem Vetter nem fognak engedelmeskedni, a mit Kossuth nagyon jól tud.

Tápió-Szele, július 19.

Wisoczky parancsnoksága alatt ma itt ütöttünk tábort. Itt azt a hirt halljuk, hogy tegnap Nagy-Káta felé kémszemle volt; Lenkey tábornok csatlakozását várjuk.

Szeged, balparti tábor auguszt. 4.

A Tisza balpartján vagyunk. Oda engedték Szegedet azokkal a város körül felhányt sánczokkal, erődítésekkel, redouteokkal együtt, a melyek arra voltak szánva, hogy egy hónapokig tartó ostromot kiálljanak; azt mondják: nincs elég ágyúnk e sánczok felszereléséhez, s így lehetetlen azok megvédeése. Itt, a mióta köztudomású, hogy Dembinszky a főparancsnok, mindenki elvesztette bizalmát, a szerencsés hadvezetésbe. Ösztönszerűen *egy ember* után sóhajt mindenki; csak egy ember volna képes ezen tökéletesen elcsüggedt seregbe lelket, bizalmat önteni, s ez az ember — *Görgey* volna. A legnehezebb helyzetekben is talált kivezető utat; ő hadvezéri rendkívüli zsenijét tényekkel bizonyította be, és éppen őt tolja Kossuth mindég félre; ha már egyáltalán nem tudják is nélkülözni, megtartása is sértő modorban történik. Ha főparancsnok kell: idegent neveznek; egyszer Dembinszky, másszor megint Dembinszky! örökké Dembinszky!

Ily rosszul ügyeink még nem állottak; már a kormány is kitakarodott Szegedről; azt mondják: Aradon fognak megtelepedni, a mely július 1-én kezünkbe került, és melynek parancsnokságát a szegény lábatörött Damjanichra bízta. Úgy látszik, a mióta Damjanich szolgálatképtelen a csatatereken, azóta a szerencse is elfordult tőlünk.

Mi mintegy 35—40,000-en lehetünk, de ezek közül 5—6 ezernek *nincs még fegyvere*, tehát csak teher a sereg hátán; ezek az úgynevezett tartalékcsapat, melyeket Kossuth az utolsó hónapokban szervezni akart. Beszélük, hogy Lenkey dandára is csatlakozott.

Az ellenség egy puskalövés nélkül elfoglalta Szegedet, és most át akart kelni a Tiszán, azonban ez nem sikerült.

Délután 4 óra. Megfoghatatlan! Tekintélyes sereg áll a Tisza balpartján, talán nem kisebb mint az osztrák, és ennek szeme láttára hidat ver az osztrák a Tiszán és átsétál a balpartra! . . . elfoglalja a sánczokat, a melyeket mi építettünk a télen a ráczok ellen. Mi a szőregi töltésig vonultunk vissza. Nekünk csatavesztés esetén nem marad egyéb menedékünk, mint Erdélybe vonulni, de ez csak a — kétségbeesés menedéke! Ez a kis ország élelmezni sem képes, azután minden oldalon ellenséges elemek: oláhok, szászok, oroszok, osztrákok.

A pénz értéke nagyon alászállott; ezüstöt nem látni, sőt az apró pénzjegyeket is rejtegeti a nép: a legénységet 10 frtos bankjegyekkel fizetjük, ezeket pedig fel sem tudja váltani.

Táborunk leégett rácz falvaktól környezve, melyeket a múlt télen mi égettünk fel. Még víz sem kerül ez elhagyatott helyekről elégséges.

Vezéreinkről azt mondják, hogy örökös czivakodásban élnek egymás közt. Perczel — állítólag — letette a tartalék feletti parancsnoki állását, mert — Dembinszky alatt nem akar szolgálni, helyébe hír szerint Guyon lép; sem Görgeyről, sem Bem apóról bizonyosat nem hallunk; ugyanez áll Kossuth-

ról is. Bizony a júniusi ünnepeltetés dicsősége hamar borúlt sötét árnyékba.

Most még egy menekülés lehetséges — ha el nem késünk vele. Nekünk — Dembinszky serege — Aradnál csatlakoznunk kell Görgeyvel; ekkor tetemesen erősebbek leszünk Haynaunál. Ily egyesülés után vele megütközni, s a siker bizonyosnak látszik.

Csak két előfeltételtől függ az eredmény, t. i. elérkezik-e jókor Görgey Aradhoz? és nem hozza-e a hátán a muszkát is?

Nehéz felhők tornyosulnak felettünk, a vihar rövid napok alatt kitör.

Lugosi tábor, augusztus 19.

A mintegy 45—50,000-nyi sereg rongyai itt hullároznak. Egy gyönyörű sereg tönkre téve, nem az ellenség által, hanem vezéreinek nyomorult gyámoltalansága, ostobasága által. Hiszen, ha legalább csatában hullottunk volna el!

Augusztus 5-én délután 4 órakor támadtak bennünket az úgynevezett szentiványi erdőcskében, a melyből a mieink csakhamar kivonultak. A mi zászlóaljunk éppen tovább indulásra kapott volt parancsot, a mikor ellenrendelet jött: Szőreghez vissza, a töltést védeni! De bizony alig jutottunk a szőregi töltésig, már a mieink gyors visszavonulásban voltak; nem maradt egyéb hátra, mint a megszorult ágyúk elvonulását a tömegesen támadó ellenséggel szemben biztosítani, vagy ezt legalább megkísérteni. 3 ágyú híjjával a többi megmenekült. Ekkor véletlenül összevegyültünk egy idegen hadtesttel (ha jól értesültem, Guyonéval) és sok munkába került, míg megint saját dandárunkat feltaláltuk.

Seregünk nagyon csüggedt volt, senki sem bízott a hadvezetésbe, senki saját erőnkbe. Csak egy halvány reménysugár — az egyesülés Görgeyvel. Ezentúl, ha az egyesülés nem sikerül, komoly ellentállás már illuzióvá vált. Három nap masíroztunk és az ellenség avantgardeja mindég a hátunkon; reggeltől késő estig marson, étlen-szomjan; ha főzni kezdtünk: jött az ellenség, kiöntöttük a még nyers húst és vonultunk tovább vissza.

Ó-Besenyőn utolért az ellenség; ujoncz huszárok voltak hátvédünk; ezek bizony megugrottak és egy pár ágyút cserben hagytak. Augusztus 6-án *Bébától Bánát-Komlósig*, augusztus 7-én *B.-Komlóstól Csátádig* vonultunk vissza eső közben. Nagyon ki voltunk fáradva. A falu előtt a szabadban — úgy a mint mars közben be voltunk osztva — az út mentében a legelőn heveredtünk le; egy kis szalmát kaptunk, ezt alánk gyűrtük és az eső daczára elaludtunk és pihentünk, a míg csak másnap — augusztus 8-án — az ellenség közénk nem ágyúzott. Ez nap csütörtökön *Kis-Becskerekre*, és pénteken — augusztus 9-én — délelőtt az ellenség megint felzavart; és mi egy rövid mars után *Temesvár* alatt megérkeztünk. Útközben Kmetthy is hozzánk csatlakozott, mintegy 12,000 emberrel.

Már délelőtt 11—12 óra közt kezdődött a kölcsönös ágyúzás, a csata bevezetése. Azt mondják: *Bem* vette át a főparancsnokságot. Ez a hír némileg felvillanyozta az egész hadsereget. *Mi* a jobb szárnyon voltunk; mellettünk két 18 fontos ágyú és egy jelentéktelen osztag lovasság, az ágyúk fedezetére; a lovasság nagyobb tömege hátrább állott. Előttünk egy emelkedő, lejtős domboldal, melynek tetején

Szent András fekszik; mögöttünk egy patak és előttünk is egy csekélyes folyócska. Hátunk megett, rézsút balra egy hegyoldal kukoriczával beültetve. Már fel voltunk csatarendbe állítva, sőt a középén és balszárnyon egyes résztámadások is hallatszottak, a mikor a velünk szemben levő Szent András felől egy zászlóalj gyalogság ereszkedik le gyors-, de nem rohamlépésben. Ágyúink egy pár lövést tesznek szerencsével, mert a tömeg közepébe találtak, és ez szétmállott és visszavonult. Az ellenség lovassága is tett egy pár attakot, de mindég visszaverték. Egyszer *Mészáros Lázár* tábornok mögöttünk lovagol; megéljeneztek; kérdi: no, hogy vagytok fiuk? »Győzni fogunk!« válaszolták. »Majd egy óra múlva meglátjuk!« felelé és hátra tekintvén — gyors vágatva megy a balszárny felé. Véletlenül én is visszatekintettem és a mögöttünk levő kukoriczásban lovasságot látok fejlődni; ez mintegy 10—15 percznyi távolságra lehetett. Azt hittem: saját embereink. Még megörültem, hogy Görgey serege érkezett meg Aradról és ezt mondtam őrnagyomnak is.

Azonban csakhamar kiábrándultunk. Nem telt bele öt percz, és mint a futó tűz terjedt a híre:

»Be vagyunk kerítve! Liechtenstein hg áll mögöttünk!«

Mint a villámcsapás, dermesztett meg mindenkit e hír; szájról-szájra adták azt, eleintén halkan, majd mindég hangosabban, míg végül orkán támadt belőle, mely mindenkit elkábított.

Csakhamar éreztette hatását! szélső jobb szárnyunkon a lovas ágyúörség ott hagyja a 18 fontosakat, a tüzérség fedezet nélkül maradva, szintén magára hagyja ágyúját. Nem volt senki, a ki ren-

delkezett, senki, a ki parancsolt és a rendet ismét helyre állította volna.

Semmi intézkedés! semmi vezénylet!

Egyszerre egy fej nélküli tömeg zűrzavara áll elő. A szélső jobbról tömegek kezdenek visszavonulni, és nincs senki, a ki feltartóztassa. A tömegek mindig gyorsabb ütemben vonulnak vissza, a sorok kezdenek bomladozni. Nincs senki, a ki a zavart megfékezze.

Pedig még most lehetne!

De ez a lehetőség csak egy pár percnyi időre terjedt. Csakhamar ágyúk dühörgése, lódobogás, kardcsörgetés; egypár ágyúlövés, és utána lovassági roham nyomban rá! Huszárjainkat próbálják tisztjeik az ellenséges lovasság elé vinni, de csakhamar felbomlott sorokban érkeznek vissza és benyomulnak saját gyalogságunk soraiba. Ezek folytán a zavarba hozott gyalogság szétszórva, a szomszéd zászlóaljra huzódik vissza és ezt is szétbontva — egymásba vegyülnek, és előáll egy rémületes ijelelem! Felbomlott tömegek kavarognak cél és irány nélkül. Tüzérség, ágyúk, huszárság, gyalogok, társzekerek egy kuszált tömeggé szorulnak össze. Ismét egypár ágyú durranása — és a zsúfolt sorok ritkulnak. A tömör, nagy golyók és kartácsok szedik áldozataikat. A kavargó tömeg még sebesebben vonul visszafelé.

Egy szervezett védelem lehetősége most már ki van zárva. Az egyes ember csak saját védelméről gondol.

Egyik a másikat tolja, sodorja magával; e tömeg oly tömör, hogy abból kimenekülni sem lehet. Ha néha egy golyó utcát hasít is — ez csak egy

pillanatig marad nyitva, mert már a másik pillanatban bedugult az megint, és az elesettek felett összetorlódott a menekülők tömege, elgázolva, összetörve, agyonzúzva, a mi a lovak patkói, ágyúk kerékei, vagy gyalogság lába alá kerül.

Így futva, előre törtetve, lökdösődve senki sem tudta: hol van? hová jut?

Ez a fergeteg alig tartott 15—20 perczig, de ez a néhány percz egy örökkévalóság volt! ez alatt egy világ tört össze!

Hogyan jött? miért jöhetett? ekkor nem tudtuk.

Végül az ágyúk hallgattak, a lovasság eltűnt.

Mikor lélekzethez jutottunk, egy kis szabad térre értünk a temesvári városliget alatt; csak itt volt időnk széjjelnézni: minő környezetben jutott az ember idáig? és hol vagyunk?

Egy elhagyott csatatér feküdt előttünk, melyen sebesült és holt honvédek, itt-ott egy-egy fehér kabátos holt osztrák katona; egypár leszerelt ágyú; csákók, borjúk, töltésszekerek felfordult állapotban; sebesült lovak, tölténytáskák, fegyverek, gránátdarabok stb. voltak szétszórva. A föld feltaposva; itt-ott széles keréktalpak nyomai a földbe nyomódtak.

Szomorú látvány egy csatatér közvetlen a küzdelem után; a föld mintha visszasugározná mindazon kegyetlenségeket, melyek pár percz előtt ott elkövették, szomorú, siralmas, beteg külszint mutat, és ezt még az a játszi napsugár — a mely augusztus 9-én oly forrón sütött le a kék égboltról — sem tudta elenyésztetni.

Itt egy szegény honvéd maga kötözgeti egy kézzel a lábát, második keze éppen oly használhat-

lan mint a lába, ott egy másik éppen végsőt sóhajtott, emez még vonaglik, de öntudatlan; mert fejsebe oly mély, hogy már nem érzi fájdalmait; a nyomor legkülönbözőbb torzalakokban tűnik elő. Emitt egy ló három lábon állva (a negyediket ellőtték) a földet rágja kínjában, ott egy másik, hallván elvonuló társai dobogását, erőlködik felkelni, de vissza-visszaesik; ereje elhagyta és pár óra múlva ő is kiadja páráját . . .

Azt néztem: van-e körülem ismerős? Negyedötöd magammal voltam saját zászlóaljunktól.

E helyütt ez az emberkaosz részekre szakadozott, és az egyes foszlányok hirtelenében megint sorakozni kezdettek külön fegyvernemek szerint. Saját zászlóaljamból alig tudtam 35 embert összeszedni — azután mentünk tovább. Hová? merre? ezt én sem tudtam, más sem tudta. Arra mentünk, a merre másokat láttunk menni.

Ekkor délután 5¹/₂ óra lehetett. Távol mögöttünk még itt-ott ágyúdörgést hallottunk, de csak ritkább időközökben. Ez volt a legelső percz, a mikor a legközvetlenebb életveszélyből — legalább pár pillanatra — menekülve, a felett kezdtünk eszmélni: hogy tulajdonkép mi történt velünk? mi lett belőlünk? mi lett az ügyből, mely annyira szivünkhöz nőtt?

Egy iszonyúan nyomasztó érzés vett erőt rajtam. De hát hisz több kisebb-nagyobb ütközetben vettem részt, sokszor visszavonulásunkkal, egyszer-másszor vereségünkkel is végződött egyik-másik: de oly borzasztó érzés, mint ez alkalommal, sohasem szállott meg. Szégyeltem magam önmagam előtt. Sírnival tudtam volna. Ösztönszerűen érez-

tém, hogy egy nagy temetőből jövök, melyen minden reményünket eltemettük.

Csakhamar a kétségbeesés dühe fogott el. Szidni, káromkodni kezdtünk mindent és mindenkit; szidni Kossuthot, a ki Dembinszkyt állította élünkre, szidni Dembinszkyt, a kinek eszeveszett, zavaros és rendszer nélküli visszavonulása demoralizálta seregünket; szidni Görgeyt, a ki hozzánk nem csatlakozott; szidni saját magunkat . . . A kétségbeesett ember módjára nem azt kerestük: igazunk van-e a kárhozzátásban? de kerestünk valakit, vagy valakit, a kiket felelőssé tehessünk azon iszonyú szerencsétlenségért, a mely hazánkat érte! Nemcsak csatát, hazát veszítettünk! annak önállóságát, függetlenségét, alkotmányát!

Mentünk azok után, a kik előttünk mentek, s azok viszont azok után, a kik ő előttük mentek. Egyik se tudta, miért megy arra, a merre megy? nem is törődött vele, csak nem akart elszakadni szerencsétlensége sorsosaitól; mert ily helyzetben a magában maradás a megőrülésre vezet! . . . Az éj ránk szakadt, és mi mentünk tovább pihenés nélkül; elfelejtettük, hogy 3 nap óta nem élelmeztek, hanem úgy a hogy zsarolásból éltünk, vagyis inkább koplaltunk; elfelejtettük, hogy reggel óta nem ettünk egy falatot sem; mentünk tovább. Egyik-másik kidült éhségtől, kimerültségtől. Ott hagytuk, a hol kidült — s mentünk tovább. Legközelebb mi fogunk kidülni, s a kik utánunk jönnek minket is ott hagynak és — mennek tovább! . . . Az éj hűvös volt, a forró nap okozta kimerültséget enyhítette. Elértük *Rékast*. Az út mellett egy fogadót találtunk, tele volt már menekülőkkal; mindent felemésztettek, csak

a kútban volt még egy kis — zavaros víz. De ime! *Benkner Gyula* huszárkapitányt, egy rokonomat találok, a kinek hóna alatt egy kenyér. Ő egy szakaszra való huszárral volt itt és azzal biztatott, hogy csak menjünk, ők eltikkadt lovaikat kissé abrakolztatják és itatják s azután utánunk jönnek, és ha addig az ellenség nem jó a nyakukra — majd utolérnek; különben folytatá: *Lugos a sorakozó hely*. Megosztotta velünk kenyerét, és mi haladunk tovább.

Tehát most tudtuk: hová? merre és miért megyünk? A pár falat felüditett bennünket, és jobban birtuk a továbbmenést, kibirtuk Lugosig egyfolytában, a hova 10-én délben érkeztünk meg.

Most itt vagyok, és lassanként itt gyülekeznek egykor szép és büszke seregünk romjai. Látok már embereket saját zászlóaljamból, látok a 8-ik zászlóaljból is. Megtépett, foszlányos, elcsigázott népség: s mily szépek, mily üdék voltak!

Itt hallom, hogy Vécsey és Kmetthy fedezték visszavonulásunkat, ezért nem üldöztek; hogy Liechtenstein minket bekerített, ezért vesztettük a csatát; hogy az a lovasság, mely miatt Mészáros oly hirtelen vágatott a balszárny felé s a melyet én is láttam — a bekerítő Liechtensteiné volt — azt mondják, hogy tüzeireinknek kifogyott a töltése, mert az a szerencsétlen Dembinszky már reggel Lugos felé dirigálta a municziós szekereket, és mikor Bemnek átadta a fővezényletet, erről nem szólt, s így nem volt tüzeireinknek már töltésük; továbbá hirlik, hogy Bem rendelte a csata elfogadását Dembinszky akarata ellen, a ki Erdélybe akart visszavonulni, — mondják, hogy Bem erdélyi seregét is tönkre tette

az ellenség, hogy az már nem létezik, s az öreg csak néhányad magával jött onnan ki. Szóval: az ég leszakadt és a föld megingott fölöttünk és alattunk. Három nap óta a szétzüllött csapatokból anynyian megint összegyülekeztek Lugoson, hogy azok szervezéséhez és elkülönítéséhez újból hozzá lehetett kezdeni. Zászlóaljunkból összehoztunk vagy gyenge négy századra valót, ezeket beosztottuk és altisztekkel elláttuk. Alig hogy ezt befejeztük, jó a parancsolat, miszerint előőrségre vagyunk kirendelve, és az a megtiszteltetés ért, hogy *Bem apó maga jelölte a vonalat, a melyet el kell foglalnunk és személyesen adta hozzá az utasítást.* Az öreg úr kocsin jött ki, keze be van kötve.

Ma felváltottak, de egyuttal parancsolat jött, hogy indulásra készen vonuljunk ki. Az út hosszán felállítottak; már más csapatok is fel voltak állítva, egyszer csak elhalad soraink előtt Kossuth, Szemere és Batthyány Kázmér. Nagy némaság fogadta őket!... Két hó előtt — — és ma!... Úgy látszik, ma vagy holnap innen is elvonulunk.

Soborsin, augusztus 17-én.

Negyed napja — augusztus 14-én indultunk el Lugosról, és még aznap *Facsélon* voltunk.

Szomorú látvány e seregrongyok! még a legrendezettebb csapatoktól, a leginkább diszciplinált zászlóaljaktól is egyszerűen megszöktek az emberek. Egy iszonyú, mélyen leható demoralizáció terjedt el, mely napról napra, óráról órára nagyobb mérvet öltött. Nincs többé parancsnok, nincs többé szervezet, nincs többé keret, csak pusztán laza, minden összefüggés nélküli csoportok lézengenek itt,

melyek egy bizonytalan czél és bizonytalan jövő elé mennek. Mindenki az orosz tábornok akarja elérni, azt mondják: az oroszok befogadják a honvédtiszteket ugyanazon rangban, melyet a magyar seregben viseltek.

De menjünk sorjában.

Zászlóaljunk Facsétról augusztus 15-én előőrségre vezényeltetett két — úgy Facsétól, mint egymástól egy-egy órányira fekvő — faluba, és pedig két század őrnagyom parancsnoksága alatt egy fél század huszárral és két ágyuval, én pedig a másik két századdal és 18 lovassal *Birkisre*. Én egy erdő szélén állítottam fel előőrseimet. 16-án reggel embe-reim behoznak két honvédet, kiket hajnalban elfogtak; én bennük 8-ik zászlóalji legényeket ismerek fel. Megszidom, hogy nem szégyenlik-e magukat egy oly zászlóaljtól megszökni? és kijelentem, hogy visszakísértetem zászlóaljukhoz.

— Nincs már Facséton se 8-ik zászlóalj, se — tábor — felelnek ők egész nyugodtan — éjjélkor a tábor egy része Erdélynek indult, a másik része Soborsinnak. De különben, folytatják, a facségi oláhok is fellázadtak ellenünk, a mióta a tábor elvonult és az osztrákok közeledését hallják.

Én rögtön 12 lovas kényszemlére küldtem Facsét felé, és hat gyalogost egy altiszt vezénylete alatt őrnagyomhoz, jelentéssel.

Két óra, három óra eltelik, nem jön vissza se egyik, se másik csapat. Parancsot adok, hogy fogjanak egy értelmes és vagyonos oláht, a ki ismeri a vidéket — és küldtem e célra 30 gyalogos embert és a hat megmaradt lovas. Egy jó félóra múlva hoztak egyet. Megmondtam neki, hogy mellékutakon

el fog vezetni Soborsinra, de ha oly helyre vezet, a hol ellenségre találunk — halál fia. Hat ember közé fogtam s ő vezetett. Este felé elértük a Marost, melyen gyalog gázoltunk át és ott voltunk Soborsinba. Itt csatlakoztunk a Vécsey gr. tábornok alatt itt lézengő sereg-rongyokkal. Még kifizették az utolsó zsoldot a legénység és tisztek számára. Én 500 frtot kaptam, de csupa százasokban. Áadtam a legénységnek és — elbucsúztam tőlük, kijelentvén, hogy e percztől többé nem vagyunk katonák, tehet mindenki úgy, a hogy boldogulását legbiztosabban véli elérhetni; most már mindenki gondoskodjék magáról!

Itt végződik a szabadságharczot tárgyazó naplóm.

III. RÉSZ.

REFLEXIÓK.

Kossuth — Görgey.

A budai honvédszobor leleplezésének kérdése tartotta izgatottságban nemcsak a vén honvédeket, nemcsak a főváros lakosságát, de az egész országot.

Ez a szépnék tervezett nemzeti ünnep 1892-ben oly ferde irányba jutott, hogy vajmi könnyen végzetes politikai konfliktusokra vezethetett volna. Az első terv megbukott; a tervezők a 48-as honvédek országos központi bizottságából kiléptek. Ekkor én Ausseeban voltam.

1893-ban újra felvették ez ügyet; ekkor ezen központi bizottságnak elnöke *Degré Alajos* volt, én pedig alelnöke. Okulva a mult évi kritikus bonyodalmakon, minden kérdést tüzetesen megbeszéltünk, minden esetleget számításba vettünk s magunkat úgy a személyi, mint minden más irányban felmérülhető kérdésekben lehetőleg tájékoztuk.

Egy ilyen beszélgetés alkalmával, melyet Degrével ketten annak szállásán folytattunk, szóba jöttek a mi heves vérű öreg honvéd gyerekeink, a kik elé a megállapított szoborleleplezési tervet terjeszteni akartuk és a kik a mult évi szoborleleplezési zavarban, midőn e szobornak a közös hadsereg által leendő megkoszorúzását és Hentzi szobrának a honvédek

által viszont koszorúval kitüntetését tervezték, mégis csak a hírlapok által hajszoltattak opposzicióba. Azt kérdeztem Degrétől, kiket hívunk meg? Megmutatta a meghivandók névjegyzékét.

— De hát Görgeyt csak meg fogjuk hívni — mondám én, miután nevét felírva nem láttam — mert a hol a »honvédség« dicsóságének állítunk emléket, képtelen dolog, hogy éppen azt a vezérünket meg ne hívjuk, a ki a »honvéd« név dicsóságére annyit tett, mint sok mások együttvéve sem — a kiket ma ünnepelnek.

— Nem lehet! megköveznének bennünket. Nem ismered az elmúlt év izgatásait. A túlzók ma is készek az egész ünnepet megrontani, ha a legkisebb fogantyút találják hozzá, — válaszolt Degré.

Igaza volt! Láttam a leleplezés alkalmával.

Elbucsúztam tőle és a lépcsőn lejövet találkoztam *Wekerle* akkori miniszterelnökkel, a ki szintén felment Degréhez, hogy vele megbeszélje a leleplezési ünnepély békés lefolyásának feltételeit.

Ettől a percztől kezdett a dolog bántani.

»Honvédünnep« — a szabadságharcz legnagyobb vezére nélkül; a ki pedig itt van; a ki él, a ki a főváros környékén tartózkodik! s nekünk nincs bátorságunk őt közénk az ünnepélyre meghívni!

Hát én Görgey Arthurt — tudtommal — soha se láttam; vele soha egy szót se váltottam; engem Görgeyhez semmi kötelék nem fűz; mindég oly táborban szolgáltam, melynek vezérei: Perczel, Guyon — Görgeynek személyes ellenségei voltak; tehát e táborban Görgeyről nem beszéltek valami hízelgő modorban. Én magam is Görgey-ellenes indulattal szaturálva jöttem meg a szabadságharcz

legyőzetése után. Elfogadtam és osztottam az általános felfogást, hogy »Görgey hazaáruló!« Nem kerestem hozzá bizonyítékokat; így sokkal kényelmesebb is volt, de meg a mivel millió ember egyetért — miért keressem annak *én* az alapos vagy alaptalan voltát. No meg azután kenyérkeresetre voltam utalva, tehát — még ha akartam volna is — fizikai időm se volt hozzá!

Ma vén ember vagyok én is; a súlyosabb kenyérkereseti munkával nem foglalkozom; a multak gyakran fel-felélednek emlékemben és azóta mindég izgatnak a szavak: »megköveznének benünket!«

De hát igaza van-e a közvéleménynek? hogy még ma, majdnem egy félszázad után, ily gyűlöletet táplál a 48-as események e nagy alakja ellen? Vagy mások is, vagy mindenki oly keveset törődött a valóság felderítésével, *mint magam is*, és csak elfogadták, mint tényt, bizonyíték nélkül az anathémát — mert így hallották apjuktól? öreg-apjuktól?

Szégyenleni kezdtem magam önmagam előtt. Időm is van, alkalmam is van — beszereztem az egész irodalmat, mely az 1848/9-diki szabadságharcot tárgyalja. Tudni akarom: áruló volt-e Görgey igazán? vagy Kossuth és a tömeg ez alkalommal is ép oly igazságtalan és kegyetlen volt osztracizmusával, mint a minő volt a világ fennállása óta mindég?

Így keletkeztek e »reflexiók«, beható olvasmányok és tájékozás után. Hiszen egy nagy korszak legnagyobb alakjáról van szó, megérdemli a vele való beható foglalkozást.

Nagy csapások után mindég keres a tömeg bűnbakot, melyre az összes hibákat ráakthassa; s minél rajongóbban imádott valakit — annál kíméletlenebbül kínozza meg — ha egyszer ellene fordult.

A magyar önvédelmi harczból forradalom fejlődött; a forradalmat két nagyhatalom legyőzte, elnyomta. Seregeink egy rövid, de dicsőségteljes hadjárat után széthullottak, elvesztek; és egy hosszú évtizeden át sötét gyász ült hazánk felett.

E nehéz napok okozóját keresték.

Minden ember érezte, hogy csak két férfiút terhelhet a felelősség: vagy *Kossuth Lajost*, a kormányzót, vagy *Görgey Arthurt*, a legkitünőbb fővezért. Ezt érezték maguk e férfiak is. Kossuth rögtön átutalta a felelősséget Görgeyre és a nemzet első felindulásában ezen — a helyzet által is indokolt — *látászó* — vádat magáévá tette.

Az 1848/9-ki magyar események, midőn egy rögtönzött felkelő sereg megvert egy begyakorlott, régi győzelmi tradíciókkal és bátor, jó elemekkel bíró hadsereget: meglepte a világot, de meglepett magunkat is. A világ csak az eredményt látta és bámulta, mi azonban a szülési fájdalmakat, minden a mi összefügg, szemünk előtt láttuk kezdettől végig lefolyni, s épp azért, mert helyzetünket és gyengeségeinket is ismertük: lepett meg kellemesen az a hatalmas erőfejtés és annak eredménye, a melyet elérnünk sikerült.

Három nagy erőnek, három zseniális férfiúnak köszönhattuk az elért sikereket; de ugyanezen férfiaknak tudhatók be a végfejlődés szomorú katasztrófái,

Kossuth teremttett, *Görgey*, *Bem* pedig neveltek hadsereget és vezették diadalról diadalra, míg azután a hiúság, nagyravágyás, féltékenység bevágták a diadal utját és megsemmisítették az elért eredményeket.

Kossuth nélkül e nemzet sohasem emelkedett volna öntudatának, őszerejének azon magaslatára, amely megadta neki a bátorságot szembe szállani az őt környezett ezer veszélylyel; sohasem fejtette volna ki azon bámulatos erélyt, szívós kitartást, a melynek tanúi voltunk; és sohasem emelkedett volna a lelkesülés, az áldozatkészség és a hazaszeregetnek azon — az antik Róma legszebb napjaira emlékeztető — magasságára, a melyre mindig büszke tudattal fog a magyar visszatekinthetni — ha *Kossuth*nak tűzlelke és ellenállhatlan ékesszólása azt magával nem ragadja.

De hogy e célzt elérje, hogy az eddig csak szenvedőleges állásban senyvedett népet lelkesíteni képes lett, csak az által vált lehetővé, mert kivitte az úrbériség eltörlését, a nép tömegének az alkotmány sánczai közé felvételét, a politikai egyenlőséget. Ennyi és ily eminens jogok osztályosává tette a népet, a mely ezért hálás szívvel volt és a *Kossuth* név iránti kegyeletet még unokáiban is tisztelettel őrzi és oly kegyelettel szövi tradícióiba, mint azt még eddig a magyar nép soha és senki irányában nem tette.

Kossuth zászlaját vallásos ragaszkodással követte. A hol az megjelent, ott rajongással vették körül; szavai varázserővel hatottak a nép szívére és kedélyére; megkábitó hatással oda vitte őket, a hová akarta és szavára, kívánságára tömegesen sorakoztak zászlója alá ifjak és vének. Így lehetett csak és

ezen név egyedül volt képes Magyarországot a veszély perceiben védelemképessé tenni.

Ezen nagy, ezen páratlan szellemi hatalom alá önként hajtotta fejét nagy és kicsiny, erős és gyenge. Senkinek sem jutott eszébe Kossuth ezen felsőségét el nem ismerni. A mozgalmat az ő merész fellépése teremtette: az egész politikai akció a parlamentáris kormány megalkotásától a vallás-egyenlőség kimondásáig, az úrbériség megszüntetésétől a választási jognak a legszélesebb rétegekre kiterjesztéséig, a szabad szó és szabad sajtónak, az esküdtszéki intézmény megalkotásáig, minden, de minden az ő kezdeményezése, minden az ő szellemi erejének és hatalmának kifolyása volt. Ő néhány hónap alatt generációk munkáját végezte; hogy ne kelt volna neve szárnyra, hogy azt viharok mindent megsemmisíteni látszó orkánja sem tudta túlharsogni, megállítani? A viharok fölébe emelkedett, s ezeket is szolgálatára kényszerítette, ezek is e nevet hordták nemcsak Magyarországon, de szét a világban: »Kossuth! Kossuth!« úgy a vihar, mint a csendes esti szellő is e nevet vitték szárnyaikon: »Kossuth! Kossuth!«

Palotákban és gunyhókban e nevet emlegették: az félelemmel, ez áhitattal.

A magyar nép kedélye minden hatást sokkal élénkebben befogad mint más nemzeteké; agya, képzelő tehetsége, költői lelkülete sokkal gyengédebben és nemesebben színezi szeretete tárgyát, mint más nemzet; népdalaiban a

»Nem anyától lettél —
Rózsafán termettél,
Piros pünkösdi napján
Hajnalba születted!«

az eszményinek felülmulhatatlanul gyengéd és le-
bájos alakja... Kossuthot a nép fantáziája idealizálta,
s azért emelte oly magasra, úgy hogy később — még
hibái sem voltak képesek őt e magaslatról leszállítani.

De hát érdemei oly nagyok is, hogy e leszálli-
tást magunk se óhajtjuk: mert kíváncsok, miszerint
a nemzeteknek legyenek eszményképeik, melyek
lelkesítsék; legyenek példányképeik, melyek buzdi-
sák az egymást felváltó generációkat.

Azonban, midőn *történelmi* eseményekkel és
azok tényezőivel foglalkozunk: akkor nem szabad
az igazság rovására egyoldaluan akár szépítenünk,
akár gáncsolnunk, nem szabad elhallgatnunk a
nemest és előtérbe állítani ennek ellenkezőjét; hanem
kötelességünk elősorolni a tényeket és jellemezni
a tényezőket sine ira et studio.

A másik nagy alak: *Görgey Arthur*, kinek kato-
nai zsenije nélkül a pusztá lelkesülés olyan kés,
melynek pengéje nincs és nyele hiányzik: mely
egy rövid álom — keserű ébredéssel.

Görgeynek szervezési képessége, szívós erélye,
vezéri talentuma csinált a tehetetlen tömegekből
katonákat, alakította át a barátságtalan elemeket
ügyünk erős védőivé; vezette őket győzelemről
győzelemre és tette tiszteltté és félelmissé a »hon-
véd« nevet. Görgey keze és zsenije nélkül a Kossuth
által gyűjtött tömegek tehetetlen és használhatlan-
lom lettek volna, melyet, mint a homokdombot,
az első vihar szemenként hordott volna szét, hogy
soha többé össze ne kerüljenek. Görgey nélkül sza-
badságharczunk egyáltalán nincs, vagy ha van: első
stádiumában fojtatik el, és a história csak egy gyá-
moltalan kísérletről ír vala!

Minő volt Görgey zsenije? Tanúsítja az az önkéntes hódolat, melylyel vén seregredek marczona katonái magukat egy ifju férfiú szellemi fensőségének alávetették oly helyzetben, amikor még egyetlen apró győzelmet sem tudott felmutatni; amikor folytonos üldöztetés mellett is már érezték azt az erős kezet, a mely vezetni, azt az erős szellemet, mely nehéz viszonyok közt is seregének minden egyes része felett örködni tud, és azt a nyugodt biztosságot, a melylyel a legnagyobb veszélyekből övéit kimenteni képes volt.

Nehéz és sulyos helyzetek közepette tudta ez ifju katona a vén katonák bizalmát megnyerni; tudta öntudatos és elismert vezérek, mint Aulich, Damjanich, Gáspár, Klapka stb. önkéntes alárendeltségét magának biztosítani, szellemi felsőségét elismertetni, tudta legénységének fanatikus ragaszkodását személyéhez és tehetségéhez lekötöni.

Egy Pozsonytól Kassáig terjedő, a fővároson keresztül vezetett visszavonulási hadjárat állapította meg és ismertette el baráttal és ellenséggel Görgey fővezéri talentumát; két hónap elég volt neki, hogy egy barátságtalan érzelmű tisztikar által vezényelt sorkatonaságot megnyerjen, egy laza, fegyelmetlen tömeget, mely csak most került el az eke mellől, fegyelmezzen és katonává alakítson, és hogy e kétséges elemekből egyöntetű, jól fegyelmezett és bátor katonákat teremtsen, melyekkel régi, vitéz és jól fegyverzett sereggel szállhasson szembe.

Görgey Arthur, midőn seregét ezer veszély közül épen hozta a Tiszához és Klapka hadtestével csatlakozott: az egész ország mintegy felvillanyozva volt örömeiben; mindenki érezte, mindenki öntudatlanul

is Görgeyben látta jövő harcaink, jövő családink megbízható vezetőjét — a jövőendő fővezért.

E férfiú vas akarattal, lángoló ambícióval, meg-ingathatlan judiciziummal bírt. A mit jónak ítelt — azt keresztülvitte és ha egy egész pokol állott volna útjában!

És ez volt oka, hogy az általános öröm köze-pette *egy ember* érezte, hogy itt egy új őserő emelkedik felszínre, egy ifjú nagy tehetség lép az elő-térbe, amely fokról-fokra emelkedni, lépésről-lépésre haladni és napról-napra népszerűbbé fog lenni. Egy ifjú erő állott elő, mely, mint egy erős tölgy, napot és esőt, tért és hatáskört követel; egy hatalmas alak, mely az erdő fái közül kimagaslik és az eddigi nagyságnak veszélyes riválisává válhatik; egy erő, a melyet nem lehet tetszés szerint félretolni; hanem a mely-lyel számolni kénytelen, mert érezte, hogy nem messze az idő, mikor ez a kérdés merül fel: **te** vagy **én**? — Kossuth ezt észrevette, s azért be akarta útját vágni ez ambíciónak, visszatartani az elemi erővel előre törő tehetséget és azért Görgey közeledésének hírére — egy idegent nevezett fővezérré: a Párisból hozott Dembinszkyt.

De mindezekre még visszatérünk.

Harmadik zsenije szabadságharcunknak — *Bem* lengyel forradalmi tábornok volt.

Egy apró öregember; fehér szakáll körítette almagömbölyűségű arczát és fehér bajusz ült ajkai fölött. Sebhelyek fedték testét; mindezeket az orosz elleni harcokban szerezte. Etefeladatává tette: mindenütt harcolni, a hol hazájának hasznot tehet, s mindenütt ott lenni, ahol az orosz verheti.

Mikor Bécs 1848. márcziusban fellázadt — Bem

ott volt és a lázadóknak szolgált; mikor ezen lázadást leverték: Szontágh Pál (a nógrádi), akkor a felség oldala melletti miniszterium egyik hivatalnoka, magánál rejtegette és kiszabadította a várost akkor elnyomott abszolutizmus szoldateszkáinak karmai közül. Szontághot e miatt 1849. október 14-én katonai vizsgáló bizottság elé állították, ahol következőleg vallott:

»Igaz, én adtam Bemnek, akit Windischgrätz herczeg (1848. október 26-iki proklamációja szerint) keresetett, szállást saját lakásomban és miután 48 óráig rejtegettem, én hoztam neki bérkocsit, a melyen Bécsből elmenekült.«

Ezen vallomást így, ennyi nyílt bátorsággal akkor tette Szontágh, amikor itt magyar földön az emberi élet nagyon olcsó volt, amikor nagyon kurtán bántak mindenkivel, akire valamit rá lehetett bizonyítani. És Szontágh szerencséről beszélhetett, hogy 11 havi vizsgálati fogságon kívül *csak 2 évi súlyos börtönre* lett elítéltetéssel menekült.

Elég ahhoz: Bem ekkor Magyarországra jött s felajánlotta szolgálatát, a melyet Kossuth el is fogadott, de mielőtt azt átvette volna — egy hazafiárólótt és kicsibe mult, hogy meg nem ölte.

A gondviselés azonban máskép akarta.

Bemet Kossuth Erdélybe küldte. Erdélyben az oláhok — a bécsi kamarillától fellovalva — fellázadtak és iszonyú kegyetlenségeket követtek el. A magyar falvakat felgyújtották, a lakosságot kegyetlen kínzások közt meggyilkolták; egyes birtokosok kastélyait lerombolták, egész családokat kipusztítottak; s mindezt a császári hadsereg protekciója alatt, melynek *Urbán* alezredes és később *Puchner* altábor-

nagy voltak parancsnokai. Az erdélyi szászok szintén fellázadtak.

Bem alig 6000 emberrel ment Erdélybe és új — az osztrák seregnél szokatlan — gyors hadmozdulataival pótolta hadserege számszerinti erejének fogyatékoságát, melynél az Erdélyt elfoglalva tartó *rendes császári hadsereg* kétszerte több volt. Bem Urbánt is, Puchnert is, és az ezek segítségére jött oroszokat is kiverte Erdélyből; seregét szaporította, szervezte, felszerelte.

Mészáros Lázár altábornagy Bemét következőleg jellemzi. (Emlékirat 245. lap.)

»Midőn Bem Erdélyből az orosz-osztrák sereget kiszorítá, Erdély urává lőn . . . Bár serege (ekkor már) a 27 ezeret felülhaladta, de mivel Bukovina, Moldva s Oláhország szélein, továbbá benn a honban is az oláh lázadás ellen, s Károly-Fehérvár körülkerítésében volt felosztva, azért tevőleges munkálatra 5—6, legfőlebb 8 ezer embernél alig maradt többje. Ezekkel vívott Bem sokkal számosabb s különbféle ellenségei ellen, kiket gyors mozdulataival, embereinek legnagyobb igénybevételével s ágyúinak lehető legügyesebb használatával győzött le. Saját személyének a legnagyobb veszélyekben való kitevése által kis seregét bátorságra, kitartásra s az ellenség határozott megtámadására buzdítá, úgy hogy *serege benne valami bűvös lényt, valami csodálatos hatalmat látott, s őt mintegy — imádta.*«

Külső megjelenésére mit sem adott; öltönyeit nem változtatja; erre a sok haditerv kieszelése és folytonos csatázása közben rá nem ér. »Mások iránt pazarló — mond Mészáros 248. lapon — maga iránt cinikus; szemre igen szegény, de valójában a tem-

plom egerénél is szegényebb, s az is maradt; de jószívű és kegyelmes is egyszersmind.« Veszélyt nem ismer, arra nem is gondol. Szászsebesnél — beszéltek — az osztrák csatárok Bem ágyúíhöz közeledvén, közéjük lovagolt, s egyet lovagló korbácsával megütvén, rá kiáltott:

»Canaille, diese sind meine Kanonen, lasst sie gehen!« (Csöcselék, ezek az én ágyúim, hagyjátok itt.)

★

Ez a három férfiú volt a forradalmi idők három főoszlopa, kik vállukon hordták a felszabadítás nagy munkáját. Kár, hogy ők is az emberi szenvedélyek izgalmai által vezelve, nem voltak képesek az összhangot megtartani.

Ezért a szabadságharcz már kezdettől önmagában hordta bukásának okait — a főbb szereplők jellemtulajdonságaiban.

Egészen más tulajdonok szükségesek az izgatói szerephez, és egészen mások a csata intézéséhez. Amabban a fényes dialektika csudákat mivelhet — emebben ugyanaz nevetség tárgyává lesz; amahoz a személyes bátorság nem éppen szükséges kellék: ehhez mindenek felett hideg vér és szükség esetén saját személyének nem kímélése elengedhetlen feltétel. Az izgató lőtávolon kívül csudákat mivelhet, de golyózápor közt — elájulna, torzalakká, nevetség tárgyává lehet, — a legzseniálisabb hadvezér pedig vért izzadna, és szellemének egyensúlyát vesztené, ha esetleg egy dikcziót kellene elmondania.

Azért egyik is, másik is maradjon saját hivatása körében, a hol mindenik nagyot, hasznosat tehet, és ne kívánozzék saját hivatásán kívül oly tereu

is nagynak látszani, a mely sem jellemének, sem természeti tehetségeinek nem megfelelő.

Szabadságharczunkban pedig ép ennek ellenkezőjét látjuk.

Kossuth, a ki páratlanul nagy dolgot művelt mint politikai izgató, mint pártvezér, mint a törvényhozás elsőrendű merész tagja: minden áron egy abszolút diktaturán túl még a hadvezér dicsősége után is epekedett. Nem érte be azzal, hogy, mint az 1848-diki törvények megalkotója, nagy nevét kitörülhetlenül bevészte nemzete történetébe, — nem érte be azzal, hogy, midőn ezen törvényeket veszélyeztetve, hazájának önállóságát, függetlenségét megtámadva látta, hatalmas szavával százezreket fegyver alá tudott állítani: hanem egész a kicsinyességig féltékeny volt mások dicsőségére. Sereget ő teremtet, de e sereget mások tették gyakorlatilag használható katonákká; mások — a katonai talentumok — vezették győzelmes csatákba, tették önérzetes honvédekké; mások katonai lángesze vívta ki velük azon históriai győzelmeket, melyek még az ügy bukása után is imponáltak az egész művelt világnak.

És Kossuth a vezér babérjait féltékeny szemmel nézte, és e babéroknak minden egyes levele egy-egy tövis volt saját nagyságának elhomályosítását féltő lelkébe. Kossuth az események bonyolulta közben hovatovább mindinkább mélyebben elmerült személyes érzelmei tömkelegében, és — tán más, hozzá közel állók által is izgatva — mindinkább előtérbe helyezte saját hatalmi aspirációinak sértetlen megőrzését, saját dicsőségének az elhalványulástól való megóvását. Neki életszükség volt az elismerés üde-

ségét fentartani; munkásságának, törekvésének sarkantyúja volt — az *első helyet* minden esetleges betolakodás ellen *megvédeni*.

S íme — ez adja a kulcsot a később bekövetkezett belső villongásokhoz, a feltámadt egyenlenségekhez és fegyelemnélküliséghez, a mely a szabadságharcz elfajulását és vesztét idézte elő. Kossuth azon magaslaton, melyet elfoglalt, egymaga akar maradni — pedig van egy másik lehetőség, mely ellenállhatlanul ugyanoda törekszik.

Utóvégre is véres háborúkat nem lehet deklamációkkal megvívni. A háború az ember legvadabb szenvedélyeinek kitörésével jár; kegyetlenségek, iszonyok folytonos váltakozása az; lángokban felemésztett falvak, emberek holt tetemei, gazdátlan, elvadult, vagy félig sült, nyöszörgő, nyomorúlt állatok kínszenvedéseinek látása, legjobb barátainknak elesése, vagy elcsonkított tagokkal a csatatéren kényszerű visszahagyása — a katonát érzéketlenné, vaddá, irtózatossá teszi. Ily embertömeget fegyelmezni, vezetni, felette tekintélyt tartani, annak parancsolni tudni: nagy szellemi és erkölcsi túlsúly kívántatik, a mire megint csak katona alkalmas. Őket a kikerülhetlennek látszó halálba küldeni csak úgy lehet, ha tudják, hogy adott esetben vezérük a veszélyt velük megosztja és szenvedéseiknek szintén osztályosa. Ha azután e vezér őket ügyes és biztos számítással, gyors és zseniális taktikával a halál torkából kiragadta, ha intézkedései és számításai helyeseknek bizonyúlnak, ha seregét ezekkel győzelemre tudta vezetni, nekik dicsőséget szerezni: akkor e sereg *ily vezér* parancsára magát az eleven ördögöt is kész megtámadni.

És Görgey ilyen tábornoka volt a magyar seregnek. Tisztjei nagyra becsülték tehetségét és lángeszét; feltétlen megbíztak rendelkezései helyességében és sikerében, legénysége pedig a rajongásig szerette és ragaszkodott hozzá.

De ez a tömeg, a mely minden perczen életét viszi áldozatul a csatatérre: nem lelkesül politikai eszményekért, melyek horderejét csak a legritkább esetben képes felfogni. Őt a harczy dicsőség lelkesíti, és a büszkeség, hogy egy Görgey, egy Damjanich stb. parancsnoksága alatt küzdhet. A tábortüzek körül a nap dicsősége, a zászlóalj viselt dolgai dobogtatják szivét. Egy harmadik — egy kilenczedik zászlóalj *vörös sipkájának* elnyerése: egy egész hadsereget képes lázba hozni, dicsó tettekre buzditani! míg a legliberálisabb elvek iránt közönyös marad.

A háborúnak meg vannak saját külön szokásai, észjárása, érzelmei. A nélkülözések, végső erőfeszítésig való kitartás és veszélyek ellentmondás nélküli elviselése, — a nyomor és halál torzalakjaival való mindennapi parolázás átidojitja a katona természetét. Vezérének egy dicsérő szava nagyobb ösztönül szolgál, mint egy óráig tartó fényes díkezió a melyet talán meg sem értett.

Egészen más világ, egészen más gondolatmenet, egészen más érzelmek azok, melyek a katonát a csatatéren mozgatják; és egészen más tényezők azok, melyek reá hatással és döntő befolyással bírnak, mint a politikai életben.

Azt fogják erre mondani: a fővezér a szellemi mozgató; ő nem vezeti a zászlóaljakat egyenként, nem lelkesíti a lovas támadást, és nem áll a tűzé-

rek mellett, hogy ágyúiknak irányt adjon. A fővezérnek egészen más a feladata: ő készíti a terveket, megállapítja a *mikéntet*, s a keresztülvitel az alvezérek dolga. De az a vezér, a ki nem ismeri seregének szellemét, csapatjai egyes részének munkabírását, kitartását, bátorságát, — a ki nem tudja: mely csapatja alkalmas szétszórt sorokban, melyik tömegekben való támadásra? melyik tüzálló, és melyik kevésbé az, de viszont ellenállhatlan rohamában: az sohasem fogja katonáit taktikailag kellően felhasználni tudni. Így járt Dembinszky, a ki széttépte és összekeverte a legkülönbözőbb elemeket, a legkülönbözőbb csapattestekből, és azután — nem tudott velük boldogulni. Egyik csapattöredék nem ismerte a másiknak megbízhatóságát s együtt nem ismerték a vezénylőt. Damjanich a maga 3-ik és 9-ik zászlóaljainak megtörhetlen kitartásával és feltétlen megbízhatóságával sohasem bízott meg a mellette működő Klapka seregének kitartásában, a minek Isaszegnél drasztikus kifejezést is adott.

És Kossuth ez előtte teljesen új, egész természetével, összes szellemi és kedélyi hajlamaival, sőt érzelmi világával ellenkező pályán akart vezető szereplő lenni! ő, kinek érzékeny kedélyében épp az hiányzott legelső sorban, a mi a vezérben elengedhetlen feltétel: a rideg számítás — tekintet nélkül a megkivánt áldozat mennyiségére és minőségére, — és a kiben adott esetben a személyes önfeláldozás határozottsága — nem volt kifejlődve!

A stratégiai tervezések és összműködés sokkal biztosabbak az erélyes, mindent áttekintő, minden részletbe beható katona-természet kezében, mint a *műkedvelőben*; és végül a kipróbált vezér *feltétlen*

engedelmességet talál és szigorú fegyelmet tart — a míg a műkedvelő mindenütt ellentállással, mindenütt személyes ambíciókkal, mindenütt — a mi a legveszélyesebb — kicsinylő lenézéssel, talán az önérzet túltengése jelenségeivel is kénytelen megküzdeni: a mi egy eredményes hadvezetést letetlenné tesz.

És Kossuth mégis a sereg legelső tábornokára volt féltékeny; ő maga akart vezénylő tábornok is lenni.

Megengedem, de mást fel sem is tehetni, hogy őt a legnemesebb intenczió vezette. Ámde tapasztaltuk, hogy Kossuth politikai cselekményeiben mindig túlmerész volt, sohasem az elérhetőt és *megtarthatót* vette operációi irányadójául, hanem a legtávolabb fekvőt, a legkockázottabbat és sokszor a legilluzóriusabbat. És az ez úton elért sikerek folyton tovább és tovább ragadták.

A katonák a fővezérségi viszketeget *nevetségesnek* találták; általa — a mely különben is csak a hatalom elveszthetése miatti féltékenységből fakadt ki — gúnyos élczek czéltáblája lett, és pedig első sorban nem a táborokban, hanem saját környezetében (lásd Mészáros emlékiratait); de a táborokban is hire terjedt, és sajátzerű gondolatokat ébresztett.

Ezen szerencsétlen ambíciónak volt következése, hogy Kossuth minden vezér előtt elvesztette tekintélyét, sőt még kormányának sem engedelmeskedtek. Nem szólunk *Görgeyről*; de ott van *Bem*, reá se hederített azokra, miket Kossuth neki irt vagy mondott; ott van *Perczel*, oly hangon beszélt vele, a mely párját nem találja az egész szabadság-

harcz alatti levelezésben; ott van Dembinszky debreczeni párbeszéde, melyre később rátérek; ott van Mészáros, a ki emlékirataiban Kossuth katonai dolgokba való avatkozásáról éppen nem valami mély tisztelettel tesz említést. Ott volt *Damjanich*, a ki a Kossuth által kinevezett fővezér rendelkezéseinek *éppen az ellenkezőjét tette*, sőt azt személyesen oly modorban támadta meg, hogy epelázba esett e miatt.

S éppen a mikor szigorú engedelmesség, pontos és gyors összeműködés lett volna az egyedül lehető feltétele a sikernek: akkor annyifelé húznak, a hányan voltak!

Különben is a sok dikezió demoralizálja a katonát, mert benne is feléleszti a szószátyárságot, a mire a magyar fiatalság különben is hajlandó. A katonaságnál ezt feléleszteni semmi szükség; *ott hallgatni és kötelességét — illetve a rábizottat — szó nélkül teljesíteni* a hivatás. Nincs tehát és nem volt szükség arra, hogy Kossuth a táborokban körüljárjon lelkesíteni; arra pedig még kevesebb szükség volt, hogy egy tapasztalt és kitűnő, szerencsés kezű vezértől vegye el a vezényletet, hogy azt vagy maga, vagy valamely kreaturája, az ő esze és felfogása szerint vezesse.

Egyébként is egy eredendő betegségben szenvedett szabadságharcunk a nélkül is. E harczot és később a forradalmat politikusok indították meg, mint mindig és mindenütt; azután politikusok vezették és járatták le — de ez már nem mindenütt történt ekkép.

Ritka és kivételes jellemek azok, a melyek egy nagy felfordulás idején *csak* a közérdeket veszik tevékenységük szabályozójává; ritka jellemek azok,

melyek — mint Bismarck a francia háború tartama alatt — a közérdek szempontjából önként lépnek vissza a második sorba és a Moltkéknak engedik át az első helyet.

A mi szabadságharczunk szervezője, lelke, Kossuth Lajos, csak politikus volt. Nagy, merész politikus, kit munkásságában óriási ambíciója hajtott előre. Az utak azonban, melyeken nemzetét vezette, nem voltak mindig helyesen megválasztva, gyakran ki-kitörtek az emberi szenvedélyek: a kiolthatlan gyűlölet és a *hatalomvágy*.

Az egész ötnegyed év alatt, a meddig szabadságharczunk és a forradalom tartott, a szerencsétlen *hatalom kérdése* tartotta idegességben nemzetünk vezetőit; ez vonul végig az események alakulásának belső indokain, ez határozott a végeredmény balsikere felett.

Kezdetben *testületi* hatalom — a honvédelmi bizottság — intézte a *katonai dolgokat*; és éppen e bizottságban — mert kollégium volt — senki sem volt egyénileg felelős. E honvédelmi bizottság az egy Mészáros Lázaron kívül, a ki derék, vitéz katoná és aranytiszta hazafi, de gyenge stratégá volt, merőben *politikusokból állott*, kik közt Kossuth *mindenható volt*. Később e bizottság szétmállott, s ekkor jött a *kormányzó* neve alatt a — *politikai diktátorság*. Kormányzó, illetve diktátor érdemeinél, munkásságánál, tekintélyénél és fenkölt szelleménél fogva természetesen más nem lehetett, csak — Kossuth Lajos.

Kossuth ez állást ambicionálta.

És ez mindaddig jó lett volna, a meddig a főteendők még a politikai adminisztráció körében mo-

zogtak: a katonaaállítás és ellátás keretében maradtak, s a *rendes polgári közigazgatás* menetére tulnyomó súlyt kellett fektetni. De azon percztől, a mikor az állam rendes közigazgatási kerekei széttörtek; a korona és nemzet többé nem egy közös úton haladtak; az állami rend és tekintély képviselői összeütközésbe jutottak; mikor az ország maga egy akkora területre olvadt össze, a mely alig volt elég-séges az azon összegyűjtött sereg élelmezésére; a mikor a polgári adminisztráció már kizárólag csak katonai igények kielégítésére szolgált; mikor a polgári hatalom tökéletesen megszűnt, vagy csak annyiban élt, a mennyiben a katonai hatalomnak palástja alá rejtőzhetett; *a mikor az országot katonai erővel kellett visszahódítani, és a míg ez a cél eléretik: az egész polgári hatalmat országszerte a katonai hatalom szolgálatába állítani* — akkor a *politikai diktátorság egy üres frázissá kellett hogy süllyedjen, melynek nincs célja, nincs jelentősége, nincs értelme.*

És mégis! a politikai hatalom kezelője **féltékeny lett** a katonai hatalomra, és e szerencsétlen féltékenység idézte elő azt a végzetes meghasonlást, a mely azon perczben kezdődött, a mikor a hadsereg akciója vált döntővé, és tartott addig, míg az utolsó katona kezéből kihullott a fegyver! — Kossuth és Görgey! azon percztől, a mikor a tehetséges és szerencsés kezű hadvezér a dicsőség lépcsőzetén emelkedett, — a mint népszerűségben mind nagyobbá lett — és az ágyúk dörgése a szószer hangjait túlharsogta; e két nagy ember között beállott a versengés.

És itt kezdődött egy áldástalan küzdelem! Ettől fogva, valahányszor a Görgey és Kossuth név együtt ejtetett ki: ezek már ellentétet jelentettek.

Kossuth nagy előnyben volt. Ő népszerűsége megállapításán már egy évtized óta munkálkodott — Görgey csak most tűnt fel; Kossuth az 1847/8-ki törvények által magának ércznel tartósabb emléket állított — Görgey csak most indult el a dicsőség útján! De nemzetünk konzervatív természetű is; egyszer felkapott bálványától nem egykönnyen engedi magát eltéríttetni; és mellette, mint minden nép, hiszékeny; egy új tűnemény gyanusítása könnyen hitelre talál nála.

Kossuth törekvése volt, a katonai hatalmat lehetőleg szűk határok közé szorítani — nehogy az ő hatalma teljességét veszélyeztethesse — ezért minden katonai dologba befolyást követelt, és pedig nemcsak a nagy és általános elvi természetű kérdéseknél, hanem a végrehajtás módozatainál is. Ezt pedig Görgey Arthur — saját felelőssége érzetében és önön hatásköre megóvása, sokszor hadserege koczkáztatásának veszélye nélkül — el nem tűrte, de nem is tűrhette.

A magyar nem forradalmár, daczára királyai-val volt sok ellentétéinek és daczára a töméntelen háboruszkodásnak, a mely egész történetét jellemzi, s azért fázik a katonai uralomtól. Ezt mutatta a debreczeni békepárt hangulata is, a mely szerencsétlennek tartotta Kossuth politikáját, — a mely Kossuthot meg akarta buktatni, — a mely e czélra Görgeyt mint egyedül képzelhető ellensúlyt akarta felhasználni, de — a katonai diktaturától mégis borsódzott a háta! Pedig hát az akkori helyzetben, *kivált májusban, mikor már az orosz beavatkozás nem tagadható tény volt: egyes-egyedül a katonai diktaturától lehetett volna még oly erőfejlést várni, a*

mely némi kilátást nyújthatott, nem a végleges győzelemre, hanem — — egy tisztességes békére.

De hát a magyar táblabíró-vér félt a karduralomtól. Szerette volna a kardot saját szolgálatába, de nem — maga fölött; és mikor Görgey azt mondta nekik: »*a szurony sohasem ott áll meg, a hová intéztetik*«; akkor elment a kedvök a szuronyokkal experimentálni!

A nemzetet készületlen találta a reá erőszakolt önvédelem. Egyedül **Kossuth lelkes** fellépése tette lehetségessé, a mi később bekövetkezett: az önbizalom keletkezését, a szervezkedést és akcióképességet.

Kossuth volt az: aki mindenről — mi az önvédelemhez szükséges volt — gondoskodott; aki egy-maga, egyszerre, egy időben, tíz ember munkásságát végezte; a ki most a képviselőházban tartott gyűjtő beszédeket, azután a honvédelmi bizottságban tervezte és irányította a hadműveleteket; a ki most hadi felszerelésekről gondoskodott, azután ujonczállítást rendezett; majd a külföldi ügynökökkel végezte dolgait, egyuttal a tábornokokkal folytatott levelezést, a vezérek közt fenforgó versengéseket kiegyenlítette; az országban körutakat tett; lelkesítő beszédeket tartott; a táborokban megjelent; biztosokat utasításokkal ellátott; a különböző csataterекről jelentéseket kapott, azokat elintézte; aki hatalomszavával sereget teremtett és pénzt állított elő stb. E férfi óriási munkássága és bámulatos szellemi fölénye a világhistóriában ritkítja párját.

Kossuth *ideálista* volt; a politikai életben ép úgy mint a később beállott hadi dolgokban. Ő idealizmusá-

tól hajtva, indította óriási hirlapi harcát már a 40-es évek elején a szabadság és egyenlőség eszméi mellett, — idealizmusától hajtva vitte keresztül a 48-as vívmányokat és 1848-ban is az idealizmus hajtja egész az ágyudörgés felizgatásáig. Azt hitte: nagy, tüzes szónoklatával, a felkelésre lelkesített néppel csudákat fog mivelhetni, azt hitte, hogy, ha keresztes háborút hirdet, ha a népnek bőjtöt és imát rendel: ezzel azt a rajongásig fogja felhevíteni és a flagellánsok módjára minden kinszenvedés elviselésére, saját házának felgyújtására, saját és családja életének megsemmisítésére birni és az ügynek még odaadóbb barátjává tenni.

Illuziók! és illuziók! Magyarország népe minden lelkesedési hajlama mellett sem alkalmas arra, hogy vele legendákat eljátszassunk; bátor, de nem hajlik önkínzásra; áldozatkész, de nem gyújtja fel saját házát.

Az idealizmus Kossuthnak jellemvonása volt, melyből a forradalmi események sem ábrándították ki. Mert a forradalom *után* megint egyik csalódás a másik után érte. Kihasználták: Mazzini, Cavour, III. Napoleon stb. és ő mindig újra és újra üres kosárral maradt ülve! De talánép az idealizmus hatványozta szellemi erejét, melyet szíve folyton sarkalt; kezdetben, hogy tegyen, hogy munkálkodjék, ne tágítson: mert hisz hazájáért fárad, s később azért, hogy — jóvátegye a történeteket. Innen jött azután, miszerint folyton attól tartott, hogy a mit nem ő maga tesz — az vagy éppen nem történik, vagy rosszul történik; hogy a mit nem ő intéz — az nem helyesen intéztetik. És mert idealista volt, meg volt győződve, hogy az ő lelkesítő

szava a lehetetlent is lehetővé teszi. Ezért fáradhatlan volt és munkássága *mindent* felölelt, mindennel foglalkozott, mindenbe befolyt. Súlyos felelősségi érzettől áthatva, még a részletek megállapításában is részt kívánt. Ő nemcsak a kabinetnek, nemcsak a honvédelmi bizottmánynak volt kezdettől minden politikai, közigazgatási és hadügyi kérdésben vezére, de egyuttal a törvényhozás politikáját is egymaga irányította és szabta meg; és — *gondolá* — mikor egy intése az egész országot mozgásba hozta — *miért legyen éppen a hadügy, ez a jelen viszonyok közt legfontosabb rész, az ő rendelkezése alól kivonva?*

Váczí proklamáció.

A fegyvernek egyedüli ellensülya egy másik fegyver. A bennünket megtámadott fegyveres néppel szemben ismét csak a rendesen felvegyverzett és betanított, fegyelmezett katonaság volt a valódi védelmező. Ezen katonaságot kezdetben a kormány javaslatára és Ő felsége V. Ferdinánd király parancsára oda vezényelték, ahol veszély mutatkozott. Sajnos azonban, e hadsereg évszázadokon át magát mindig »császári« katonaságnak ismerte, tudta. Az ő ura a »Császár« volt; felfogása szerint ő a »Császár« egyenruháját viselte; zászlóesküje a »Császár« iránti hűségre kötelezte stb. Ezen érzelmeket, — melyeket évszázados megszokás, egy bizonyos testületi szellem, és ebből kifolyt becsületbeli felfogás szilárdított meg — egy kézmozdulattal elfojtani, kiirtani nem lehetett; és azért azok jó szolgálataira Magyarország is csak

addig számíthatott, a míg a »Császár« akaratát és ez ország érdeke egymást fedezték. Egyeseknek hazájuk iránti lelkesedése túl tudta magát tenni azon komoly érzelmeken, melyeket e részben az egész testület táplált, de a nagy tömeget, a melyet eddigi állásához talán családi vagy személyes érdekek is, mindenesetre azonban méltányolható becsületbeli felfogások kapcsolnak: ezen nézetükből kitéríteni nem sikerült.

Küzdöttek mellettünk és érdekünkben, a meddig tudták, hogy ezt a »Császár« parancsolja, de ingadozókká lettek azon perctől, a mikor azt sikerült velük elhitetni, hogy a fejedelem többé nem barátja a magyar ügynek. És hogy ezen nézetek a mellettünk küzdő rendes hadsereg tisztjei és legénysége közt kellően elterjesztessék: erről csakhamar gondoskodott az udvari »Kamarilla« mely a korona hatalmát, a kormány törekvéseit paralyzálni és Magyarország függetlenségét megghiusítani szintén megkezdette.

Ezen befolyását a Kamarillának csakhamar súlyosan érezte az ország, mert a sereg vezérei egyike a másik után, vagy letette parancsnokságát, vagy azt oly módon használta fel, a miben nem volt köszönet. Így a Telekyek, Esterházyak, Gedeonok, Bechtoldok, Holtsche, Kargerek, Ottingerek stb. stb.

Ezen főtiszteknek cselekvési erélye és jó akaratát kifogástalan volt, a meddig a lázadó hórátok és ráczok ellen vezényeltek, de azon mértékben szemlátomást apadt, a mint magukkal szemben rendes osztrák hadsereget, saját fegyvertársaikat, barátjaikat látták. Így történt azután, hogy a fővezénylet

hetenként, majdnem naponként változott. Sikeres és erélyes hadvezetés így lehetetlenné vált.

Manifesztumok, királyi kéziratok, proklamációk ma így, holnap éppen az ellenkező irányban rendelkeztek vele. Ma a *horvát bánt* bélyegezték *honárulónak*, holnap a *magyar nemzetet* nevezték *láza-dónak*. A legkorrektebb érzelmű katonát megingatták ezen ellentétes jelenségek.

Ily helyzetben jutott **Görgey Arthur** ezen hadsereg élére.

Miután egyik vezér a másik után elhagyta ügyünket, és az utána következőnek vagy jó akaratában, vagy szellemi képességében bízni nem lehetett: Kossuth figyelme és bizalma Görgey felé fordult, a ki tehetsége, erélye és eddig is kivivott tekintélye által az intéző körökben minden mások felett kitűnt. Kossuth a főbb tisztekkel tartott tanácskozás után Görgeyt nevezte ki a feldunai hadsereg parancsnokává.

Görgey helyzete nem volt könnyű, nem volt irigylésre méltó, és ritka embernek lett volna bátorsága oly feladatra vállalkozni, a minő reá várt és melyet ő egész teljességében ismert. Ő egy erkölcsileg teljesen aláaknázott tömeget vett át, a melynek *megbízható* részei *nem voltak katonák*, és így ellenséggel szemben nem használhatók, — *a kik pedig katonák voltak, azok megbízhatóság* tekintetében nagyon *problematis*us elemet képeztek. E megbízhatatlanságot fokozta még a fővezérség betöltésének módja is, daczára annak, hogy ezt, mint — említettük — tanácskozások előzték meg.

A katona bizonyos tradícionális megszokásokhoz egész lelkével ragaszkodik; így például a szolgálati

kor szerinti idősbség útján, vagy a korona által élére helyezett vezért feltétlen urául és parancsolójául elfogadni természetes dolognak tartja; ennek rendelkezéseit vakon és bírálat nélkül teljesíti; és ez a katona most azt látja, hogy a parendorfi és illetve schwechati meghiusult támadások után élére parancsnokul egy férfiut állítanak, *a ki pár héttel vagy hónappal előbb még nyugalmazott főhadnagy volt!*...

És mi módon kerül ezen fiatal ember a rendes hadsereg és annak egy hosszú életen át szolgált, és hosszú lépcsőfokon emelkedett, magasrangú tisztjei élére? egyszerűen úgy, hogy *Kossuth Lajos őt a hadsereg vezérévé nevezi ki.*

Ők, a kik megszokták: hosszú szolgálatok alatt fokról-fokra emelkedni; a kik ezen emelkedést bizonyos formaszerűségek közt érték el; a kik előtt éppen azon nehézség és körülményesség, a melyek közt előléptetésüket szokták elérni, ennek egy jól eső tekintélyt adott: ezen férfiak most egyszerre azt látják, hogy szakítva minden — általuk nagy tiszteletben tartott és kegyelettel elfogadott — formaszerűségekkel, rövid úton, *a korona mellőzésével*, egy ifju férfi állittatik élükre és veszi át az ő vezényletüket.

Hogy ezen eljárás sokakban egy nemét a kényelmetlenségi érzésnek ébresztette fel és hogy ezt a megszokott törvényes formák mellőzésével feloktrojált parancsnokot a bizalmatlanság egy nemével tekintették s ez által magát az ügyet is — melytől maga a nádor főherczeg is elpártolt — már gyanús érzelmekkel kísérték: ezt mindenki a dolog természetében fekvőnek fogja találni.

Mit jelentsen pedig egy szigorú fegyelemhez szokott hadseregénél, ha felsőbb tisztjeiben egy bizonyos elidegenedés áll be? ha nem *egész* kötelesség-érzettel szolgálják az ügyet, a melyet életükkel kell megvédeni? Ha nem egész lélekkel és meggyőződéssel azonosítják magukat azzal? ha egy oly helyzetbe, mely egész multjukkal való szakítást jelent, nem a hazaszeretet egész lelkesedésével tudnak beilleszkedni? sőt ha az ügy talán nem is az ő hazájuk ügye? Mit jelent, ha katonák talán gyanakodva tekintenek azon férfiakra, kik az ügynek, melyet szolgálniuk kellene, élén állanak? Mit jelentesen végül az, ha a katonákban aggodalom kél az iránt: vajjon nem jönnek-e ellentétbe azon *esküvel*, melyet ők zászlójukra és a főhadúrnak fogadottak engedelmességre letettek? mert hisz a katona előtt nincs nagyobb bűn az esküszegésnél, a mely azért előtte a legbecstelenítőbb dolog, a mit katona elkövethet.

Ily viszonyok közt a főtisztektől az alantas tiszteken keresztül az altisztek és közemberek sorába vajmi hamar lehat az elégedetlenség, a bizonytalanság, a nyugtalanság érzete és a fegyelem meg lazulása!

Minő feladat jutott a fiatal vezérnek? Mily erkölesi és szellemi fölényrel kellett birnia, hogy ily helyzetben e sereget, a mely a szétzúllás minden előfeltételét hordta magában, mégis összetartsa? vele az ellenséggel — tegnap még fegyvertársaikkal, barátjaikkal — szembeszálljon? csatákat fogadjon el? őket az ügynek megtartsa?

Azt kell természetesen feltételezni, hogy Görgey Arthurt e nehéz vállalkozásban Kossuth (a kinek e

válságos helyzetet ismernie kellett, mert hisz a helyszinén tartózkodott), és általa a honvédelmi bizottmány, minden erővel, a legjobb akarattal s *minden* eszközzel támogatja? Dehogy! mindjárt kezdettől működött Kossuth udvarában is az ellenszenv, az irigység, a cselszövény és a — könnyüvérűség.

Igy a helyett, hogy a mellettünk megmaradt tiszteket reális érdemeik jutalmául előléptessék és így lekötelezték volna, Görgey minden tiltakozása és előterjesztései daczára, a megüresedett helyeket az óriásilag elharapódzott protekció útján oly egyénnel töltötték be koronként, a kik miatt az egész tisztikarnak szégyenkeznie kellett! Például: *notorius gyávaság* miatt megbélyegzett egyénet *alezredesi* s egyéb állásokba helyeztek, közönségesen ismert *tolvajt*, ki emiatt vesszőfutással bűnhődött, tisztté neveztek ki stb. Ha Görgey ilyenek ellen remonstrált s azt kérte, hogy az ő meghallgatása és előterjesztésének mellőzésével hozzá tiszteket ne nevezzenek: ezt Pesten hallatlan arroganciának nevezték. Holott Mészáros Lázár akkori hadügyminiszter szerint is (Emlékiratai 19. lap), »ha a szentlélek nemi sugallt neki (Kossuthnak), akkor a drágalátos tette ezt egész rokonságával együtt, kikhez a sok udvarló s hivatalvadászó sereglett, kik többnyire czélt is értek. S még a család ezen bűneit is meg lehetne bocsátani, ha félig-meddig becsületes egyéneket ajánlott volna az; *de midőn csalókat, pénzsarolókat s az egész hon megvetésével dicsekedhető gyávákat mozdított elő.*« stb.

Ha Görgey előterjesztést tett s elmondá, hogy legénysége a legszükségesebb felszereléssel sincs ellátva, hogy a lovak számára széna és zab hiány-

zik; hogy elcsigázott, elkényszeredett emberekkel s állatokkal nem lehet hadi szolgálatot teljesíteni, és ha ily ismételt előterjesztések után sem történt semmi és a vezér kénytelen volt sürgetőleg és zaklatólag fellépni és kérni, ez a pesti bürokrata hivatalnok uraknak a hadügyminiszteriumban sehogy sem akart izleni, és *Gelich Richárd* — a ki szintén a hadügyminiszteriumban szolgált — »Magyarország függetlenségi harcza« című művének II. köt. 117. lap alatt azt mondja:

»Görgey levelei mindég ingerültebb hangot és keserű gunyt árultak el . . .« és tovább: »Görgey végre kimerítette az ideiglenes kormány türelmét.« (I. köt. 439. lap.)

Nos hát látszik e megjegyzésből, hogy sem Gelich urnak, sem a vele együtt az irodákban felnőtt uraknak ideájuk sem volt arról: mily állapotban volt november- és deczemberben a honvédség! de hát ez természetes, ez urak kifogástalanul »à quatre épingles« öltözködtek, szalonokba jártak, szép hölgyeknek udvaroltak. De mi! isten szabad ege alatt, pusztá földön, táborban, éjjel-nappal nehéz szolgálatban éltünk; esőben, sárban, hidegben elrongyollott czipők, vitorlavászon zubbony és bugyogó; béllés nélküli rongyos köpenyben **ellenség előtt** teljesítettük a szolgálatot, egy ingben és alsónadrágban, melyet ha kimostunk, pusztá kabátban maradtunk; nem! pardon: a bennünket ellepett férgek fedték el testünket, és pedig a Bácskában — a hol e sorok írója szolgált — ép úgy mint Pozsonyban, Görgey táborában is ez volt a helyzet. Ha azután kitört a kolera, vagy a legénység tömegesen kidőlt a szenvedések és nehéz szolgálatok alatt, és *ezt a vezér,*

*a ki katonái között élt, látja és sürgeti a segélyt, és végre mindég ingerültebb lesz és keserű gúnyba tör ki, ha segély nem jő — biz ezen csak bürokrata-
ták ütközhetnek meg! a kik azután »az ideiglenes kormány« köpenyével takaródzának.*

Szabad volt-e ily helyzetben Görgeynek arra tekintettel lenni, hogy »kimerült-e az ideiglenes kormány türelme« vagy sem?

Minő feladat jutott a fiatal vezérnek, midőn ott Pesten a kormány türelme fogytán van, a seregben pedig a külről jövő izgatás és csábítás a katonákat demoralizálja? minő erkölcsi és szellemi fölény nyel kellett bírnia, hogy a fegyelmet mindezek dacára is fenn tudja tartani, és megakadályozni a sereg szétmállását?

Sok küzdelem közt úgy az ellenséggel, mint a seregben elterjedt rossz szellemmel, és a kormány közegeivel, leérkezik a feldunai hadsereg 1849. január első napjaiban a fővárosba; de vele érkezik a folyton terjedt *elégületlenség* is! És *fájdalom!* itt azután ki is tört! kitört pedig éppen a magyar csapatok közt — jelesül a legjobb magyar családok fiai: *Lázár gróf, Zichy Lipót és Pál grófok, Almássy gróf, Békefi, Korossy, Gosztonyi, Bárczay, Fabiny és Saly* huszártisztek léptek ki; követték őket a német nevé Karger ezredes, Widersperg hadosztályparancsnok és Zellenhofer, Kypke, Anzenberger, Kappel Frigyes és Schulz.

Kijelentették, hogy »a bizonytalanba, *a törvénytelenbe, a merő forradalomba ők nem mennek.*« Elhagyták ezredüket, sőt egyik-másik hangosan az ezred előtt politizálva monda, hogy miután a kormány itt hagyta a fővárost, az lett alkotmányserető

s ők tovább nem követik stb. Az egyik megmaradt tiszt, *Mezőssy*, átvévén az ezred vezényletét, felhívta volt tisztársait, hogy itt ne lázítsanak, távozzanak rögtön, mert különben — befogatja őket. Ez a határozott fellépés akadályozta meg pillanatnyilag a szép Vilmos huszárezred teljes felbomlását, és Görgeynek személyes befolyása a további szakadási és elpártolási láz terjedését más ezredekben is.

De, daczára mindennek, ez az esemény mély nyomokat hagyott. A hadsereg rendes ezredeiben sok volt az idegen tiszt, kik nem is voltak magyar honosok; kiket a legfőbb hadur parancsa hozott a magyar ügy szolgálatába, és a kiknek eddig talán csak egy tisztességes alkalom hiányzott, hogy a szolgálatot elhagyják, mint ez később Péterváradon is megtörtént. Ha ezek mind eltávoznak — akkor ezen hadsereg megszűnt létezni.

Ma, egy félszázad után, mikor már nem a lázas lelkesedés, vagy kétségbeesés izzó fantáziája alapján ítéljük meg a helyzetet, és az embereket, ma, mikor rég túl vagyunk a minden oldalról kézmósás időszakán, ma, mikor objektív ítéllettel mérlegelhetjük a tényeket és azok esetleges következményeit: azt hisszük, kimondhatjuk, hogy, ha Görgeynek nem sikerül a hadsereg tisztjeit megnyugtatni arra nézve, hogy még nem tértek le a törvényes útról, — még nem lettek esküszegők, — és hogy sem neki nincs szándékában a törvényes tért elhagyni és a forradalom terére lépni, sem megtérni, hogy erre serege mások által tereltessék: nincs az a hatalom, nincs az az erő, mely a sereg tisztjeit megakadályozza abban, hogy ők is az elpártolt magyar tisztek példáját követve elhagyják szolgálatukat; ismételjük:

ha ez megtörténik, akkor menthetlenül *felbomlik ez az egész hadsereg* és vele nagyon valószínűen *lehetlenné válik tovább az önvédelmi harc*.

Láttuk annak sok példáját más táborokban is az ország különböző csataterain, hogy az idegen származású tisztek még győztes csaták után is, melyeknek ők lényeges lényezői voltak, a mi kormányunktól a személyes érdem jutalmát el nem fogadták azon kijelentéssel, *hogy ők nem magyar honosok és csak saját hadügyminiszterük beleegyezésével fogadhatnak el előléptetést.* — **Eltávoztak s többé vissza nem kerültek.** — E sorok írója is ismert hasonló eseteket.

Görgeynek tehát, hogy a talán különben is személye iránt bizalmatlankodni kezdő és az ügy tekintetében különben sem valami lelkesedő tiszteket megnyugtassa, mulhatatlanul *kelle* valami módot találni, a melylyel a gondjaira bízott hadsereg tisztjeit és általuk magát a hadtestet is meg-, illetve összetartsa. S ezt megtalálta az ezen tisztekkel együtt megállapított **váczi proklamációban**, a mely szorosan *a törvényes alap fentartásának elvét hangoztatja.*

Es ezen így együtt tartott hadsereg idegen tisztjeiből kerültek ki később a Pöltenberg-ek, Leiningen-ek stb.

És már most ki vethet követ e proklamáció miatt Görgeyre? ki vetheti szemére, hogy *végveszély* esetén azon eszközhöz nyult, a mely egyedül volt képes a hadsereget fentartani? ki gáncsolhatja őt azért, hogy kereste a törvényesség azon szerény alapját, a mely akkor még megmaradt, midőn kijelenté, miszerint

»a magyar királyi feldunai hadtest, melynek zöme és intelligenciája egykor az egyesült osztrák hadsereg kötelékéhez tartozott, mielőtt a magyar kir. hadügyminiszterium szentesítése által *a magyar ezredek egyedül csak ez alá helyeztettek, a magyar alkotmányos király akaratának engedelmeskedve, letette az esküt Magyarország alkotmányára* ... és azóta, a szomorú politikai zavarok daczára, **mindig esküjéhez híven, és csak a magyar királyi felelős hadügyminiszternek, vagy az ez által törvényesnek elismert honvédelmi bizottnánynak engedelmeskedett**...«

»... De éppen annak a rendíthetlen hűségnek czáfolhatatlan ténye, melylyel a feldunai hadtest, a magyar alkotmány fentartása érdekében vívott harczzaiban, a honvédelmi bizottmány minden rendeletének, kimondhatatlan nélkülözések és csalódások daczára, *zúgolódás nélkül engedett*, feljogosítja a hadtestet azon méltányos kívánatra, hogy a honvédelmi bizottmány legalább egyet kerüljön, t. i. azt, **hogy a hadtestet bármiféle kétértelmű helyzetbe hozza**.«

Itt azután elsorolja a hadtest csatáit, a honvédelmi bizottmány önmagukban lehetetlen rendelkezéseit, *hogy pl. a főváros táján döntő csata vivassék, de a hadtest fel ne áldoztassék (!!) és a főváros bombázásnak ki ne tétessék (!!)*; mintha bizony egy »döntő csata« a sereg elvesztésének esélyével is nem járhatna! és mintha mindezeket egy esetleges vesztes hadvezér vagy hadsereg meggátolhatná! kifejti továbbá a hadtest jövőbeli állását a törvényes tér szem előtt tartásával, és ezt következőleg formúlázza:

1. »A feldunai hadtest hű marad esküjéhez, az V. Ferdinand király által szentesített magyar alkot-

mány fentartására nézve, és azt minden külellenség ellen meg fogja védeni.«

2. »Ugyanazon határozottsággal fog a feldunai hadtest mindenki ellen fellépni, ki az ország bel-sejében *érelen republikánus izgatásokkal meg akarná bizonyítani az alkotmányos királyságot.*«

3. »Az alkotmányos monarchia fogalmából, mely mellett a feldunai hadtest az utolsó emberig küzd, önként következik, hogy azoknak a parancsoknak engedelmeskedik, melyek a magyar kir. felelős had-ügyminisztertől, vagy az ez által kinevezett helyet-testől törvényes formában érkeznek hozzá.«

Ez a váczí proklamáció volt egyik látszólagos fogantyú az önvédelmi harcunk két vezér-szellemé közt megindított diszharmóniának.

És már itt megjegyezzük, hogy oly vezéreknek, mint Klapka, Damjanich, Aulich és mások, érdemeit éppen nem akarjuk csökkenteni, sőt készséggel és büszkeséggel ismerjük el, hogy nemzetünk szabadságharcának története mindegyikének nevét a szabadság templomában egy külön oltárral fogja ünnepelni, mert az ő tündöklő tényeik nélkül a fővezér sem lett volna képes a világot bámulatba ejtő fényes sikereit elérni. Hanem e helyütt csak a Kossuth és Görgey közti személyes viszonyokat kívánjuk tárgyalni, és az ebből támadt helyzet következményeit történelmi és lélektani adatokkal és okokkal megvilágítani.

Kossuth Lajos meg nem állhatta, hogy a katonai dolgokba is be ne ártsa magát, és tett oly intézkedéseket, melyek a hadvezetésnek egyenes akadályai, esetleg veszélyei voltak, minő pl., hogy Erdélyben Bem mellett és ennek tudta nélkül *Hatvanit önálló*

csapatparancsnokul alkalmazta, — hogy ugyancsak Erdélyben — Bem akarata *ellen* — valami *Ormai* ezredet felhatalmazott egy önálló vadászcsapat szervezésére, ahelyett hogy Bem seregét szaporította volna!... — és ezek következése volt, hogy, midőn Bem tapintatos eljárása az oláh Jankuval a béketárgyalást lehetővé tette, és *Drágost* a kormány e célból le is küldte: Hatvani ekkor megtámadja az oláhokat; megsemmisíti a Bem béke-akcióját és a Kossuth által küldött beesületes *Drágost* az oláhok bosszúállásának martalékául dobja oda. Sőt mi több: Bem stratégiáját folyton zavarja!

Ugyanigy járt el Kossuth, mikor Bemet Erdélyből a Bánságba rendeli, hogy Temesvárt vegye be, a helyett, hogy Erdélyben befejezze hadjáratát és végleg elfojtsa az oláh lázadást, vagy létrehozza a kibékülést, a mely kezdetben oly sokat ígérőleg indult meg; és a mely esélyek egyike vagy másikának be nem következése oly végzetes befolyással volt az orosz invázióval folyt harcban.

De ily szerencsétlen eszme volt Kossuth azon rendelkezése is, midőn Görgeyre egy kordon-védelmi rendszert tukmált, és a határnak 20 mértföldnyi hosszúságban egy gyenge, nem is eléggé megbízható népséggel való megvédését rendeli el, holott az így szétterjesztett vékony vonalat az ellenség egy kis ügyesség mellett csak ott nem töri át, a hol nem akarja és csak akkor nem sodorja fel, ha vagy korlátolt, vagy bátoratlan a vezetése.

Görgey kezdetben teljesítette is Kossuthnak stratégiai és taktikai utasításait, de midőn azok hová-tovább mindig sűrűbben jöttek s mindég kényesebb természetűekké váltak, — a helyi viszonyok-

nak, a pillanatnyi szükségletnek és helyzetnek meg nem feleltek, ekkor Görgey Arthur bizalma a honvédelmi bizottmány — illetve Kossuth Lajos — hadászati utasításainak *komolyságában* joggal, teljesen meg lón ingatva, és ettől fogva, miután a pesti január második haditanács megállapodásai következtében egy igen nehéz és kockáztatott hadjárat elé indult, azért, hogy elvonja Windischgrätz herczeg figyelmét a Tiszavonaltól és Debreczentől, a hova a kormány és országgyűlés menekültek: ezentúl saját legjobb belátását követte úgy taktikai mint stratégiai tekintetben, és csak a végcélnek — a mely a közép Tiszánál összegyűjteni czélzott hadsereggel való csatalkozásban állott — elérése lebegett szemei előtt.

Görgey ezen hadjárata remek mestermű volt, melyet követendő minta gyanánt állítanak fel katonai írók és tanítanak hadi-iskolákban. Északról és keletről, nyugatról és délről mozgósítottak ellene hadtesteket, s midőn már azt hitték, hogy a csapdában el van zárva — csak hűlt helyét találták, s ő szerencsésen keresztül vágta magát a Tiszáig, a hol Klapka hadseregével egyesült.

Akkor — januárban — mondta Görgey katonáinak: »Tüzérek! honvédek és ti európaszerte híres huszárok! hű bajtársaim! itt az **ellenség: előttünk, mögöttünk! harczoljatok!**«

»Szuronyra! előre tisztetek! s nincs ki ellentállana!«

»*Alkotmányos szabadság!* Ez szent joga Magyarországnak minden népeinek! *Ez az a miért harczra készülünk életre halálra!*«

»Egy győzelem! csak egyetlen egy! és *vége minden szenvedésnek!*« (Lásd Pap Dénes »Okmánytár« 2-ik kötet 336. lap.)

És rövidre rá a támadottból támadó lett és Schlick gróf osztrák altábornagynak, kit előlről Klapka szorongatott, már ő a háta mögé került, midőn a felső Tiszára kijutott február 9-én vagy 10-én, és csak Kossuth kegyeltjének, Dembinszkynek köszönhető, a ki Klapkának megtiltotta az erélyes üldözést, hogy Schlick a csapdából kikerült.

De nemcsak stratégiailag volt e hadjárat nevezetes, hanem ezen szenvedésteljes két hónapos visszavonulás alatt Görgey — mint korábban említettük — azon laza elemekből, melyek eredetileg csapatjait képezték, egy szilárd, összetartó, egységes és bátor hadsereget nevelt, mely a legnehezebb hadi feladatok megoldására alkalmas volt. Tehát jövő hadviselésünk és annak sikeres végigküzdésére egy hatalmas elemet, a mely az egész hadseregnek mintegy gerinczét képezte. Oly hadsereget, mely utóbb rövid két hét alatt a vitézség csodáit hajtotta véghez; a mely egy nagy, jól fegyelmezett hadsereget két csatában megvert; azt folytonosan maga előtt hajtja. E sereg iránt a vezér ápril 10-én következő gyújtó *napiparancsban* fejezi ki köszönetét:

»Győzelemről győzelemre hordjátok zászlóitokat. Dicső tettek hirdetik vitézségeteket, bátorságtokat.

»Mint hősök kezdtétek meg a haza megszabadításának szent művét, mint hősök be fogjátok szerencsésen végezni.

»Nagy dolgok történtek már, még nagyobbaknak kell történniök, hogy szép hazánk igazán szabad és szerencsés legyen.

»Örömmel, büszkeséggel nézek bátor szemetekbe, csodálattal szemléltem kitűrésteket a háború nehézségeiben s ki nem mondható dicsérettel hajlok meg

vitézségtek előtt, mely nagy öcsitekhez méltó tettekkel a magyar nevet örök időkre felmagasztalandja és titeket a világ legbátrabb seregei közt első sorba teend.

»Vezértek a szeretett haza nevében mond köszönetet nektek feláldozó vitézségtek és hűségtekért!

»Előre a győzelemre!«

Ez a napiparancs élénken emlékeztet azon őserőre, mely I. Napoleon hasonló nyilatkozatait jellemzi és a melyek olvasása a katonának minden csepp vérét forrongásba hozza. Így beszélni katonához megint csak az a katona képes, a ki seregét szívéből szereti, a ki érzésében, gondolatában azzal összeforrott!

És ezen férfiúnak, ezen hadvezérnek éppen ez zseniálítása lehetett az ok, a mi Kossuthot irányába bizalmatlanná tette.

Görgey szívós erélyt és kérlelhetlen szigort mutatott mindenben, a mi a hadvezetést illeti; gyors elhatározásu, vas akaratú a kivitelben; emberismerő és csak reális tényezőkkel számolt. A mint azonban a politikai problémák kerültek elébe, hiányzott nála a nagy elhatározások bátorsága.

Kossuthnak minden csepp vére a politikában merészségre sarkalta, minden érzése, hajlama és gondolata a forradalom felé vitte; de nem a Marat, nem a Robespierre-féle, hanem a Vergniaud-féle Gironde kerékvágásában. A hol erély vagy bátorság kellett volna a saját céljai érdekében merész tettet hajtani végre: ott az illúziók, a szentimentalizmus nyomult előtérbe, és mindég csak fél rendszabályokhoz nyúlt, melyek tőle mindenkit elidegenítettek és senkit meg nem nyertek.

Görgey nagy ambíciókkal bírt és ezek elérésére kíméletlen kézzel tört saját szűkebb körében előre, de megállott, a mint e körön túl kellett lépnie, hogy azokat megvalósítsa.

Kossuthot a hatalomszomj gyötörte és a magáé mellett másnak legkisebb határozó befolyásától rettegott, magát politikai eunuchokkal vette körül; udvara minden befolyásának engedett, s ezért képzelt versenytársai ellenébe folyton cselszövással törekedett ellenaknákat rakni, de nyílt sisakkal sohasem lépett szembe a veszélyesnek hitt ellenféllel.

Görgey tekintélyét a cselekvés mezején, a csatatéren vívta ki, a hol minden perczen hekatombákat emelt a halál emberi testekből, és e tekintélyt vasfegyelemmel tartotta fenn mindenkivel szemben, — míg Kossuth bűbájos szónoklatával a sikos parlamenti küzdőtéren emelkedett ki egy fejjel magasabban minden más vetélytársánál — de minden csepp vére iszonyodott a vad tömeges gyilkolás színterén való aktív és kockáztatott közreműködéstől.

Így azután e két ellentétes jellem közt egy veszedelmes küzdelem állott elő. Kossuth látta, hogy Görgey — kit ő maga emelt egy eminens állásra — nem az az anyag, a melyből hajlékony eszközt lehet saját magánczéljaira faragni, s ezért őt tehetetlenné tenni, vagy elkedvetleníteni akarta; míg Görgey azt látta, hogy Kossuth minden hatalomvágya és féltékenysége mellett sem az az ember, aki minden irányban tekintélyt tartani, akarátának feltétlenül érvényt szerezni tudna — ami forradalmi vezetőben elengedhetlenül szükséges; s nem az az ember, aki alkalmas arra, hogy egy kard élére fektetett kérdést sikerrel megoldjon.

Így azután természetsszerűen fejlődött egy küzdelem, a mely kikerülhetlenül végveszélylyel fenyegetett és a melyből csak egy út vezetett volna ki: *ha t. i. Kossuth leteszi a diktaturát kellő időben, és azt a leghivatottabb katonára, Görgeyre bizza.*

Ekkor e diktaturát az országgyűlés tekintélyével Kossuth sankczionáltathatja, a mi által elejét veszi az esetleges lázadásoknak azon táborokban, a hol Görgey személyes ellenei vezénylettek; ekkor *egy* katonai akarat, egy köztudomásu erély, egy elismert nagy tekintély összpontosítja *kellő időben* összes hadi erőnket és azt úgy használja fel, a mint stratégiailag és politikailag az ország érdeke kívánja; ekkor — *ha Kossuth Isaszegh után az április 14-diki »függetlenség« helyett* — egy nagy honmentő tényt, egy feltétlenül erős kezű katonai kormányzatot létesít, a mely a siker minden feltételét rejtí magában: ekkor történelmünk bizonyára egy fényes lappal gazdagabb volna és Kossuthnak nem kellett volna bűnbakot keresni, aki saját gyengeségeiért, fogyatkozásai- és hibáiért a felelősséget egymaga hordja vállain!

De elébb lejártni minden tekintélyt, tönkre tétetni az összes seregeket önmagukkal jót tehetetlen vezérekkel, nem tudni már hová fordulni kétségbeesésben és akkor kívánni, hogy 250.000 ellenséges erővel szemben egy 25.000 emberrel bíró sereg vezére mentse meg az országot... ez bizony kihívja az objektív kritikát!

Görgey Aradon — a temesvári végveresség után — átveszi a diktaturát. Ugyan van-e olyan nyugodt ítéletű ember, aki azt hiszi, hogy Görgey hiuságának, hatalmi nagyravágásának hizeleghegett egy

ilyen diktatura, *ily* helyzetben, a tetteleg rendelkezésre állott erővel? Van-e oly gyengeség a világon, a mely 25.000 emberrel sikerre való kilátással küzdelembe bocsátkozik? az ilyen nem egy sereg élére, hanem elmebetegek intézetébe való.

Görgey átvette a hatalmat, hogy alaki tekintetben is befejezhesse az ország nevében a vérontást. Ezt Kossuthnak tudnia kellett, mikor a hatalmat átadta. De ezt Kossuth tudta is.

De lássuk a vádakat egyenként, melyeket Görgey ellen emelnek.

Kápolnai csata.

A legsúlyosabb vádak egyike az, hogy Görgey hadtestének elkésése folytán vesztettük el a kápolnai csatát, és hogy ebben a Dembinszky elleni gyűlöletnek nagy része volt.

Irtak erről számosan. Azt hiszszük, hogy e részben sem *Dembinszkynek hivatalos jelentése*, a mely az ő ügyetlenségeit vagy tehetetlenségét másokra akarja áthárítani, *sem senkinek, a ki egyoldalulag ezen hivatalos jelentés alapján érvel*, állítása nem kifogásolhatlan. Pedig Görgey vádlói rendszerint ezen forrásból merítenek. Kossuth ingerültsége, a ki rendkívüli izgatottság közt indul el Debreczenből két tábornok — Mészáros és Vetter — kíséretében, hogy Görgey felett statáriumot tartson, Dembinszky jelentéséből fakadt ki. Eljő, kihallgatásokat tart; ... s a vége az, hogy *elveszi Dembinszkytől a fővezérséget* és elmegy a nélkül, hogy elégütlenségét Görgeynek csak a leghalványabb figyel-

meztetésben is értésére adta volna. Pedig kegyetlen volt az intencziója: »*fejbe lövetem!*« e két szóban fejezte ki hangulatát Debreczenben. Nos hát, a legokosabb ember is csalódik, vagy félrevezettetlik. *Ugyanezen forrásból* merített *Gelich* is, a ki 3 kötetben sok érdekeset összehordott.

Ugy látszik, Dembinszky öreg korában sokkal több ügyességgel birt az emberek befektetésében, mint a hadvezetésben. Először Klapkát áztatta el, a ki ennek folytán Kossuthtól egy kesernyés dorgatóriumot kapott; azután Görgeyre került a sor. Nem maradt ideje, hogy a többi magyar vezért is sorra kerítse. Hanem Gelichnek lett volna ideje, hogy más források után is nézzon. Ha már Görgey Arthur előadása *gyanus* volt előtte, jó lett volna Dembinszky mosakodási, önigazolási jelentésére *ugyan ezen mértéket* alkalmazni, hogy t. i. szintén egyoldalú lehet. A historikustól ezt megkívánjuk. És ha azután mindkettőt részrehajlónak találta: *ott van Klapka*. Ezt már klasszikus tanúnak elfogadhatta volna. Ott volt a helyszínen: a csatában, nevezetes tényező; és a viszonyokat saját érzéki észleléseiből és tapasztalásából tudja és írja le.

Klapka a jobb szárnyat vezényelte, míg Dembinszky Görgeyt oda nem rendelte. Klapka Dembinszkynek minden rendelkezését tudta, látta és azokhoz kelle alkalmazkodnia. Ő maga mondja el részletesen a Kápolna alatt történeteket; tudniillik:

hogy Dembinszky először is szétlépte és összekeverte a hadtesteket és hadosztályokat s ez által azokat taktikai önállóságuktól fosztotta meg. (Ennek kulcsát megtaláljuk Mészáros emlékirataiban, a ki elmondja, hogy minden magyar vezér a keze alatti

sereget *saját dominiumának tartotta*. Az bizonyos, hogy Görgeyt az ő katonái bálványozták, hogy Damjanichot serege félistennek nézte, hogy így minden vezér ismerte seregét és serege őt s hozzá ragaszkodott. Ez egy bizonyos erőt adott a magyar tábornokoknak, a melylyel számolnia kellett az idegenből jött fővezérnek; ez pedig őt feszélyezte. Ez okból azután széttörte az egyes kereteket és össze-vissza keverte, hogy azok parancsnokai esetleg bennük meg ne vethessék lábukat). Azután elmondja Klapka:

hogy Dembinszky az alvezérek egyetlen-egyikében sem bizott; kivétel nélkül mindegyikével nyersen és gorombán bánt. Ehhez jó,

hogy Dembinszky összes intézkedéseiben határozatlanság és habozás voltak kísérői; és

hogy egész a megfoghatatlanságig önfejű és könnyelmű volt.

Igy a »Nationalkrieg« 249. és 250-ik lapjain felemlíti Klapka, hogy Dembinszky, daczára annak, hogy az osztrákok szemmeláthatólag támadólag nyomultak előre és előnyomulásukat teljes megbizhatósággal jelentették is Dembinszkynek, ő mégis február 26-án támadást egyáltalán *nem tartott lehetségesnek*; és daczára annak, hogy a déli órákban már az ágyúzás is tudatta vele, hogy Windischgrätz megtámadta seregünket, és a csata hevesen folyik: ő mégis az egész napot nyugodtan ebéd mellett és poharazva töltötte Egerben, még folyton azon feltevésben, hogy aznap egy megtámadtatás *lehetetlen*, és csak a mieink rendetlenkednek. Ezen észjárás folytán azután csak este jelent meg Kápolnánál a csatatéren. Tehát ezen első napon éppen semmi

rendelkezősek a fővezér részéről nem történtek; az osztályparancsnokok a csata egész tartama alatt saját belátásukra voltak utalva; a hadosztályok egymás közé keverve; egyik a másiknak megbízhatóságát nem ismerte (262-ik lap); taktikai kötelékükből kiszakítva, sem mások bennük, sem ők az ismeretlen testekben a megnyugvás érzetét meg nem találták; tartalékok nem voltak stb. stb.

Az így keletkezett zavart növelte, — miként Klapka írja »Emlékeim« című könyvében, — hogy Dembinszky parancsait többnyire *közvetlenül az osztályparancsnokokhoz intézte, anélkül, hogy arról a seregvezéreket előbb értesítette volna* (97. lap). Ennek természetesen a hadtestek vezetésében bizonytalanságot kellett előidézni; és megbénítva lévén a helyszínen vezénylő alvezér rendelkezése: nehéz percekben, mikor pillanatok határoznak, megkötött kézzel kell állania és nem rendelkezhetik az adott helyzet megkiváncsatósága szerint, a mi pedig az egész hadsereg győzelme vagy megveretése felett dönthet. Dembinszkynek ezen eljárását Klapka szerint Görgey »meglehetősen kemény szavakban szemére is hányta«.

Ily okok folytán történt azután, hogy, midőn Windischgrätz február 26-án minket megtámadott, hadosztályaink szerencsétlen elosztása s a nagy távolság miatt, mely egyiket a másiktól és egy részét (a Görgey-féle 7-ik hadtestet) magától a csatatértől is elválasztotta, *a kilencz hadosztályból, mely felett a magyar vezér rendelkezett, az első napon csupán három, a másodikon alig öt vehetett részt az ütközetben.* (»Emlékeim« 101. lap.)

Ugyancsak Klapka írja, hogy Dembinszky, a ki

a csala megujítását február 27-ére elhatározta: a hetedik hadtestnek Mezőkövesdről bevonulását először *elkészve, később este rendelte el, és másodszor nem gondoskodott róla, hogy*, tekintve a nagy távolságot és nagy marsot, melyet Mezőkövesdről a 7-ik hadtestnek tennie kellett, *Görgey e rendeletet kellő időben megkapja*, hanem — mint a ki jól étkezett és nyugodt a lelkiismerete — lefeküdt és szépeket álmodott Windischgrätz megfutamításáról.

Görgey, nem kapván estig utasítást, táborkari főnökével elment a főhadiszállásra, hogy a másnapi rendelkezéseket átvegye, a mikor a fővezért már mély álomba merülve találták, és irodája adta át a rendeletet, mely szerint másnapra »Aulichnak Maklárról Kálra, a szélső balszárny erősítésére kell bevonulnia, Guyonnak Mezőkövesdről Kápolnára — 4 mértföld — Kmettynek Ábrányról Kerecsendre — $6\frac{1}{4}$ mértföld — kell előnyomulnia és ott *tartalékban* maradni, — a többi osztály a Tarnát védi«.

A részletes rendelkezések kidolgozásával a 7-ik hadtest táborkari főnöke lőn megbizva.

A Guyonnak szóló sürgönyt, miután Dembinszkynek nem volt nyargoncza, Görgey tábornok személyesen vállalta magára, hogy elvigye Mezőkövesdre, miután *fontosságát tekintve* azt bárki ismeretlen tisztre bízni nem is merte. Reggel négy órakor érkezett meg Görgey a sürgönnyel Mezőkövesden, mint ő maga írja (I-ső kötet 232. lapon) és Guyonnak rögtön átadta azt azon utasítással, hogy azonnal induljon Kápolnára. Guyon mégis csak déli egy óra felé érkezett ott meg, míg Kmetty csak délután három órakor jutott rendeltetése helyére.

Klapka erre igen helyesen azt a megjegyzést teszi: *»miért nem küldte Dembinszky ezen előnyomulási parancsot mindjárt Egerből délben el, mikor Kápolna felől már a támadásról értesült és az ágyúdörgésekkel hallotta? s miért késlekedett ezzel sőtél éjszakáig?«* (»Nationalkrieg« 263. lap.)

Ily viszonyok közt lehet-e Görgeynek szemrehányásokat tenni *czélzatos* elkésések miatt?

Köztudomásu dolog, hogy Klapka az utolsó időkben nem volt Görgeynek barátja, hanem — mint a flórenczi »nemzeti igazgatóság« tagja, melynek elnöke Kossuth és tagja Klapka volt — inkább Kossuth iránt volt ragaszkodással; ennél fogva e részbeli nyilatkozatát egy objektív ítéletű szaktanú nyilatkozata gyanánt el kell fogadnunk.

Ezen váddal kapcsolatban szokássá vált Görgeynek azt is szemére hányni, hogy Dembinszky ellen ő áskálódott és izgatta fel a sereget.

Erre is igen alaposan megfelel Klapka, a ki »Emlékirataim« 105. lapján következőket írja: *»Dembinszky intézkedéseit valóban oly gondatlanul s a viszonyok oly nagymérvű nem ismerésével tette, hogy az ellenség részéről csak némi erélyre lett volna szükség, hogy bennünket a legkétségbeejtőbb s legválságosabb helyzetbe hozzon. A vidék, a melyen Dembinszky szándéka szerint az ellenségtől néhány mértföldnyire a seregnek tábort kellett volna ütni, mocsáros tiszai lapály volt, a hol ellenséges támadás esetén egyik hadtest a másiknak nem segíthetett volna az utak használhatatlan volta miatt; s a hol mindannyiok számára csak egyetlen egy visszavonulási vonal volt: Poroszlóról Tiszafüredre, fenekellen posványokon átvezető töltés.«*

Ezekhez járultak még Dembinszkynek folytonos feljelentgetései majd az egyik, majd a másik tábornok és főtiszt ellen, különbség és kivétel nélkül, és a sereg rendetlen élelmezése folytán annak szükség nélküli elcsigázása; mindez felizgatta ellene az *egész sereg tisztjeit*, a kik azután márczius harmadikán este egybegyűltek, hogy Dembinszky ellen fellépjenek.

»Ezt a lépést, melyre magunkat elhatároztuk, mond Klapka («Emlékeim» 109. lapján) *Magyarorszag becsülete és jövője követelte*«.

Klapka Görgeyvel Poroszlóban közölte, hogy három hadosztály-parancsnok, és történetesen mind a három *Klapka alatt*, kijelentette, miszerint a történt elszállásolási intézkedések után Dembinszkynek csak föltételesen — fölfogásuk szerint éppen nem — fog engedelmeskedni (lásd Gelich II. köt. 455. lap).

Tehát nem Görgey izgatta ezeket; sőt köztük sem volt, mert az első hírt Klapkától kapta; de hogy egyetértett velük: természetesnek találjuk.

Görgey szintén márczius *harmadikán este* vonult be Poroszlóról Tiszafüredre, a gyűlés szék-helyére. E gyűlésnek elnöke Szemere Bertalan kormánybiztos volt. Ezen a gyűlésen *az összes tisztek kivétel nélkül* bizalmatlanságot szavaztak a fővezérnek.

Ezen főtiszti gyűlés határozata folytán Szemere Dembinszkytől elvette a fővezérséget. Ezt azután a megérkezett Kossuth is megerősítette. Mindenki azt várta, hogy most Görgeyt nevezik ki fővezérre, de Kossuth *Vettert* nevezte ki. Ezen tényből is kiérezhető volt Kossuthnak Görgey iránt való féltékenysége.

Megjegyzi még Klapka, hogy Kossuthnak, midőn Görgeyvel — ennek a bányavárosokon át befejezett zseniális visszavonulása után — először találkozott T.-Füreden, *még egy elismerő szava sem volt Görgey ezen hadi ténye felett.* — Ez is jellemző vonás a kettejük közti viszonyra, és érdekesen jellemzi Kossuthot, a kinek nem volt bátorsága Görgeyvel szemben nyílt játékot játszani, a kit, mint zseniális hadvezért, vagy dédelgetnie, vagy állásától megfosztania kellett volna.

Vetter márczius első napjaiban lett főparancsnok és csak márczius 31-én nevezte ki Kossuth Görgeyt *Vetter helyettesévé — ideiglenesen.* Vetter tehát egy teljes hónapot téflienül vesztegetett el. Ekkor egy Damjanich-csal volt erős összeszólalkozás őt annyira felizgatta, hogy rögtön epelázba esett és hat hétig súlyos betegen feküdt Debreczenben. — Tehát nem szívesen s nem érdemei alapján, hanem mert nem maradt fenn Kossuthnak más választása, mint *kénytelen-kelletlen* mégis Görgeyhez, mint legidősebb tábornokhoz fordulni: helyettesítette őt ideiglenesen a fővezérségben. Hogy ily eljárás a saját értékét ismerő Görgeyben minő érzelmeket kelthetett Kossuth személye iránt: ezt könnyen átérezheti bárki!

Görgey átvette a tényleges hadvezetést mint helyettesített fővezér; és ettől a perctől fényes sora kezdődik a magyar önvédelmi harc győzelmeinek. Hatvan, Tápió-Bicske, Isaszegh, Vác, Nagy-Sarló, Komárom, Budavár bevétele *vörös betűs győzelmi napok!* s mennél fényesebb győzelmeket vívott ki Görgey — annál szélesebb lett az ür, mely Kossuthot tőle elválasztotta.

Diktatura.

Azt mondják: Görgey ambicionálta a diktátorságot. Meglehet! Hogy a fővezérséget ambicionálta, — ez kétségbevonhatlan. Hogy azután az események fejlődése folytán a diktátorságot akarta: nem merem kétségbe vonni, sőt elhiszem, de természetesnek is találom.

Ha ambicionálta, vajjon *mikortól* lehetne Görgey ezen törekvését számítani? A téli hadjárat alatt nem, mert akkor egész szellemi erejét betöltötte a kérdés: hogyan vágja ki magát? hogyan menti meg seregét az ország részére? Tehát a Tiszához lett megérkezésétől? Ekkor neki — ki két hónapon át el volt vágva a többi aktív tényezőktől — tájékozni kellett magát az összes katonai és politikai viszonyok felől. Na hát ezek elég szomorúak voltak. Az egész Magyarország a Tiszának balparti néhány megyéjéből állott. Ezek felett diktátoroskodni akarni — nem lehetett valami csábító dolog. De azután, hogy a diktátorságot magához ragadja, a többi hadvezér beleegyezéséről biztosítva kellett volna lennie. Már pedig Perczel határozottan személyes ellensége; Klapkával — igaz — akkor még baráti viszonyban állott; Vetterrel, Kiss Ernővel, Bemmellel nem állott összeköttetésben; Damjanichot nem ismerte.

Görgey sokkal eszesebb ember, hogysem *akkor* ily gondolattal foglalkozott volna. Ha elégedetlen is volt azon támogatással, melyet a polgári közigazgatás részéről tapasztalt, de a diktaturát elnyerni ez időben keresztülvihetetlennek kellett látnia, még ha arra vágyakozott volna is.

Mikor támadhatott tehát benne e gondolat? akkor, mikor Kossuthnak Dembinszky kinevezésével és ennek otrombaságával sikerült az összes vezéreket és tiszteket fellázítani; akkor, mikor ő a tápióbicskei, hatvani, isaszeghi stb. csaták megnyerése által nemcsak az összes vezéreket és az egész sereget, de az egész országot is megnyerte magának. *Tehát ápril elején*; akkor, mikor Kossuth már a detronizáció szerencsétlen gondolatával foglalkozott. Ha a diktatura utáni törekvést Görgeynél elfogadjuk, úgy ezt némi alappal csak attól a perctől tehetjük, mikor Isaszeghen Kossuthtal találkozott és ez vele a detronizáció tervét közölte.

Ekkor akarhatta a diktátori hatalmat, hogy szabad keze legyen a hadvezetésben és esetleg egy tisztességes béke megkötésében; akarhatta, hogy megakadályozza a forradalomba sodortatást; akarhatta, mert belátta, hogy Kossuth politikája a hazát veszélybe fogja dönteni, célja tehát nemes, hazafias, egy nagy kötelesség teljesítése lett volna.

Kossuth is, Görgey is nem közönséges ambíciójú emberek voltak. Nagy és mélyen a jellembe bevéssődött ambíció nélkül lehet-e egyáltalán nagyot mivelní? a milyen nagy ember volt Kossuth a parlament élén, Görgey nem kevésbbé volt nagy a hadsereg élén.

Kossuth tehát *ez okból* nem ezen zseniális vezért bízta meg hazája ügye védelmének fővezetésével, sőt ellenkezőleg, mindig távol törekedett azt tartani és folyton *külföldieket* keresett és alkalmazott a magyar hadsereg fővezérségére.

Kossuth, ismerve Görgey hadvezéri talentumát, egész jelentőségében méltányolta s felfogta azt;

erélyét, szívós kitartását a kitűzött cél elérésében tapasztalta. A hadi dicsőség és egy sereg ragaszkodása vezéréhez, ezt nagyon könnyen megtántoríthatja és rábirja a hatalmak teljességének magához ragadására, kivált ha az egész ország büszke ezen vezérére.

És e részben Kossuth érzelmeit *Mészáros Lázár* Szokoly által kiadott »emlékirataiban« nagyon markánsul jellemzi. — Ugyanis Kossuthnak gyakran jött Mészáros szerint az a rögeszméje, hogy ő *hadvezér is tudna lenni*; s midőn *julius végén* Dembinszkyvel mint fővezérrel Abonyban »összeveszett« (az emlékirat szavai), ekkor következőket írja **julius 23-án** Görgeynek:

»Édes Arthurom! Vettem 21. és 25-kén irt leveleidet. Köszönöm. Csak ne haragoskodjunk, mert az sohasem vezet jóra.«

» «

»Csak most hárítsuk el a viszálykodást. A két öreg urat (Mészároset és Dembinszkyt) illetőleg nagyon igazad van. Az egyik mindent elfelejtett; a másik csak ennek szemeivel lát. Mondod, szép módot kell találnunk, hogy elmenjenek.«

»Mást nem találtam, mint azt, hogy *magam menjek a sereghez. Fővezért nem nevezek, hanem mint kormányzó képezem a harmonia kapcsát...*«

Azután hozzá teszi Mészáros (312. lap):

»Kossuth azt mondja, hogy fővezért nem nevez ki, **midőn már június 28-án és július 9-én Bemet kinálgatja fővezérséggel!**«

Ily eljárás mellett az egyenes és nyíltan eljáró Görgey előtt az alattomos és cselszövényes Kossuth tekintélyét és becsülésre méltó voltát, szavában való

megbízhatóságát teljesen elvesztette: Görgeyt »édes Arthurom«-nak nevezi, s háta mögött buktatására intrigál...

Kossuthnak ez időtájt már *tekintélye is tetemesen hanyatlott*, a mi magának az ügynek nagy kárára volt, mert a fejtelenség egy neme állott elő.

Igy írja Gelich, hogy »*Dembinszky* egy alkalommal, az nap, mikor Kossuth az első érdemrenddel kitüntetett tábornokok tiszteletére ebédet adott, a hova Dembinszky *nem* volt meghíva, Kossuthot — ennek azon óhajására, hogy vele beszélni kívánna — meglátogatta«. A beszélgetés folyama alatt — írja Gelich (»Magyarország függetlenségi harca« III. kötet 9. lapján) — Kossuth elárulta, miszerint tudomással bír egy nyilatkozatról, melyet Dembinszky Kiss Ernő tábornok és tisztjei előtt tett, midőn ezek őt a tábornoki főnökség elfogadására felszólították (*Dembinszky t. i. azt mondta: »a kormány gyenge, mert élén nem államférfiak, hanem ügyvédek, az emberi társadalom e heréi állanak«*), s Kossuth megjegyezte, hogy a kormány nem fog gyengének mutatkozni, s nem is volt gyenge. Ezután az eddigi és későbbi hadműveletek körül folyt a beszélgetés, melyet Kossuth pikáns kérdésekkel és megjegyzésekkel fűszerezett s melyekre Dembinszky ingerülten felelt, végre pedig annyira ragadtatta magát, hogy ügyvédekről is szólott és hozzátette:

»Ha pöröm lenne — Kossuth tanácsát kérném, de hadászati ügyekben nincs szükségem oktatásra.«

Kossuth felugrott a pamlagraól és ámulva nézett Dembinszkyre, ki ezekkel a szavakkal távozott:

»Engedje meg, hogy távozzam!« és becsapla maga után az ajtót!

Igy volt ez más vezéreknél is. *Perczel Mór* is mily tisztelettel viseltetett Kossuth iránt, mutatja egyebek közt egy Verbászról kelt s Kossuthhoz intézett levele, melyben következő passzusok fordulnak elő:

» . . . Személyem és kis seregem ellen a csel-szövények napról-napra nagyobbak . . . Nem kívánom, hogy az Isten büntessen meg ezen harmadszori eljárástok miatt. Féltékenyek vagytok hatalmamra« . . . stb.

Bemmel is folyton volt baja; egyszer, mert a só-árakat leszállította Kossuth hire-tudta nélkül; más-szor, mert az ostromállapotot hirdette ki egész Erdélyre, felhatalmazás nélkül stb. De különben is — Mészáros mondja — Bem soha és semmiben sem törődött Kossuthtal, a ki ennek daczára a legsimogatóbb leveleket írogatta neki, míg most »Iratái«-ban azt mondja Kossuth Bemről, hogy: »egyik seregét a másik után semmisítette meg!« . . .

Érdekes Mészáros hadügyminiszter egy kiáltványa, melyet *ápril 14-ike után* látott szükségesnek a magyar hadsereg tábornokaihoz, törzs- és főtisztjeihez intézni:

»A katona kétségbevonhatlan hivatása a haza védelmezése, melynek törvényeit, szabadságát megvédeni esküvel kötelezte magát. *Minden kilépés eme körből*, mely egész osztatlan erejét igénybe veszi, elvonja őt hivatásától és oly pályára tereli, melyet kötelessége elhanyagolása nélkül nem követhet.

»A mai kor felvilágosultsága ugyan nem kívánhat akarát nélküli eszközöket egy szabad állam harczosaitól, de igenis megkövetelheti a haza — az osztatlan erőfeszítést az önkény és ellenség ellen.

»Míg le nincs győzve ez az ellenség, minden harczosnak szigorúan kell kötelességéhez és állása becsületéhez ragaszkodni, mely mindkettő azt parancsolja, hogy a *fennálló*, a szabad nemzet választása által, a melynek ő is tagja, *törvényesen kinevezett hatóságokat* s azoknak rendeleteit *erőben tartsa*. E hatóságok *politikai intézkedéseit bírálgatni káros* . . .

» . . . Ujabb események által indítatva, vérző szívvel kell felhivnom fegyvertársaimat kötelességüknek hatáskörükben való teljesítésére s felszólítanom, *hogy tartózkodjanak minden politikai üzelmektől*, míg az ellenség azon földön áll, mely stb.«

Azt mondják, e kiáltvány egyenesen Görgey ellen volt intézve. Nos hát a manifesztum *azután* jelent meg, mikor Görgey ápril 29-én hadseregéhez már egy kiáltványt intézett, melyben ez áll:

»Nektek jutott a szerencse, hogy életetek feláldozásával biztosítsátok Magyarország ősi önállóságát, nemzetiségét, szabadságát, tartós fennállását. Ez a ti legszebb, legszentebb hivatástok.«

Tehát ezen Mészáros-féle proklamáció nem szólhatott *kizárólag* Görgey hadseregének és Görgey személyének, mert hisz ő is csatára és nem politizálásra int.

Kossuth *tényleg diktátor volt*, de oly diktátor, a ki, mint fent kimutattuk, tekintélyét a hadsereg előtt már elvesztette; és a ki *épp ezért sarkához láncozta a parlamentet* s ennek tagjai fölött, Madarász László gyémántos rendőrminiszter segélyével, a tekintély elvesztét *terrorizmussal akarta pótolni*, úgy annyira, hogy még egy *Nyári Pál* sem merte véleményét nyíltan kimondani.

A terrorizmus annyira ment, hogy már 1849 február 10-én *vésztörvényszék* felállítását tervezték a Madarászok a hazaárulásra, a melyet azután ők és kreaturáik definiáltak és kezeltek volna, — és habár a debreczeni képviselőházban — mint Madarász József »Emlékiratai« 211. lapjának utolsó sorában mondja: »a többség a béke politikáját melengette kebelében«, mégis sikerült Madarász László rendőrminiszternek — Kossuth hallgatag beleegyezésével — oly terrorizmust létesíteni, hogy honárulás vádjának kockáztatása nélkül senki sem mert ily irányban e nap után határozottan felszólalni. A fenyegetések annyira mentek, hogy Madarászék Görgeyt már márczius 24-én egy Kossuthnál tartott értekezleten elfogatni indítványozták és Kossuth azon kérdésére: »minő *tényekkel* tudják Görgey árulását bizonyítani?« azt merték felelni: »*midőn a levegő teli van azzal, hogy Görgey veszedelmes — nem kell tétovázni*«.

Tehát maga a **puszta gyanu**, melyet ők is költ-hettek, maga a *puszta rágalom*, melyet ők is terjeszthettek, előttük elégséges egy vezér elfogatásához. De sőt annyira vitték a terrorizmust, hogy — Madarász József szerint — bár alig voltak a képviselők közt köztársasági érzelműek 50-en, mégsem mert senki felszólalni ápril 14-ike ellen és Szemerének május 2-án pronunciált republikánus iránya ellen.

Ezen időtől fogva — igaz — a katonák csak gúnyolódtak Debreczen felett és Kossuth katonai kormányát sem vették komolyan; a mit Perczel Mór tábornok következő levele is tanúsít:

»A hadügyminiszterium május 8-diki levelét, mely úgy az események valódi lefolyásának nem

tudását, mint a hadi szabályokban való járatlanságát bizonyítja — *csak megvetéssel olvastam.*»

»Mi jogosítja fel a hadügyminiszteriumot és a *kormányelnököt*, hogy az én jelentésemmel szemben más embereknek higgyenek?« stb.

»A ti féltékenységetek folytonosan cselszövést intéz ellenem. Ez utálatos eljárás ellen eddig csak megvetésemmel védekezhettem, de...« stb.

Hogy Madarász László botrányos esete, a mely gyalázatot hozott a magyar kormányra, szintén nagyon sokat ártott Kossuth tekintélyének, a ki mindennek daczára Madarászt tartani óhajtotta; ezt minden akkori debreczeni forrás bizonyítja.

Tehát Kemény Zsigmond szerint (Lásd Beksits »Kemény Zs.« 132. lap.) Kossuth a *diktátorságot* formailag is akarta. Ehhez Madarász segítségére szüksége volt. Bántotta őt a debreczeni békepárt, mely nagyon tehetséges emberekből állott, a kikkel szemben ő — Kossuth — kénytelen volt hivatalos állásánál fogva egy bizonyos tartózkodással lenni képviselői minőségük miatt; ha diktátor lesz formailag is, úgy az országgyűlést felosztatván, ezekkel is, Szemerével is és a kellemetlen vezérek egyike-másikával is elbánhatik. — A míg ezt el nem éri, addig szüksége van az országgyűlésre, mert ez a nemzet minden jogainak, összes hatalmainak letéteményese; ez ruházhat valakire jogokat, ez menthet fel a felelősség alól. Neki tehát ezt az országgyűlést addig, míg a formális jogszerű diktaturát rá ruházza, lekötve kellett tartania, és ehhez Madarász Lászlóra, terrorizáló ügyessége miatt, szüksége volt.

Már pedig, ha forradalmi időben diktátorra szükség van, akkor tekintélylyel bíró *katonai dik-*

tatura kell, a melylyel senki sem mer paczkázni. Az az erős meggyőződés él e sorok írójában, hogy Kossuthnak megbocsáthatlan hibája volt, kellő időben a diktaturát katonáivá át nem változtatni. De sőt azt is hiszem: ha Görgey attól nem tart, hogy polgári belháborút idéz elő, a diktaturát okvetlen magához is ragadta volna. És kérjük: lehetett volna-e Görgeyvel oly hangon beszélni, mint a hogyan akár Dembinszky, akár Perczel beszéltek Kossuthnal?

A forradalmak vezetői vagy hamar lejárják magukat, vagy uraivá teszik magukat a forradalomnak és maguk nyomják el azt. A mi forradalmunk még nagyon fiatal volt; éle kifelé volt fordítva és a tényleges diktátornak mégis sikerült e rövid idő alatt azt egy nyaktörős lejtőre vezetni, mint az április 14-dike; és ha nem nyomják el oly hirtelen: magának Kossuthnak is nyakát törte volna.

Kossuth forradalmi politikája és eljárása nagyon szerencsétlen volt; a lengyelek tömeges alkalmazásával, a galicziai betörés tervezésével, — a folytonos »*Európa* szabadságának kivívása«-féle nagy szavakkal, — a detronizálási egészen felesleges és a mellett üres enuncziációval maga hitta ki az orosz betörést: hivatkozom Miklós cár manifestumára 1849 május 9-éről; ez így szól egyebek közt:

»... Magyarországon és Erdélyben még nem tudott az osztrák erő hatalmat venni a lázadáson... minélfogva *ott jelenleg 1831-diki* lengyel árulók a hozzájuk csatlakozott egyéb nemzetbeli szökevények- és száműzöttekkel együtt *bitorolják az uralmat.*«

»Ezeknél fogva az osztrák császár azon kéréssel járult hozzánk, hogy *közös ellenségünk* ellen őket segítenénk. Mi nem tagadtuk meg e kérelmet.«

»... parancsoltuk seregeinknek, hogy törjenek be ezen lázadás elnyomására, és semmisítsék meg amaz elvetemedett gázságot, *mely elég vakmerő volt birodalmunk csendjét is megháborítani.*» (Pap Dénes »Okmánytár« 2-ik kötet 434. lap.)

Nem volt-e maga e manifesztum *hangja* lealázó Ausztria császárára, a ki nem bírván Magyarországgal, »*azon kéréssel járul*« a minden oroszok hatalmas czárja elé: »*segítene rajta*«; és a czár a maga kegyességében »**nem tagadta meg**« a kérelmet.

Nem lett volna-e egy kiegyezés a felkelőkkel, egy kibékülés saját népével sokkal kevésbbé lealázó a fejedelemre, mint ez a magas paripáról hirdetett kegyteljes elhatározás közhírré tétele.

Ha Görgeynek sikerül a diktaturát kellő időben — ápril 14-dike előtt — kezéhez ragadni, akkor nem engedi az önvédelmi harczot forradalommmá elfajulni, hanem megmarad szigorúan a törvényes téren és talán sikerül tisztességes békét kötnie a fejedelemmel — amint szándéka is volt; és akkor nem következnek be a gyásznapok; nem következnek be a czibakházi hídnál a személyeskedési botrány Vetter és Damjanich közt; nem következnek be Dembinszky és a többi vezérek közti kellemetlen surlódások; nem lett volna a hadvezetés kárára folytonos gyűlölködés Perczel és Görgey közt; nem történtek volna a vezérek részéről oly nyilatkozatok: »senki-nek sem engedelmeskedem« (Mészáros emlékirat 248. l.); s nem következett volna be, hogy a fővezér (Mészáros) és táborkari főnök (Dembinszky) július végén Perczelnek kiadták a parancsot seregével a többiekhez csatlakozni, a mit Perczel kereken megtagadott, mondván:

»Neki a kormányzó, mivel a sereget maga gyűjtötte, ő fegyverezte fel, ő rendezte s ezt mind a maga zsebéből tette, azért azt *független rendelkezése alá adta* . . .« (u. o. 302. l.), és nem jutunk oda, mit ezen akkori fővezér, akinek senki sem engedelmeskedett, ír a védelmi erők tekintetében u. o. 237. lapon: »quot capita — tot sensus«; nem történhetett volna, hogy minden perczben új, egymást megsemmítő hadi intézkedések tétettek, melyek arra fakasztják Mészárost 289. lapon:

»Kossuth volt a súlyos okok legsúlyosabbika, hogy a közös hadvezetés lehetetlenné lőn, s hogy a vezényletek egymással ellentétbe jöttek.«

Már korábban felemlítettük, hogy Kossuth tíz ember munkáját végezte; hogy ez ügyért, melynek megindítása az ő legsajátabb műve volt, a súlyos felelősség érzése nyomta lelkét és ezért nem volt egy nyugodt percze; látta, hogy a helyzet kulcsa a katonaság kezében van és tapasztalta, hogy ott nem az ő nézetei az irányadók; sőt éppen a jobb elemek hová tovább függetlenítik magukat tőle. Megérte azt a csapást, hogy egyik legmeghittebb és legmozgékonyabb munkatársát, Madarász Lászlót, minden erőlködés daczára sem rehabilitálhatta, és ennek bukását éppen az ő politikájának legkérlelhetetlenebb ellenségei vitték keresztül az *országgyűlésen*; tehát már ez is *emanczipálta* magát az ő kizárólagos befolyása alól.

Ehhez jött az orosz intervenczió és a felső hadsereg magatartása Görgey elmozdítása alkalmából!

Mindezek mutatták, hogy Kossuth *elvesztette erélyét, elvesztette tiszta ítéletét*. Ez időtől semmi sem történik, ami gyakorlati értékkel bírna. Bőjtöket,

imákat, gyujtogatásokat rendel a helyett, hogy minden fegyverképes embert talpra állítana; a helyett, hogy fegyverről gondoskodnék, apró intriguákra adja magát egyes vezérek ellen a helyett, hogy ezeket serkentse, buzdítsa, erősítse; besugókat tart a hadseregben és parancsokat ad ki, a melyeket nem mer végrehajtani (lásd július 1-én Görgey eltávolítása).

Klapka augusztus 3-diki csatája után azt írja, hogy Komárom környékéről pár nap alatt képes 30.000 embert fegyver alá állítani. (Lásd »Memoiren« 214. lap.) Ugyanezt írja Madarász József is (»Emlékirataim« 255. lap), hogy Dunántúl 50.000 embert felállítani reménylett és ezt Kossuthnak július közepén megírta — azonban Kossuth mit sem tesz.

Kossuth egyik illúziót a másik után eltűnni látván, elvesztette erélyét, szelleme rugékonyságát. Szemerét — *személyes ellenét* — tette miniszterelnökévé.

Sokszor hallottam a következő kérdést:

Ha Görgey Kossuth irányával, tetteivel s különösen ápril 14-dikével egyet nem értett, miért nem tette le vezéri állását?

A német példabeszéd azt mondja: a vér egészen különös nedű, elválhatlanul forrasztja össze azokat, kik együtt ontották. Ellentéteket simít el, országokat forraszt össze. Egy vezérnek, aki serege minden szenvedéseit azzal együtt átélte, aki a sereget hőökké nevelte, vele minden veszélyt *megosztott*; aki jóllétéről gondoskodott, súlyos csapásokat elhárított, a veszély perczében élén volt látható és pedig a hol a halál legbővebben aratott; aki seregét ünnepeltté tette; aki annak világhírű nevet, dicsőséget szerzett, a mint ezt tette Görgey: egy

ilyen vezérnek oly erősen szívéhez nőnek katonái, és viszont e vezérhez annyira ragaszkodnak, annyira hozzátapadnak harczosai, hogy csak kegyetlen amputáció által lehet őket szétválasztani, és meglehet, hogy ez amputáció után sem egyik, sem másik már nem az — a mi volt azelőtt!

Láttuk e rajongó ragaszkodást Görgeyhez Komáromban a július 2-diki csata után, a mikor a súlyosan sebesült vezérnek Kossuth által állásáról való elmozdítása felől értesül a sereg! Klapka, aki Görgey hadügyminisztersége alatt, mint annak helyettese, ekkor már Kossuth személyes varázsa alá került, tehát Görgey iránti gyengeséget éppen nem lehetett a szemére vetni: *kénytelen volt* a fővárosba lemenni és Kossuthot a fővezéri állásnak tovább is Görgeyvel való betöltve tartását *a sereg nevében, annak egyhangú sürgetésére kérni*. Es Kossuth *kénytelen volt engedni*, nehogy lázadás törjön ki magában a hadseregben! Pedig bizony nem szívesen engedett. Hisz már a váczi proklamáció óta mindent elkövetett, hogy Görgey befolyását csökkentse, erejét alászállítsa, hatalmát megnyirbálja. De hát épp abban nyilatkozik meg a lángész istensége, hogy semmiből világot teremtet! Görgeyt nem lehetett megsemmisíteni!...

Ápríl 14-dike.

A Görgey ideiglenes fővezérsége óta a hadviselésben beállott kedvező fordulat Kossuth idealizmusát a szélsőségig fokozta. Ő a nemzeti lobogót már úrnak látta képzeletében Kárpátoktól — Adriáig, a Morva vizétől — Töröcsváráig.

Két cél állott előtte: hazáját szabadnak tudni és ebből a maga hatalmi részét kivenni. Mint minden parlamenti szóművész, ő a tribünön ékesszólásával elaltatta a hallgatónak judiciumát és mindig a kedélyre törekedett hatni; majd megrázó, majd izgató, majd ismét elandalítón megnyugtató szónoklatában oly bűverő rejlett, mely a kedély minden húrjait érinté és a hallgatót ellenállhatlanul magával ragadta; hatása alól ritka ember tudta magát kivonni.

De a gyakorlati életben kevés realitással bírt; számításai *csak* az idealizmus játékai, de nem a száraz való rideg tényezőinek egybeállításából levont eredmények voltak. A hatalom megtartásának módjait sem tudta kellően megválasztani. Nem azzal kezdte, hogy azokat, kik ennek elérésére némi támaszt nyújthattak, megnyerje, vagy kik útjában állanak, eltávolítsa, mert amahhoz hiányzott benne a kedély melegsége, emehhez a bátorság. Ő egy más módhoz nyult — a taktikázáshoz. És ezzel egészen elrontotta a dolgot. Érezte ebbeli gyengeségét és azért a gyakorlati emberekkel szemben mindig feszélyezve volt; így Széchenyivel, így Görgeyvel szemben.

A rövid, találós megjegyzések könnyen zavarba hozták, a mit azután egy szép mondattal iparkodott palástolni. Erélyes beszédű emberek nem voltak inyére, mert velük szemben mindig a rövidebbet huzta.

Kossuth, szemben a márczius 4-diki oktrojált alkotmánynyal — egy nagy tromfot akart kijátszani a »függetlenség« kimondásával.

Hiába beszélte le Görgey. A mig ennek táborában volt — szinleg — elállani látszott, a mint Klapka

(»Emlékeim« 129. lap) mondja: »Kossuthnak ismételten tett biztosítása után, hogy egyetlen kérdést sem akar fölvetni, egyetlen lépést sem tenni, a mely az országot pártokra oszthatná« — mégis, a mikor a táborból eltávozott, az ellenkezőt cselekedte.

És itt egyet kell megjegyeznünk. Horváth Mihály t. i. (Magyarország története II. köt. 495. lapon) azt mondja, hogy Damjanich és Klapka »megkérdezte« Gödöllőn: »a függetlenség kijelentésében teljesen megegyeztek«, holott Klapka »Emlékirataim« 129. lapján egyenesen azt írja — a mit már idéztem is:

»Midőn Kossuth bennünket Gödöllőn fogadott, meglepődött a hadtestparancsnokok *hallgatag* beleegyezésével, mely a kérdés fontosságánál fogva nem volt elegendő.«

Klapka szerint »a politikai helyzet rövid megbeszélése után a katonai műveletek tárgyalására került a sor«; tehát Kossuth a tábornokokkal szemben a függetlenség kérdését felemlítette, de velük nem is tárgyalta.

Hol vette tehát Horváth azt az ő pozitív állítását, mikor arról épp az érdeklettek mit sem tudnak?

Egy dolog azonban kétségtelen: hogy e szerencsétlen detronizáczióális nyilatkozattól datálódik az összes viszonyokban a hanyatlás. Az az egy-két csata — Nagy-Sarló, Komárom már csak a *zászló becsületéért*, de nem a politikai végczél egységéért vívatott.

Ha kérdezzük: mire volt jó a függetlenség, a trónfosztás kimondása? volt-e arra szükség? Aligha találunk rá oly indokokat, melyek azt igazolhatnák. Mert ügyünk igazságosságában a külföld véleménye-

nyét és rokonszenvét tőlünk elterelte, és mert itt-benn egymással szembe álló pártokat teremtett; a hadsereg egy tekintélyes része (a főhadsereg) és a kormány közé ellentétet állított fel; — a függetlenségi nyilatkozat volt az az égő üszök, mely az egység épületét felgyújtotta. Ettől fogva a hadseregben magában ellentétes pártok keletkeztek és a *hadsereg* — *politizálni kezdett*.

A Kossuth politikája még súlyosabbá tette a hadsereg feladatát mint eddig volt, mert ellenségünknek erkölcsi támogatást szerzett oly oldalról is, a hol azzal eddigelé nem bírt, és minket megfosztott azon nemes önérzettől, hogy törvényeink védelméért harczolunk.

Hogy itt nem azon körülmény vezette-e Kossuthot: ha ti monarchák bennünket igazságos ügyünkben cserben hagytok — a népekhez fogunk fordulni? Csakhogy e népeket elébb cselekvőképessékké kelle tenni, a mi megint újabb forradalmi akciót feltételezett, amihez Kossuthnak sem ideje, sem módja, sem bátorsága nem volt; de a mit az európai nagyhatalmak sem tekintettek volna közönyösen.

Kossuth becsődítette ugyan a lengyeleket és elvileg egyetértett abban, hogy ezek majd Galicziába betörjenek. De ez volt éppen megint az idealizmus, amelyet a gyakorlati valóság kigúnyolt, mert nem volt ereje azt végrehajtani. Annyit azonban elért általa, hogy Oroszország ezeket a tréfákat megsokalta és legalább ürügyül használta fel arra, hogy Európa előtt a beavatkozást azzal indokolja.

A »Nationalkrieg« 327. lapján Klapka így szól: »Azon lélekemelő benyomások, melyeket Kossuth a hadseregnél nyert (Káta, Hatvan, Isaszeghnél), érlelhet-

lék meg benne azon elhatározást, hogy Ausztria elnyomási törekvéseivel és a feloktrojált márcziusi alkotmány segélyével nemzetiségünk és állami fennállásunknak kimondott megsemmisítésére a *nemzeti függetlenséggel* feleljen.«

Ezeket mondja Klapka, a kit Kossuth aktív szereplőnek állít; kijelenti tehát:

hogy Kossuth határozta magát az Ausztriától való teljes elszakadásra,

hogy Kossuthban a szerencsés hadjárat érte ez elhatározást.

Tehát nem említ Klapka egy szót sem arról, hogy ő Vetterrel és Damjanichsal a kérdéses manifestummal kezükben sürgették volna Kossuthot »a harcz pozitív végcélja iránti nyilatkozatra«. Pedig ez annyira fontos körülmény, a melyet Klapka lehetetlen, hogy hallgatással mellőz, ha megtörtént volna, miután mindent felemlít, a mi Kossuth mellett felhozható és még azt is szemére hányja Görgeynek, hogy bátorsága nem volt nyíltan fellépni és a Kossuth terveitől eltérő nézeteit előttük (a többi vezérek és Kossuth előtt, mikor Gödöllőn erről szó volt) kifejtteni, *ők, a többi tábornokok, támogatták volna Görgeyt ebben.*

»Nekiünk nem volt időnk, hogy politikával foglalkozhattunk volna — mond Klapka (»Emlékirataim« 130. lap) — csupán egyetlen egy cél felé törekedtünk, hogy az ellenséget megverjük. Nem csoda hát, ha Kossuth fényes ékesszólása *megnyert bennünket* s nézetei ellen *semmit sem szólottunk volt.*«

Eszerint nem Klapka és Damjanich s Vetter voltak kezdeményezők, mint Kossuth állítja, hanem neki »fényes ékesszólásával meg kellett nyernie«

e tábornokokat saját czélja, a függetlenség kimondásához, de akkor is meglepetésükben *hallgattak*, s mégis olyat állítottak Debreczenben, miszerint a hadsereg fogja kimondani a függetlenséget — ha az országgyűlés ki nem mondja!...

Kemény Zsigmond (lásd Beksitsnél 128. lap) erre vonatkozólag következőket mond: »Kossuth maga is elmondá külföldi ágenseihez intézett iratában nézeteit april 14-dike felől.« E röpiratban kettőt állít:

1-ször, hogy ő *egyedül* proklamálta a függetlenséget;

2-szor tette azt, mert minket (a békepártot) megbuktatni akart.

Ő — mint mondá — előlünk a hidat akarta lerontani és *a függetlenségi nyilatkozat végére oda is tette a hazaárulást és vésztörvényszéket mindazokra, kik a kibékülést akármilyen módon megkísérlendik!*

Mészáros Lázár pedig az ő egyenes, katonás, rövid modorában így jellemzi:

»Az országgyűlésre *hazugság útján tukmált függetlenségi nyilatkozat* . . .« (Emlékirat 32. lap.)

Hitem, meggyőződése az, hogy Görgey azért fogadta el a hadügyminiszterséget, hogy a debreczeni viszonyokkal és tényezőkkel megismerkedjék — saját tervei szempontjából. Kossuth pedig azért nevezte ki hadügyminiszterré, hogy elvonja a hadseregtől s ez által elvegye lába alól a talajt, mely neki azt az óriási erőt adta, mitől Kossuth oly nagyon félt. Igen, de Görgey csak úgy vállalta el a hadügyminiszterséget, *ha a fővezérséget is megtarthatja*. És így Kossuth számítása megint csütörtököt mondott.

Görgey mint hadügyminiszter egy ízben lerándult Debreczenbe, a hol találkozója volt a békepárt néhány tagjával, a kik előzőleg már Klapkával — Görgey hadügyministeri helyettesével — is érintkeztek. Úgy látszik, semmi komolyabb megbeszélés nem történt; de ha történt volna is: az események oly rohamosan zúdultak e szegény nemzetre, hogy sem Kossuth, sem Szemere, sem Görgey már nem találtak időt a helyzetet a maguk szempontjából tisztázni.

Kemény azt mondja, hogy Görgey Debreczenben léte alatt igen kíméletlenül nyilatkozott azon módról, a melylyel Kossuth függetlenségi nyilatkozatát elfogadtatta.

Mert midőn Kossuth azt mondta:

hogy a hadsereg kívánja a függetlenség kimondását; és ha a nemzetgyűlés ki nem mondja — a hadsereg fogja azt pronunciamentó alakjában kikiáltani, — ezeket Kossuth közvetlenül Gödöllőről a hadseregtől lett visszatérése után mondotta, mikor tehát mindenki természetesnek is találta, hogy ő a vezérektől hallott ilyféle nyilatkozatokat. Pedig egy betű sem volt igaz az egészből, mert ez a nyilatkozat magát a hadsereget, magukat a vezéreket lepte meg leginkább. A tábornokoknak azt kelle hinniök, miszerint az ő nevükben Görgey adta ezen biztosítást Kossuthnak, mert mikor Kossuth az összes tábornokokkal a függetlenségről beszélt: Görgey (a ki véleményét Kossuthnak már négyszem közt megmondta) hallgatott, és az alvezéreit hagyta nyilatkozni.

Kossuthnak ez az eljárása, hogy ily gyanus világításba helyezi őt saját alvezérei előtt, Görgeyt

vérig sértette, a ki azután Debreczenben, Kazinczy szállásán, az ott jelenvolt képviselőknek azt mondta:

»Önök közt kell egy *nagy ámitónak* lenni, ki hazug híreket terjeszt a seregről Önöknek, és Önökről a seregnek. Ezen *komédiás* azt mondotta április 14-én, hogy a sereg követeli a függetlenséget, holott Nagy Sándoron kívül senki sem volt közülünk, ki ne ellenezte volna, midőn Kossuth »beszéd közben« felhozta.« (Beksits, Kemény Zs. 147. lap.)

Görgeynek ezen és ehhez hasonló nyilatkozatai azt mutatják, hogy ő Kossuth jellemét nem nagyra becsülte és nem törődött vele, ha ezt Kossuthnak hírül is viszik.

Innen eredt azután az a halálos gyűlölség és azon mindenféle rossz, a mit Kossuth udvara Görgey ellen és Görgey seregében Kossuth ellen terjesztettek nemcsak Debreczenben és Pesten, hanem készséges közegeik útján a különböző táborokban is.

Meglepő Kossuthnak »Irataim az emigratióból« II. kötet 277. lapján foglalt azon állítása, melyet a »Kölnische Zeitung«-nak küldött cikkek másodikában mond, hogy »éppen a hadsereg, nemcsak hogy egyetemesen kívánta s óhajtotta a függetlenséget, sőt hasonlíthatatlanul legnagyobb része republikánus érzelmektől volt eltelve«.

Minden, a mit eddig irányadó férfiaktól olvastunk, az ellenkezőt bizonyítja. De azon táborokban, melyekben én szolgáltam, szidtuk a »németet«, a »schwarzgelbet«, és nem csüggtünk ugyan az uralkodó házon valami rajongó szeretettel, de bizony *republikánizmussal április 14-ke előtt senki sem foglalkozott*; sőt róla senki nem is beszélt; ott minden ember azt mondta: »mi a király által szentesített

törvények fentartásáért küzdünk; nem mi, hanem a király hagyta el a törvényes tért, mi nem vagyunk forradalmárok». Ez pedig kizárja a republikánizmust. De Klapka tábornok fentidézett nyilatkozata, hogy »nekünk nem volt időnk, hogy politikával foglalkozhattunk volna« — szintén kizárja Kossuth állításának helyességét.

»..... miért nem szól már Kossuth? miért nem mondja meg a világnak, mi célért küzdünk? Ilyen volt a sereg hangulata.« Így szól tovább Kossuth.

Nos, ezt ugyan nem hallottuk tiszti körökben április 14-ike előtt; *azután* pedig, ha beszéltek politikáról, csak a következmények felett aggódtak a komolyabb emberek, *a régibb katonák*. Mi fiatalok pedig tele reménnyel és lelkesedéssel azt hittük: az egész világgal is megverekszünk igaz jogainkért.

A főszeregről szólva szóról-szóra azt mondja Kossuth:

»Vetter fővezér és Danjanich s Klapka hadtestvezérek voltak az elsők, *kik e manifestummal* (márcz. 4-iki) *kezükben* Kossuthhoz azon nyilatkozattal léptek be, hogy ezen merénylet után a Habsburg-házzal többé alkudni gyalázat volna, s most már többé a harcz pozitív végczélja iránti nyilatkozatot a nemzetnek halasztania nem szabad. Ez érzelemben osztoztak azon hadsereg összes törzstisztjei s közöttük nemcsak a római jellemű *Aulich* (akkor már tábornok) s *Nagy Sándor* (akkor még ezredes), kezdet óta mindég határozott republikánus, hanem a nem magyar Leiningen is.« Továbbá folytatja:

»... Kossuth a hadmunkálatok irányának (tisztéhez tartozott) megállapítása előtt *Klapka jelen-*

létében Görgeyt egyenesen felszólította, hogy egyetért-e a többi vezérek említett nyilatkozatával s osztozik-e a hadsereg nyilvános érzelmeiben? Mire ő egyetértését tartózkodás nélkül kijelentette, azon hozzá-tétellel, hogy az alkut Ferencz Józseffel ő is erkölcsi lehetetlenségnek tartja, de a rezignáltatott V. Ferdinándot az 1843-diki törvények alapján királynak elfogadni nem ellenezné.» Végén e pontnak ez áll: »Görgey világos megegyezésével (Einvernehmen) tért vissza a végett Debreczenbe, hogy a füredi megállapodáshoz képest a függetlenségi nyilatkozatot indítványozza.» És bizonyítékul később hozzá teszi:

»Hogy a hadsereg mennyire egyetértett, czáfolhatlanul bizonyítja azon lelkesedés, melylyel a függetlenségi nyilatkozat után s annak zászlója alatt a nagysarlói, komáromi, budai stb. győzelmes csatákat vívta.«

»Ha Görgey mind e mellett itt-ott a függetlenségi nyilatkozat ellen rosszalást szeretett hintegetni, ennek kulcsa a győzelmi időszakra nézve csak ott rejlik, hogy elvéltve látta magától annak lehetőségét, hogy egy kiválóbb győzelem napján a sereg élén maga kiálthassa ki azt, s vele együtt magát katonai diktátornak!«

Tehát a végső sorban van a punctum saliens. Kossuth félt, hogy Görgey diktátorrá téteti magát és a megelőzés játékát játszotta ezen felletevés alapján.

Hanem elemezzük ezen állításokat.

Kossuth három dolgot állít fel, mint tényt:

egyik, hogy a hadsereg kívánta a függetlenség kimondását,

a másik, hogy a hadsereg legnagyobb része republikánus volt, és

a harmadik, hogy a főszereg vezérei s összes törzstisztjei »a harc pozitív végcélja iránti nyilatkozat« halaszthatatlansága mellett voltak.

Az első tételt ugyan állítja, de Klapka és Mészáros Lázár ezt kereken tagadják, a mint fent láttuk. A hadsereg zászlajára az 1848-iki törvények megvédése és fentartása volt pozitív végcélul felírva; ez pedig nem azonos a »detronizáció«-val;

a másokra, hogy a hadsereg legnagyobb része republikánus volt: ezt épp oly nehéz bebizonyítani, mint az ellenkezőjét kimutatni. Hiszen Kossuth is, Mészáros is mindig azt hajtogatták:

»hadsereg ne politizálj, hanem verekedj!« és igazuk volt; hát biz ott nem is politizáltak, legfőlebb az agent provocateur-ök, kik ki lettek küldve, hogy tapogatódzanak az iránt: mikép érez, mikép gondolkodik a hadsereg Kossuth felől? hát ilyenek koronként megfordultak a táborokban, tiszt ruhába bujtatva, de a melyen meglátszott, miszerint nem sokat koptatták, és csak alkalmi jelmez azért, hogy nagyobb bizalmat gerjeszsen viselője iránt. Jöttek s pár nap után eltűntek. Ma ennél, másnap egy más csapatnál lehetett őket látni.

A világnak ritkán volt oly intelligens és lelkes hadserege, mint az 1848-diki magyar sereg. A nemzet színe, virága tódult a sereg soraiba; és ezeknek volt ugyan ítéletük emberek és viszonyok felett, de míg fegyver alatt szolgáltak, bizony nem igen értek rá politikával foglalkozni. Ha itt-ott egyik-másik tábornok — esetleg bizalmasa a kormánynak — saját körében nem indította meg a politizálást, bizony a zászlók alatti tisztek arra nem is

gondoltak. — A politikusok különben sem állottak előttünk valami nagy tekintélyben, mi őket csak »nagyszájuak«-nak tartottuk, a kik elrontják, a mit a sereg jól csinált!

De hogy republikánizmus fejlődött volna a hadseregben, és hogy ennek »hasonlíthatlanul legnagyobb része republikánus lett volna« — ez csak utólag lett kifundálva az ápril 14-dikének igazolására. Mert ne felejsük: *oly intelligens hadseregnél, mint a minő volt a mienk, egy pár tábornok politikai nézetei nem határozzók.*

Végül, hogy Vetter, Aulich, Klapka követelték a harcz pozitív céljának kinyilatkoztatását. Meglehet! de ez még nem teszi a »függetlenséget összepárosítva a detronizációval«. Ez utóbbi közt és a vezérek *állítólagos* (mert Kossuthnak, mint fentebb láttuk, nem szabad minden állítását mindég szó szerint venni) követelése közt még ezer és ezer más lehetőség, más formula fekszik. De a mi harczunknak kezdetől meg volt saját nemes, magasztos, pozitív végcélja: az 1848-diki szentesített törvények fentartása. Kívánhatták ezen tábornokok a márcz. 4-diki oktrojálás határozott visszautasítását, de »függetlenséget«, »detronizációt« határozottan nem. Ezt a túlélők, Klapka és Vetter sohasem állították, pedig Klapka e thémáról sokat irt.

Klapka »Emlékirataim« 128. 129. lapjain ezeket mondja:

»... a dolgok ily gyors fordulata által Kossuth indítatva látta magát, hogy a *végrehajtó hatalomnak*, a mennyiben lehetséges, *szilárdabb alakot adjon....*«

»Erre két út állott nyitva előtte, *vagy Magyar-*

országnak függetlenné nyilvánítása és Ausztriától való teljes elszakítása; *vagy* pedig ideiglenes kormány választása, élén egy kormányzóval, mint államfővel, *míg újból utat és módot találnának a dynaszliával való kiegyezésre.*»

»Kossuth az előbbire határozta el magát, arra, hogy az országot függetlennek nyilvánítsák.....«

És ez volt a végnak kezdete!

Azon féltékenykedés, mely Kossuthot — a teljhatalom esetleges elveszthetése miatt — gyötörte, Görgey győzelmei által hova-tovább idegességet idézett elő nála. A mint Görgey nevének fénye tündöklőbb lett: Kossuthnak és udvarának félelme mindég fokozódott.

Ez ellen tenni kellett!

Minden legkisebb eseményt felhasználtak, fel-fűttak, és Görgey veszélyességének tanuságául világgá kürtölték. Ismerték azt a pórias példabe-szédet: »akinek veszett hírét költik...« Görgeynek minden önálló intézkedését — engedetlenségnek, minden észrevételt vagy megjegyzést egyik-másik fonák intézkedésre — izgatásnak, minden oktalanság meggátlását (például: falvak felégetését) ellenszegülésnek bélyegeztek és terjesztettek. Gondoskodtak róla, hogy minden újabb győzelmi hírrel egyszersmind ily újabb vád is terjedjen szét az országban.

És Görgey a maga részéről elég alkalmat adott ily vádak találásához, így például: ellenezte április 14-dikét, nem fogadta el az altábornagyi rangot, nem szerette a lengyelek túltengését, nem udvarolt

Kossuthnak, nem rokonszenvezett Szemere republikánizmusával stb. stb., mind oly dolgok, melyekről Görgey alkalom adtán a maga modorában sarkazmussal beszélt, és az efféle nyilatkozatokat táborából hűségesen, vagy nagyítva, elszállították Debreczenbe vagy Budapestre.

Igy lett a viszony Kossuth és Görgey közt hova-tovább mindig feszültebb, mindig kinosabb, a mit a **komáromi események** még inkább fokoztak.

Nem bocsátkozom annak vitatásába, szükséges volt-e Budavár bevétele vagy sem? abba sem, hogy vesztünkre volt-e az e miatt eltöltött idő? egyszerűen azt akarom konstatálni: miszerint úgy Kossuth, mint Görgey Budavár bevételeire súlyt fektettek. Kossuth egy Klapkához már 1849 márczius 9-éről irt bizalmas levelében ezeket mondja:

»Az oroszoknak Erdélyben megkezdett beavatkozása a gyors és erélyes előnyomulást még szükségesebbé tette. Attól is kell tartanunk, hogy, *ha a fővárosnak gyors visszahódítása által magunknak imponáló állást nem szerzünk*, a brüsszeli kongresszuson az olasz dolgok könnyen a mi hátrányunkra rendeztethetnek.« (Klapka »Nationalkrieg« 257. lap.)

Görgey pedig május 6-án ugyancsak Klapkának ezeket írja:

»Nézetedet, hogy Budavár ostromával fel kell hagynunk, *most az egyszer* azon oknál fogva el nem fogadhatom, mert előre látható, hogy egy ily lépést az egész világ saját gyengeségünk kétségtelen bevalásának tekintené; és az ellenségnek egy lába — úgy szólva — még mindig az ország szívében lenne, a mi jövő hadműveleteknél minden esetre

kimondhatlanul feszélyezne.« (Lásd ugyanott 387. lap és Gelich III. kötet 285. lap.)

Ezekből láthatjuk, hogy Buda bevételét mindketten szükségesnek látták, és így *egyoldalulag* sem Kossuthnak, sem Görgeynek szemrehányást tenni nem lehet.

Sokan — köztük egy nagy tekintély: Klapka is — Buda ostromlását végzetes hibának tartják. Ennek vitálásába nem bocsátkozom. Nem tartom ugyan hatalmas győzelmeink daczára sem az osztrák sereget szétzúllóban levőnek N.-Sarló és Komárom után sem, mert még mindig volt a felső csatatéren Welden parancsnoksága alatt 45,000 ember (lásd Windischgrätz Winterfeldzug 369. lap.), régi, fegyelmezett katoná, körülbelül 220 ágyúval, míg a magyar felső dunai hadsereg, a *komáromi várőrséget is hozzászámítva*, 50,000 főre, 209 ágyúra rugott (lásd Klapka Memoiren, 22. lap); ha most a komáromi erősséget, csak 10,000 embert, helyőrségül leszámítjuk, marad szabadon mozgatható sereg 40,000 fő. (Itt megjegyzem, hogy Klapka a Welden vezénylete alatti osztrák sereg létszámát 60,000 főre teszi.)

Elismerem azt is, hogy az utóbbi folytonos vereség az osztrákokat tetemesen befolyásolta és ennek folytán nyomott hangulatban voltak; míg a magyar csapatok — kitűnő vezéreikben is bízva — lelkesült hangulattal és a siker biztos reményében mentek csatákba; s ez a különbséget kiegyenlítette. De egyet nem szabad felejtetni, azt, hogy egy jól fegyelmezett hadsereg kereteit nem oly könnyű dolog széttörni; szenvedhet az veszteséget, el is csüggedhet, ha vezérei nem megfelelők és bizalmát veszítette bennük: de ez azonnal megváltozik, a mint

oly ember veszi kezébe a vezetést, kibe katonái megbiznak. Így volt az osztrák hadsereggel is. A mint Haynau energikus kezét érezték — feledve volt vereség és csüggedés, és már csakhamar Komáromnál vitézül helyt állottak és Gyórnél Kmetthyt elvágták.

De az olasz hadjárat az osztrákokra szerencsésen be lévén fejezve, onnan is hozhattak csapatokat a magyarországi aktív sereg erősítésére.

De hát mulasztva lett az idő úgy melegében folytatni az osztrák sereg további intimidálását és esetleg valóságos tönkreverését; habár ez sem oly könnyen ment volna, mint sokan képzelik, sem ekkor már a magyar ügy *végleges diadalát* nem is jelentette volna, mert a fatális április 14-ike már bevégzett dolog volt és ekkor — május elején — az orosz beavatkozás is el volt rendelve, s az orosz sereg már Galiczia felé nyomult előre.

Egy nevezetes momentum esik Komárom felmentése és Buda körülzárolása közé, a mely a magyar hadügyi adminisztráció ez időben volt gyámtalanságára vall. A sík mezőn működő seregnek *elmaradt a töltény-készlete*.

Hallott ilyet a világ? a főszeregnek ágyuit nem tudják értékesíteni; nyílt csatában az utolsó töltényt ellövik, és nincs mivel pótolni!?? Kossuth saját magának tartotta fenn a municzióról való gondoskodást és annak szállítása ellenőrzését; s ime, a szerencsétlen április 14-dike annyira lefoglalta, hogy erről — megfeledkezett!... Nem jó mindent akarni! A szállítás más utat vett mint kellett volna, és a Tisza mellett — megrekedt, hogy azután júliusban a szegedi lóporgyárral a levegőbe röpüljön!

Éppen a döntő pillanatban, a mikor ápril 26-án a puszta-harkályi erdő megtámadása volt czélozva, és Damjanichtól a jelentés érkezett, hogy az »ellen-ség erősítést kapott«, hogy éppen ekkor *nyolcz ágyut* töltés hiánya miatt kellett a tűzvonalból visszahúzni — ez aztán megdöbbenő esemény!

De hát csapatjaink vitézsége itt is helyt állott. A győzelem megint a mienk volt, de az osztrák sereg megtörve nem lón, mert, mint szigorúan fegyelmezett katonák, rendben, zárt sorokban vonultak vissza. És a vesztett csata utáni ilyen visszavonulás még a győzőnek is imponál.

Most felvesszük újból feladatunk tárgyalását.

Görgey átvette a neki felajánlott hadügyminiszterséget — Kossuth alatt az ápril 14-dike daczára; de megtartotta a fővezérséget is; s miután a sereg-nél egyelőre le volt kötve: Klapkát tette helyettesévé a miniszteriumban. Buda bevétele után visszament Komárom alá, hogy folytassa az osztrák sereg elleni támadásokat.

Damjanich és Aulich, legkitünőbb tábornokaink ketteje, *szolgálatképtelenekké lesznek*. Ezek helye pótolhatlan; elvesztésüket nemcsak a hadsereg, hanem az ország is érezte.

A hadseregnek — a mely a mostig vitt csaták alatt létszámában tetemesen alászállott — kiegészítésére a kellő gond és erély nem fordított; az ujonczok, a kik be is soroztattak, fegyver nélkül maradtak, nyomorult nyársakkal láttattak el. Az ország egyik-másik részéből még százezernyi emberanyagot lehetett volna előállítani — de senki sem törődött vele.

E helyett folyton apró cselszövények folytak a színpalak mögött, a rivalizáló ambíciók között; a féltékenykedés és a versenygés aknamunkája minden irányban tevékeny volt és egészséges külszin alatt a szenvedélyes gyűlölet rákfenéje terjedt a testben; a sereg a polgári hatalmat gúnyolta — emez a katonai túlkapásoktól rettegett, és az országos érdekek a személyes rivalitások által feledésbe jutottak. A polgári hatalom fővezérség után áhítózott — a katonaság politizálni kezdett!

Ily viszonyok közt került júniusban a magyar fősereg vissza Komáromhoz. Az oroszok már Árva megye irányában közeledtek Magyarországhoz. Minő terve volt a kormánynak vagy Görgeynek e pillanatban a hadműveletekre nézve? ismeretlen előttem; csak egy tény konstatálható, hogy t. i. Görgey a Vág körül támadta meg június közepén az osztrákot, és ott már orosz segélyhadak is állottak vele szemben.

A zsigárdi és peredi ütközetek ránk nézve kedvezőtlenül végződván, az osztrák, kinek a Duna minden ágán és mellékvizein hidjai voltak, a mi nálunk hiányzott, hirtelen a Duna jobb partjára veti magát és ott támadólag lép fel Győr mellett június 27-én és 28-án, Kmetthyt elvágja főseregünktől, a 7-ik hadtesttől, a mely a komáromi sánczok közé vomult vissza.

Az osztrák, az oroszszal egyesülve, felettünk számbeli nagy túlsúlyban volt.

Egy hadműveleti terv volt akkor erős megbeszélés tárgya, az, hogy minden erőt, mit összegyűjteni lehet, Komáromnál összpontosítsanak; maga a kormány is jöjjön fel Komáromba, a hol állandó biztonságban lesz, és nem kell vándorolnia.

Görgeynek terve az volt, hogy, mielőtt a muszkák zöme támogathatná az osztrákot, ő ezeket minden erővel támadja meg és verje tönkre és azután forduljanak összes haderejükkel az orosz ellen. Ez lett volna az egyetlen helyes eljárás, a mely némileg helyrehozhatta volna a szerencsétlen Budavár ostrománál elvesztett időt és alkalmat. De ehhez most már erősebb és nagyobb sereg kívántatott. Itt összpontosítani kellett volna egy nagy erőt, mely az időközben pihent és újból szervezett osztrákot szám szerint is elérje. — Komárom mindig támpont marad s ennél fogva a megsemmisítéstől tartani nem lehet, még megveretés esetében sem.

Ezen tervet Klapka is helyeselte, de Kossuth el nem fogadta. Úgy látszik, nem bízott Görgey őszinteségében, s félt hatalma alá kerülni. Eszébe juthatott VII. Pius pápa Fontainebleauban, a ki I. Napoleon vendégszeretelét volt kénytelen élvezni.

Kossuth sürgette az összes hadseregeknek a *közép Tiszán* leendő összpontosítását; és ezért utasította Görgeyt, hogy seregével azonnal vonuljon le a főváros felé. Görgeynek terve lévén az osztrák seregre vetni magát, kijelenté, hogy egyelőre e miatt le nem vonulhat. Ezen engedetlensége rendkívül felizgatta a kormányzót és felküldötte Csányit, Aulichot és Kiss Ernót, hogy Görgeyt vegyék rá a Kossuth parancsának teljesítésére. Görgey ezt jobb meggyőződése ellenére a küldötteknek meg is ígérte. Azonban e küldöttség megérkezése előtt leküldötte Klapkát, hogy Kossuthtal bizonyos hadműveletek felett értekezzenek. Ez június 30-án volt. Klapka leutazóban, Csányi, Aulich és Kiss Ernó ugyanaz nap Komáromba felmenőben kikerülték egymást a Dunán,

és midőn Klapka július 2-án reggel Komáromba visszaérkezett és Görgeyt meglátogatta, hogy neki jelentést tegyen az általa végzett dolgokról: ekkor elmondta Görgey a Csányi, Aulich és Kiss Ernővel folytatott értekezés eredményét, és azt, hogy ő megígérte a Tiszára való visszavonulást s azt fogantatosítani is akarja, azonban az osztrák sereg részéről oly mozdulatokat vesz észre, melyek őt szándékának végrehajtásában ez idő szerint alighanem meggátolják, mert e mozdulatok támadási szándékra mutatnak.

S míg erről beszélnek — mond Klapka — megszólamlanak az ágyuk és az osztrák támadás tényleg megkezdődött.

Görgeynek terve volt áttörni az osztrák hadsereget és a rövidebb vonalon, a Duna jobbpartján vonulni le a fővárosba s ezért rendeleteit ez irányban adta ki.

Nehéz és súlyos csata keletkezett, mely reggeltől az esti órákig tartott, azonban Görgey tervének megvalósítása nem sikerült, a helyett azonban maga a fővezér, ki ez nap vörös zekében ment a csatátérre, hogy távolról felismerhető legyen, súlyos fejsebet kapott.

Ezen seb gyógykezelése folytán Görgey a legközelebbi napokat seblázban töltötte az ágyban s így a Pestre levonulást nem fogantatosíthatta.

Időközben két nevezetes esemény folyt be a Kossuth és Görgey közti viszony elmérgesítésébe. Kossuth t. i. elrendelte az egész útvonalon, a merre az ellenség végig megy, az eleség és takarmánykészlet — sőt a falvak felgyújtását, és e célból ügynököket küldött ki. Görgey táborába is kerültek

ezek és Görgey kijelentette, hogy őket az első fára felkötötte, ha ilyest tenni merészelnek és a vidékről azonnal el nem takarodnak.

A másik esemény pedig az volt, hogy a győri csata után Görgey azt írta Kossuthnak, hogy most már 24 órára sem áll jól, hogy az ellenség a fővárosba be nem nyomul, tehát ne késsék egy perczig se, hanem meneküljön a Tisza mögé.

Ezen inczidensek csak még inkább elkéséritették Kossuth hangulatát Görgey ellen, és Bemhez július első napjai valamelyikén írt levelében azt írja:

»Görgeynek a közelebbi napokbani cselekvésmódja arra mutat, hogy szándéka volt a parancsnoksága alatti fősereggel az ország kormányától függetlenül saját tetszése szerint operálni.«

Most hozzá jött a július 2-diki ellenséges támadás, mely elől Görgey gyáván megfutamodni nem akart; hozzá a megsebesülés — és mindezekről Kossuthnak nem volt még tudomása — s azért mondja Klapka »Emlékeim«-ben 178—179. lapokon: »Görgey ellenségeinek most könnyű játéka volt, s azt a nézetet juttatták érvényre, hogy minden pillanat, mely Görgeyt még a főparancsnokságban hagyja, a hazát kikerülhetetlenül a bukás szélére viendi. A helyett, hogy a kiengesztelés útját egyengették volna, a legvégső rendszabályhoz nyultak s oda vitték a dolgot, hogy (a kormányzó!) sürgetésüknek engedve, elhatározta, hogy Görgeyt a főparancsnokságtól legott elmozdítja.«

Ez meg is történt, a le nem vonulást czentul Görgey makacsságának tulajdonította Kossuth, őt a *fővezérségtől elmozdítván*, Mészárost nevezte ki helyébe.

Midőn ennek Komáromban híre terjedt, az egész sereg fellázadt, és Klapka a tisztek egy rögtönzött gyűlésében hozott határozat folytán kénytelen volt, mint már irtuk, lemenni Pestre, hogy Kossuthnál ezen rendelet visszavételét vigye keresztül.

Kossuth és a kormány visszavonták Klapka előterjesztése folytán a Görgeyt elmozdító rendeletet. Ezzel Klapka visszament Komáromba és miután Görgeyvel — ennek láza folytán — nem érintkezhetett, egy haditanácsot tartott, ott bejelentette Kossuth engedékenységet, a mire elhatározták a seregnek a Duna balpartján Budapestre levonulását. Ezt mindjárt másnap hajnalban az első hadtesttel megkezdtek. Történetesen Görgey, a ki, láza daczára, e válságos napok alatt éjjel sem velközött le, látta a sereg elvonulását. Ezt személye elleni tüntetésnek tekintvén, ő tette le a fővezérséget. Sok bajjal sikerült ezen »félreértéseket« kiegyenlíteni és az I-ső hadtest megint visszatért Komáromba, s Görgey akarata, hogy a hadseregnek a Duna jobb partján — mint rövidebb uton — levonulása a fővároshoz megkisértessék, elfogadtatott.

Az áttörés július 11-én Klapka parancsnoksága alatt nem sikerülvén, Görgey a balparton vonult le Budapestre.

Sokszor vizsgáltam az okokat, melyek Kossuth és Görgey hadműveleti czélzataik felett az összeülközést felidézték. Görgey azon erős meggyőződésben élt, hogy Kossuth minden alkalommal, mikor veszély közeledik, a sereg oly módóni összpontosítását rendeli el, mely a menekülést biztosítsa a külföldre! s ezért kevésre becsülte Kossuth bátorságát, ő maga

pedig még **julius 24-én** sem adta föl a reményt egy lehető sikerhez, mikor Klapkához irt levelében azt mondja:

.... »meggyőződtem, hogy az ellenség (t. i. Paszkievich) az éjszaka folyamán jelentékeny segédcsapatot vont magához Gödöllőről és Pestről, a melyek a rendelkezésemre álló crót, főleg ágyúk dolgában, messze túlszárnyalták. Ezt felismerve és saját erőnket minden tekintetben megmérlegelve, a haza érdekében tanácsosabbnak tartám, hogy seregemmel Vácznál az áttörést meg ne kísértsem, hanem a teljesen biztos losonc — putnok — miskolczy ország-utra térjek, *hogy a mily hamar csak lehet — Magyarország többi haderejével egyesülhessen.*«

Tehát ekkor még mindent elkövet, hogy egyesülhessen az ország összpontosítandó összes véderéjével; neki még reményei vannak, mert Kossuth úgy értesítette, hogy az oroszok itt csak 60,000-en vannak, Tiszafüred pedig Knezich és Korponay által biztosítva van. Ezért el is mondja Klapkának, mikép képzei reményeinek megvalósítását, t. i.

»fegyvereink sikerének jövő fázisa tehát a közel multhoz nagyon hasonló leend. *Az ország harczerejének ennélfogva van ideje arra, hogy a sereg mögött összeszedje magát, szervezkedjék és a fő-sereghez csatlakozzék.*«

»Ha Ön, tábornok úr, ezeket a tényeket megfigyeli s a közel multakra emlékezik, könnyen beláthatja: *minő szerepet kell Komárom várának forradalmi drámánk legközelebbi fázisában játszania és hogy önre, mint e bevehetetlen erősségnek parancsnokára, minő kötelesség vár.*« (Lásd Klapka »Emlékeim« 212—213. lap.)

Sőt még messze menő tervei voltak július 24-én az ország fegyveres erejének összpontosításával; a *bevehetetlen* Komárom várának a *jövőbeni* feladata és hivatásával; esze ágában sem volt még a fegyverletétel, vagy a haza sorsának kétségbeesett feladása. Pedig ekkor már visszavonulási útján üldözték az oroszok; sőt azokkal parlamentirozott is; de ő reménylette, mint Klapkának írja, hogy Knezych tábornok Tiszafüredtől Tokajig állást foglalva, felvételére készen áll és a Szeged körül összpontosított sereghez csatlakozva oly erőt lesznek képesek kifejteni, mely tekintélyt követel magának; s melylyel bizonyos célokat el lehet még érni, t. i. *a háborúnak az őszig és télig elhuzását*, melytől nemcsak az oroszok, de Haynau is félt, miként ezt Berg orosz tábornoknak Miklós csárhoz irt hivatalos tudósítása tanúsítja (lásd Klapka »Emlékirataim« 214. lap), vagy egy tisztességes béke megkötését!

Hogy Kossuth megint Dembinszkyt, ezt a gyámoltalan és könnyelmű kalandort fogja fővezérré tenni, és ez *célzatosan ki fogja kerülni a Görgeyvel való egyesülést* és egy általa elcsigázott és kiéheztetett sereggel Orsova felé szökni fog: ezt Görgey meg sem álmodta.

Bem volt az, — Mészáros szerint — a ki a temesvári csatát erőszakolta; a ki a csata napján, Kossuthtól nyert fővezéri kineveztetése alapján, a vezényletet kivette Dembinszky kezéből, nem tudva, hogy ez a tartalék municziót már jó előre elszöktette — Lugos, Orsova felé, és az ütközetbe vinni szándékolt seregnek — nincs lópora, nincs töltése!

Temesvár-Világos.

»Szegeden elnökletem alatt tartott haditanácsban (jelen voltak Dembinszky, Mészáros, Perczel Guyon) el **volt határozva**, hogy **Dembinszky**, ha magát Szegednél a Tisza balpartján nem tarthatná, **egyene vonalban Arad vára alá vonuljon vissza**. Török Gábor kormánybiztos rendeletet kapott gondoskodni, hogy ezen a visszavonulási vonalon a hadsereg az élelmezést készen találja. Gondoskodott is helyesen; **Arad volt egyesülési pontul kitűzve Görgey hadserege számára is**. Ott a vár ágyúinak oltalma alatt *Dembinszky Görgey seregének megérkeztét bizton bevárható*, s mi egyesített erőnkkel magunkat a Maros által elválasztott orosz és osztrák sereg egyikére reá vethetők, mielőtt egyesülhetnének, mit a minket fedező aradi vár miatt csak kerülettel tehetnek vala. *Dembinszky, a helyett hogy Aradhoz vonult volna vissza, mely a mi várunk volt, Temesvár felé vonult*, mely az ellenség kezében volt, s vonult oly vonalon, melyen a sereg ellátására nem számíthatott. A nélkülözés demoralizál. A temesvári csata elveszett. Ennek hírére Görgey azt mondta: a kormánynak most nincs mire támaszkodnia — most én parancsolok — s megcsinálta — — — Világost!!«

Ezt írja Kossuth »Irataim az emigrációból« című művének I. köt. 106. lapján. Csillagjegy alatt. Szórul-szóra ezt írja.

Már most elemezzük Kossuth e szavait.

Az első az, hogy egy haditanács, a melyben Dembinszky is résztvett, **azt határozta**, miszerint

Dembinszky Szegedről *vonuljon Aradra és ott várja be Görgey seregének megérkeztét*;

a második az, hogy Dembinszky (a Kossuth által *csak akkor kinevezett fővezér*) **e rendelet ellenére nem ment Aradra, a nélkül, hogy Kossuthot, vagy a kormányt engedetlensége felől csak értesítene is, hanem megy Temesvárra.** Tehát **czélzatosan kerül ki a Görgeyvel való egyesülést!**

A mi ebből következett, az egészen természetes dolog: Temesvár és utánna — Világos!

Kossuth a *magyar* Görgeyben riválisát látta, hitte; azért már »Kápolna« *előtt az idegen* Dembinszkyt tette fővezérré. Dembinszky Kápolna *előtt* — mint egy idegen országban magas rangot viselő kalandor — vezénylő tábornokaink irányában magát hitványul viselte; mint fővezér, stratégá és taktikus pedig egyik ostobaságot a másik után követte el, s e miatt ellene a főtisztek fellázadtak és Kossuth a fővezérséget tőle ott, a helyszínén elvette. S ime Szegeden a legsúlyosabb és legválságosabb viszonyok közt, ugyanaz a Kossuth ugyanazt a Dembinszkyt megint az összes magyar hadak *fővezérévé nevezi ki.*

De már június 27-én levelet ír Kossuth *Bemnek*, melyben ez áll:

»a Visoczky-féle hadtest, nagy tuleró által szorongatva, ütközet nélkül Miskolczig hátrált. A vezérek, főleg attól való félelmükben, hogy a 18,000 főnyi ellenséges lovasság csapataikat megsemmisíti és szétveri, nem mernek ütközetbe bocsátkozni; rögeszméjük, hogy főseregünkkel egyesülnek, és nem gondolják meg, hogy ez által az orosz tulerót itt nyakunkra zudítják és nem marad időnk egy

főcsapást mérni Ausztriára, s két tűz közé jutunk. Kellő tudomásvétel végett jelentem ezt Önnek, tábornok úr, azzal a szilárd meggyőződéssel, hogy csak összes erőnk gyors összpontosítása (a mely aztán az ön parancsnoksága alá helyezettnek) menthet bennünket meg.« (Lásd Gelich R. »Magyarország függetlenségi harca« III. kötet 594, 595. lap.)

És így már mikor Dembinszkyt kinevezte, *ennek háta mögött Bemnek kínálta a fővezérséget*; annak a Bemnek, a kiról Kossuth maga azt írja »Irataim« 106. lapján:

»Bemet kivéve, *ki nagy tapasztaltsága mellett hibát hiba után követett el, sereget prédált el sereg után* s a vezért a bátor katonában elfelejtette, a stratégiát a tüzérnek feláldozta«.... stb.

Tehát Dembinszkybe sem bízott, de *megint nem magyar* vezérre, hanem idegenre bizza az egész ország sorsát. Történetesen Bem a szabadság hőse és az oroszok elkeseredett ellensége. De még sem magyar. Neki ez a föld nem hazája, ez a nemzet nem nemzete. Ő azért jött, hogy a szabadság eszméje mellett küzdjön. Es ezt lelkiismeretesen, sok zseniálitással, egész odaadással teljesítette, a mint teljesítette volna *bárhol* — a szabadság érdekében. De utóvégre is ő itt azért épp oly idegen, mint volna a francia Algirban, az angol Indiában. Neki hazája a hadsereg, bármely országé legyen az, csak a szabadság serege legyen. Ha itt tönkre teszik seregét: *nem az ő vére* pusztul el — ha elveszti az országot — nem az ő hazáját veszti; elmegy más országba; neki egyik olyan idegen mint a másik; felajánlja kardját ismét másnak, és beáll végső esetben — Törökország szolgálatába!

Rendén volt-e ez? lélekismeretes dolog volt-e ez? a riválistól való féltékenykedés folytán, tehát *személyes ambícióból, személyes okokból*, az ország, a haza érdekével így játszani? azt tenni kockára?! Ezt az eljárást semmiféle lendületes frázis nem képes sem szépíteni, sem jelentőségéből kiforgatni.

De még egyéb *igen jellemző dolgok* is történtek.

Gelich ugyanazon művének III. kötet 596. lapján a következőket mondja:

»*Junius 26-án, Görgey megérkezése után minisztertanács volt Kossuth elnöklete alatt, melynek első tárgyát a Felső-Magyarországról és Erdélyből az orosz hadak előnyomulásáról érkezett jelentések képezték. A jelentések felolvasása után Kossuth legelőbb is a hadügyminiszterhez, t. i. Görgeyhez fordult azzal a kérdéssel: mit tegyen a kormány a fenforgó rendkívüli körülmények között?*«

»Görgey nézete az volt, hogy a kormánynak nem szabad többé haboznia teljes nagyságában leleplezni a Magyarországot fenyegető veszélyt. *A kormány legelső feladatául mondotta annak személyes állásfoglalását az általa eddig követett elvek mellett. Adja meg, mondá Görgey, a Magyarország önállóságaért vívandó utolsó harcznak közvetlen résztvevése által az élet-halálra szóló önvédelem valódi jellegét. Jelentse ki mozgónak a kormány magát s csatlakozzék a főhad-sereghez, hogy ezzel álljon vagy bukják Magyarorszáért.*«

»Ismerje be továbbá a kormány annak lehetetlenségét, *hogy a rendelkezésre álló eszközökkel az orosz és osztrák hadakkal egyidejűleg megmérkőzhet, s kezdje meg haladéktalanul az összes haderők összevonását, a Duna jobb partján egy utolsó csa-*

pásra Ausztria ellen; az orosz hadsereg előnyomulását ellenben kíséreltképen pusztán békés alkudozások kezdése által igyekezzék késleltetni. Ha ez nem sikerül, maradjanak az országnak feladott részei az oroszok által megszállva.»

»Ha Magyarország elbukik Oroszország s Ausztria egyesített támadásai alatt, utóvégre közömbös dolog, a kettő közül melyiknek esik zsákmányául, az azonban nem lehet közömbös, melyiket sujtsa az utolsó kétségbeesett csapás, miután a nemzet jogait eredetileg Ausztria és nem Oroszország támadta ellenségesen meg.«

»Fontolja meg azt a kormány s mérjen mostantól fogva csapást csapás után Ausztriára, míg az oroszok távolléte ezt még megengedi.«

... »Görgey után Kossuth emelt szót s a minisztertanács több tagjával együtt elfogadta annak összes javaslatait.«

Elfogadta! *de esze ágában sem volt, hogy meg is legye!* sőt ezen minisztertanács határozata ellenére, már június 30-án a Pestre való visszavonulást parancsolta meg Görgeynek. Ennek a Csányi, Aulich, Kiss Ernő útjáni megígéréséről és a közbejött július 2-diki megtámadtatás gátló akadályáról és ennek következményeiről az előző »Komáromi események« fejezete alatt szólottam.

De azért Görgey »áruló«, Görgey »engedetlen«, a kit a fővezérségtől el kell mozdítani!

Hogy *akkor* a szenvedélyek izzó hevében ilyenek történhettek, ez lélektanilag még érthető, de **hogy 30 év után**, mikor ezalatt egy irodalom keletkezett, mikor minden részlet felderítve; mikor barát és ellenség tisztázta álláspontját; mikor már a szen-

vedélyek a vén agyvelőkben és a lassabban lüktető vérkeringésben lecsillapulhattak, és igazságos ítéletnek helyet engedhettek volna! Kossuth még mindig azt mondja: »Ő áruló!« ez csak a személyes versenytárs iránti gyűlölet kifolyása; kifolyása azon nem egészen helyeselhető önérzetnek, a mely maga mellett rivalitást nem tűr, és azt halálíg gyűlölni képes! Az önérzet tulhajtása volt Kossuthnak azon nyilatkozata is (»Irataim« 106. lap) »az én kezemben a honszabadság biztos, azt tudom; — az volna-e máséban, azt nem tudhatom!«

Kossuthot még számkivetésében is üldözte a riválisoktól való félelem. Klapkától is félt, a ki történetesen Párisban *Napoleon* herczeggel és Turinban *Viktor Emanuel* királylyal és *Cavour* gróffal tárgyalt azon szerep felett, a melyet a francia-olasz-osztrák háborúban Magyarországnak szántak.

Klapka egy nap elmondja Kossuthnak Pulszky és Ihász jelenlétében azon értekezés folyamát.

Kossuth, miután Klapkának leczkét adott, hogy a mit a haza érdekében olyannak lát, hogy *vele* (Kossuthtal) *közölje, azt ne közölje másokkal*; azután (»Irataim« 106, 107. lap) elmondja, hogy *mennyit tanult ő* (Kossuth) *a hadtanból*: »ismerem — úgy mond — a hadtörténet által gyakorlati alapelvekre redukált magas taktikát és stratégiát; tanulmányoztam a legnevezetesebb, legtanulságosabb hadjáratokat; otthonos vagyok a katonai hadszervezet s adminisztráció minden ágazatában stb., *nemcsak hiszem, de tudom, hogy képes vagyok a hadvezéri feladatnak megfelelni*«.

»Tehát a hadsereget kezemből ki nem adni változhatlan elhatározásom. Vagy így lépek fel, vagy nem.«

»Én tábornok úr tehetségét méltánylom s becsülöm. *Ha akarja »mellettem« a táborvezérkari főnökség dicsős roppant fontosságú állását elfogadni» ... stb.*

... »Csak ilyen viszonyban fogunk együtt mehetni. Ha nem, *nem.*«

És Kossuth, a ki ismerte a hadtörténet elveit, a ki tanulmányozta a hadjáratokat, a ki otthonos a katonai hadszervezet minden ágaiban, azt mondja: Görgey azért »csinálta« meg Világost, mert Temesvár után nem volt a kormánynak mire támaszkodnia! — Tehát miután a Dembinszky-Bem által vezényelt fősereg — 50,000 ember — Temesvárnál tönkre tétetett, — a mely ha egyesül Görgeyvel haderőnk 75,000 főre rugott volna, a mely akár az osztrák, akár az orosz sereggel elkülönítve — kilátással a sikerre — megütközhet; e sereg egyesülését — mint már másutt említém — Dembinszky célzatosan megakadályozta, — és most Görgeynek, — *Kossuth hibájából* (mert hisz ez nevezte Dembinszkyt fővezérré) — *szintén nincs kire támaszkodnia.* s ez mégis *a maga 25,000 emberével álljon ellen 200,000 orosznek és 180,000 osztráknak?! s miután erre nem volt képes, és arra nem vállalkozott, hogy azt a hősies kis sereget, a mely hazájának ezer és ezer veszély közt tett nagy szolgálatokat; azt a sereget, a mely a »honvéd« névnek tulajdonkép megszerezte ama szemképráztató dicsfényt, a mely az egész világ csodálatát felkölté: azt a hős sereget most nem csatába, hanem a biztos mészárszékre vigye!! s azért, mert ezt nem teljesíté — »áruló maradt«!!...*

Pedig Görgey jobb meggyőződése ellenére engedelmeskedett és Komáromtól ezer nehézség közt

levonult Aradra — Dembinszky Szegedről *nem* ment oda; Görgey egyesülni akar — Dembinszky *nem*, Görgey teljesíti a haditanács parancsát — Dembinszky *nem*, Görgey harckészen tartja seregét — Dembinszky tönkre vereti a magáét még csata előtt de azért Kossuth szemében Görgey »*csinálta*« Világost!... Görgey — az »áruló!« Dembinszkyre a megbocsátás, a feledés fátyolát borítja, mert Dembinszky — a Kossuth bűne!

Fordítsuk meg a dolgot.

Tegyük fel, hogy mindezen engedetlenségeket, makacskodásokat, melyek a Dembinszky vezetésére bízott egyetlen nagy, sőt akkor éppen fősereget tönkre tették — Görgey követi el, — tegyük fel, hogy Dembinszky teszi az iszonyú visszavonulási utat folytonos csatázás és üldöztetés közt Komáromtól Aradig, — hogy ő akar csatlakozni, és Görgey személyes gyűlöletből ezt kikerüli, — hogy Görgey és nem Dembinszky seregét teszik tönkre Temesvárnál, és hogy Dembinszky marad vissza egymagára 25,000 emberrel 400,000 ellenséggel szemben: mit mondott volna akkor Kossuth és az egész világ **joggal** Görgeyről? akkor **joggal** mondhatták volna: Görgey az áruló és Dembinszky az *áldozat*!

De mikor nem objektíve mérik az igazságot, hanem azon személyekhez illesztik azt, a kikről szó van: akkor azután nem kritikai történetírásról van szó, hanem személyes gyűlölködésből fakadt boszúállásról, a mely egy oly nagy alakhoz — mint Kossuth Lajos — nem méltó.

És utoljára: ha Görgey áruló volt, akkor nem Világoson lett azzá, hanem már a váci proklamáció óta volt az — Kossuth szemében. Mikép ruház-

hatta Kossuth az árulóra augusztus 12-én a diktátorságot? miként tehetette magát bűntársává egy embernek, a kit ő bűnösnek tud? mikép véli, hogy azon perczben, a mikor Kossuth mindent veszve látott, annyira, hogy még az általa oly görcsösen kezében tartott hatalomról is lemond, hogy akkor e hatalmat éppen azon emberre ruházza, kit ő — árulónak tart?

Vagy a kétségbeejtő helyzetet ismerve, czélzatosan ruházta reá? azért, hogy a kikerülhetetlen utolsó szomorú jelenet hatása alatt legyen — kire a felelősséget áthárítani??...

Majdnem úgy látszik!...

★ ★ ★

IV. RÉSZ.

GYÁSZNAPOK.

Az írás azt mondja, hogy mikor Krisztust felfeszítették :

»hat órától fogva lón sötétség mind az egész tartományban ...«

»És íme! a templomok kárpitja ketté hasada a felitől fogva mind az alsó részéig és a föld megindula és a kősziklák megrepedezének.«

»És a koporsók megnyilatkoznak, és sok szenteknek testük, kik elaludtak vala, feltámadának.«

»És mikor megfeszítették volna őtet, megoszták az ő ruháit.«

Így történt e szegény országgal is!

Sötétség lón és fekete gyász ült e hazán; ketté hasadt a templomok kárpitja s megrendült a hit a szivekben; a templomok üresek lettek és az emberek elfeledtek imádkozni! Megindult a föld és egy ezer éves államélet sziklaalapjai megrepedezének... Falvak, városok kipusztultak vagy romjaikban heverték; viruló mezők letarolva; családok kipusztultak; ifjak hirtelen megvénültek; a halál fagyos lehellete megbénította az erőteljes életet, elszibbasztotta a szellemi élet működését . . . Egy nagy és

mély fájdalom egy egész nemzetet takart be fekete fátyolával!

Mindenütt a megsemmisülés, mindenütt a halál jelenségei!...

A kétségbeesés, a rémület, az iszony egy szép ország *minden* lakosának szívét szorította össze!

És mégis! egy panaszhang nem hallatszott.

A szó, a hang megszenteltségtelenítene azt a mély-séges szenvedést, a mely most e nemzet minden egyes tagját összefoglalta.

Hallgatagon, szótlantul haladtak el egymás mellett a legjobb barátok; csak szemeik, csak az azokban tükröződő fájdalmak beszéltek; és ezt a beszédet megértelte egy nagy országnak minden fia!

A velőket fagyasztó események kínos együtt-átélése jobban egybeforrasztotta e nemzetet, mint azt a legékesebb szavak, a legfényesebb ígéretek megtenni képesek lettek volna!

Mély hallgatás, mély csend mindenütt...

Az irtózatot csendet időközönként megszakítja a fegyverek ropogása, és azok részéről, kik ezt hallják, egy önkénytelen, kínos sóhaj; ezután még mélyebb, még rémületesebb a csend...

Megint egy vagy több nemes szívet tört át a fegyver golyója, mert hisz tömegesen gyilkoltak. És a nemzet szenvedése még iszonyubbá, a hallgatóság, a csend még ijesztőbbé lön...

Az utcák kiürültek; mindenki elzárkózik fájdalmával a külvilágtól. A lelki szenvedés kerüli a zajt. És mindenki szenved kivétel nélkül, mindenkinek kivétel nélkül vannak éles, mély fájdalmai!

Csak lánczra vert férfiak és fegyveres örök ütemes lépteik, vagy elrongyollott volt honvédek

összefogdosott és fegyveres kíséret alatt hajtott csapatai adtak az utcának koronként szomorú életet.

Az emberek behunyják szemeiket, nehogy tán ismerőst vagy rokont lássanak, elzárják ablakaikat, leeresztik a függönyöket, hogy a láncz csörgését, a fegyveresek dobogását ne lássák, ne hallják.

Van a fővárosban egy épület, a hol az életet, a legnemesebb hazafiak életét oltják ki. Ez épületnek eredeti rendeltetése volt hadfiaknak nyugalmat nyújtani, most börtönné alakították át, a katonákat börtönörökké, környékét *vesztőhelylyé!* . . .

A nemzet legnemesebb fiait hozták ide. Csak azon vettük észre e sötét épület önkénytelen lakói felszaporodását, hogy az utcákra vagy szabad térre nyíló ablakokat bedeszkázták akkép, miszerint az oda zárt szerencsétlenek az isten szabad egéből csak egy tenyérnyit láthattak.

És ez épület környékéről rövid időközönként fegyver ropogása hallatszik. A harczosokat fegyvertelen hazafiak hóhéraivá alázták le.

Ezen épület: laktanya; az úgynevezett »*Újépület*«; környékéről kiköltözködnék a lakók; a házak üresen állanak. A kik nem költözködhelnek: vánkossal, matrácokkal tömik ki ablakaikat, ajtaikat, nehogy behatoljon a gyilkoló fegyver hangja.

Egy ember jár csak felemelt fővel e vérrel áztatott utakon, tereken; egy ember, a ki kéjeleg az általa végzett véres munka eredménye felett . . . *Haynau! báró Haynau!!* egy őrzőgö gyilkos!!!

Ez az ember azt hitte, hogy ő a közvélemény előtt kedves, az országban népszerű munkát végez, hogy őt a magyarok — szeretik . . . !!

Órült! nyomorult órült!!

Mert ime! feljönnek álmában éjszakánként a kivégzettek árnyai: itt egy Batthyányi Lajos, ott egy Damjanich, egy Csányi, egy Aulich... körbe fogják, mélyen becsett szemeikkel merően nézik, fenyegetőleg emelik reá ujjokat; álmában és ébren mindig látja e rémes képeket, vergődik ágyában; hörögve bújik vánkosai közé éjjel, nagy kísérettel jár nappal, nehogy az árnyak közel jöjjenek — — megőrült bele és örületében most azt hiszi — — őt szeretik Magyarországon! . . . Azt hiszi, mennél több vért ont — — annál jobban szeretik! . . . és gyilkol tovább! . . .

Az örület szüneteiben számlálja a vérdíjat, mit ördögi munkájáért kapott: 400,000 frtot magyar földtehermentesítési papírokban. Számlálja, számlálja míg ismét reá jön a pusztítás szelleme! . . .

És ez örültet eszközül használja céljai kivitelében egy *renegát néphős*, egy torlaszokon át a császári trón mellé tolakodott ember — **Bach Sándor**, foglalkozására nézve: volt bécsi ügyvéd; és mikor munkája nem volt: barrikádhős, a ki elárulta a szabadság ügyét, mely mellé állott, elárulta elvtársait és barátait Messenhausert és Blumot, a kiket forradalomba segített hajtani és e szerencsétleneket a szoldateszka bosszujának engedte át, míg ő maga a *deszpotismus* szolgálatába állott és a szabadság bajnokainak párolgó véréből ittasodva semmisíti meg a szabadság minden intézményét . . .

Ez az ember feltolakodik egy nehéz viszonyok közt trónra jutott, a gyermekéveket alig átlépett, ifju fejedelem tanácsadójává és megszentelteleníteni erőlködik a legnemesebb kedélyt saját nyomorult lelkületének behatása alatt.

Azon kormány élén, a melynek Bach Sándor jogtudor lelke volt, állott egy **Schwarzenberg** herczeg, kit egy kor- és rangtársa »*seelenverfautler Wollüstling*«-nek nevez; a kit egy kortársa, aki őt kora ifjuságától ismerte, kiélt, sivár kedélyű, vallás és elvek nélküli kéjencznek jellemez; oly embernek, kinek szétdúlt belső életét már csak az érzékiség tartja fenn és a vér gőze képes egyedül némi izgalomba hozni . . .

Ily környezettel a trón körül, valóságos istencsudája, hogy az ifju fejedelem erkölcsi ereje utóbb is felyül került és lassanként szét tudta tépni azon hálót, melyet — mint a pók áldozata körül — fontak e lelketlen tanácsadók a trón körül.

Azon időben szájrólszájra járt Miklós orosz czárnak egy állítólagos nyilatkozata, a mely szerint azt mondta volna:

»Bachot — ha én volnék ura — azon helyen *köttekném fel*, a hol a torlaszokon oly hősiesen harczolt a *dinasztia ellen*; csudálom, hogy egy oly okos fejedelem, mint Ferencz József, miként bízhatik meg egy *ilyen* emberben, a ki saját barátjait elárulta.«

Való volt-e e nyilatkozat? nem-e? senki sem képes bizonyítani, de kétségtelenül nagyon rá vall a büszke autokratára. Ezen kívül pedig — állítólag — Ausztriának magatartása a *krimi háború* alatt Bachnak revánsa lett volna e nyilatkozatért. Annyi bizonyos, hogy e nélkül az osztrák ügyek szempontjából ama előre hirdetett »hálátlanságot Oroszország irányában, mely fölött csodálkozni fog a világ« — alig lehetne megérteni.

Tehát oly egyének kormányozták 1849-ben és az azután közvetlen következett években Ausztriát,

a kikkől minden erkölcsi alap hiányzott, de a kik politikailag is a teljes beszámíthatlanság nivóján állottak. És ezeknek segédjei voltak egy Haynau, egy báró Geringer, egy báró Hauer, egy katona (!) Mayerhoffer, sőt később — egy főherczeg!

És ez egyének irtották a magyart; öltek, pusztítottak ez országban.

És akadt »magyar«, a ki a forradalom után röpiratában azt számította: kiket és mennyit végzett volna ki a győztes forradalom, ha úrrá leendett? és ezzel mentegette az osztrák kegyetlenségét.

Volt egy másik »magyar«, aki *életének koczkázatlásával*, egy vastag gúnyíratban, iszonyú gyűlölség hangján, támadta a nemzet gyilkosait és a ki ez iszonyok hatása alatt, és hazája sorsa feletti kétségbeesésében, sajátkezüleg oltotta ki életét!...

Nem szándékunk párhuzamot vonni e két »magyar« közt, mert nevüket sem tudnók egy és azon nap kiejteni; de azt hisszük: tisztességtelen dolog: saját nemzetét alávalóságokkal gyanusítani, melyeket el *nem* követett; ezt tenni még akkor sem szabad, ha elkeseredett politikai harcban állunk is egymással; annyival kevésbbé pedig akkor, midőn politikai ellenfeleink — saját véreink s egy irtózatoss nemzeti katasztrófa után gyilkos ellenség kezébe jutottak, és mentegető szavaink ezt ellenükbe még nagyobb kegyetlenségre készíthetik.

A győztes ellenség ily biztató szavak nélkül is oly vérfagylaló dolgokat követett el, melyek civilizált nemzetek közt, s még kevésbbé egyazon monarchia két hason fele közt, egyazon fejedelem és népének két része közt — talán Angliát kivéve — elő sem fordultak.

Nincs család e nagy országban, kezdve a szegény zselléren, a telkes gazdán, kis-, közép- vagy nagybirtokoson keresztül, melyet valamely tagjának elítélésében vagy besoroztatásában gyász nem ért.

1046 — a szabadságharcban résztvett — *előkelőbb* egyén íteltetett el katonai bíróságok által, kiknek nevei hirlapilag tétettek közzé és megszámlálhatlan százak, kikről az írás nem szólt. Ezek közül *513-an halálra az ismertek közül*. Végrehajtatott a halálos ítélet 54 tábornokon, képviselőn, államférfin, de kivégeztettek ezen kívül még megszámlálhatlan százai a *bujdosóknak*, azon ürügy alatt, hogy rablók, hogy utonállók. Várfogságra íteltettek eredetileg 371-en, a halálra ítélték közül egész 20 évig terjedő várfogságra kegyelem útján jutottak 362-en, sánczra lón 53 elítélve, kegyelem útján súlyosabb büntetésre ítélték közül 13-an. Volt még egy tetemes számú halálra ítélt, kiknek neveit, miután külföldre menekültek, bitófára szegezték, s közülök később — — miniszterek lettek! . . . A többiekre kevésbé súlyos büntetések mérettek.

Mint volt honvéd besoroztatott az osztrák hadseregbe 70,000 egyén.

És e helyütt legyen megengedve a *rablóknak* bélyegezett bujdosókra vonatkozó néhány katonai rögtönítélő bírósági ítéletet mutatványul ide mellékelnem, tanuságául annak, hogy ez ítéletek formá szerűen irtó tendenciával bírtak. Ime az egyik:

Levothay János, *volt honvéd*, 1849. november 6-án virradat előtt lóháton *s egy fokossal felfegyverkezve (!)* együtt egy lócsószszel a magánosan az erdőszélen fekvő majorságban, a fülöpszállás-egyházi

pusztán megjelent, félelmet gerjesztő (mi által?) módon a bebocsáttatást »kierőszakolja« (!?), az ottani szolgát a lovak tartása és *vezetésére* életveszélyes fenyegetéssel (?? mikor csak fokosa van!) kényszerítette (hátha ez elvágat és feljeleníti őket — hisz még löni se képesek, mert nincs löfegyvere); azután visszahagyván társát az *istállóban* a szolga őrzésére (a ki az udvaron »vezette« a lovakat), a lakházhoz ment, az ott egyedül jelen volt gazdasszonytól folytonos halál és gyújtogatási fenyegetések közt italokat és pénzt (mit? mennyit?) s különböző »szereket« (mik ezek?) »kierőszakolt« — *rablás bűnében elmarasztaltott* és lőpor és golyó általi halálra ítélve, *november 13-án kivégeztetett*.

Egy másik eset.

Eich Jakab 26 éves, *volt honvéd*, társa egy rabló (?) bandának, a Vásárhely és Szeged közti nádasban űzte »gonosz tetteit« (nincs megmondva: ezek miből állottak?) s több év óta (bujdosván) a vidéket bizonytalanná tette (mi által? *egyetlen bűntényt nem tudnak ellenébe, felhozni*) folyó hó (ápril 1852.) 14-én a répáshidi nádasban három rabló (?) bujdosó társával a csász. kir. zsandárság által fölfedeztetve, hosszas löfegyverekkel küzdés után (t. i. a zsandárok lőttek), mely alatt többi társának sikerült elillanni, elfogatván — »gyilkos szándékkal erős ellenállás bűnében elmarasztalván« — lőpor és golyó által *kivégeztetett*.

Számos példát tudnék még idézni, midőn például egy volt honvéd »*furkós bottal*« találtatván, ráfogják, hogy »veszélyes fenyegetés és félelem gerjesztő zaklatás« miatt (a szokásos hivatalos elítélési alapfrázis) halálra ítélnék és kivégeznek.

Némely esetben még legalább azt a formulát használták: »törvényesen bevallván s meghitelt tanuk által rábizonyíttván«; ezek a *tanuk azulán a zsandárok voltak*, a kik, mint majd alább igazolni fogom, *minden általuk befogott s azután halálra ítélt egyén után 60 frt jutalmat kaptak*.

A befogatások és elítélések oly iszonyú mérveket öltöttek, hogy kénytelenek voltak ambulatorius bíróságokat járni országszerte, kik a közönséges gonosztevőket lehetőleg kibocsássák — hogy a politikai kompromittáltaknak helyet csináljanak.

Csuda-e azután, ha az országban az izgalom nem hogy csillapult, hanem naprólnapra fokozódott? csuda-e azután, ha a külföldről jött izgatások itt termékeny talajra találtak?

Ezeket nevelte még az a köztudomásra jutott értesülés, hogy hát minők azon *kegyelmezési* büntetések, melyekké esetleg a halálra ítélt büntetési átváltoztattak?

Igy lássuk: mi volt a *várfogságra vasban való megkegyelmezés*?

A várfogságra ítélt rabnak meghagyják saját ruháját, adtak neki *szalmazsákot, szalmavánkost, lepedőt és pokróczot*. Látogatást nem fogadhat; írószerek és könyvek *eltiltva*; »fontos esetekben« a várparancsnok engedélyezhet látogatást felügyelet mellett. Hasonlókép engedélyezhet — *levélírást*; de az írás csak egy tiszt ellenőrzése alatt történhetik. A könyv olvasást is megengedheti, de a könyv csak vallást, morált vagy imát tartalmazó lehet. *Kezére és lábára vasat vernek*. (A kik hosszabb ideig hordták e vasakat, járásukon egész életökön át észrevehető; így Szlávý koronaórnél, Kőrösy Sándor volt

képviselőnél stb. *Kimenetel csak orvosi rendelet folytán engedtetik meg. — Az ürülék a börtönben áll.*

Már most egy művelt ember ily viszonyok közt egy szűk, kevésbé szellőztetett és legtöbbnyire hiányosan világított börtönben töltsön 10—20 évet.

Az elítélt kapott naponként élelmezésére nyolcz krajczárt; ezt, valamint a fa, világítás és mosás költségeit köteles volt a rab a kincstárnak visszatéríteni.

A *sánczmunkára* elítéltnak pedig *rabruhát* kellett felöltenie; haját lenyírták; a hat évnél kevesebbre elítélteknek $3\frac{1}{2}$ fontnyi vasat, a többre elítélteknek $5\frac{1}{2}$ fontos lánczot vernek lábukra; ka zamátába zárták őket (tehát földalatti üregbe), csak télen kaptak pokróczot takaróul. Az erődítés körül minden munkát végezniök kellett; terhes taligákat húzni; földet, követ, fát fel- és lerakni; fát vágni; kőmives és ácsmunkát végezni, utczáat söpörni, havat lapátolni stb. Szóval minden *közönséges munkára* kényszerítették.

A bánásmód, melyben Ausztria kormányzói Magyarországot részesítették, felháborította az egész művelt világot.

Akkor még nem szokta meg Európa, hogy Törökországon kívül is keressen avatkozási alkalmat más hatalmak belügyeibe. Mégis Anglia — Palmerston lord ismerve az osztrák ügynevezett államférfiak természetét, s másrésről egy erős Ausztriát óhajtván, mely megbízható szövetségese lehessen Angliának — *a világosi fegyverletétel* hírére (de talán már értesülvén az osztrák bosszúállás tervei felől is, melyek Ausztria konszolidálását megátolnák), *jóakarólag* — már 1849. augusztus 29-én — következő jegyzéket intézte a bécsi angol követhez:

»Viscount Palmerston — Viscount Ponsonbynak:

»Mylord! Utasítanom kell Exczellenziádat: fejezze ki az osztrák kormány előtt ő Felsége kormányának azon szives örömét, melyet érzett, hallván, hogy azon viszontagságteljes háboru, mely által Magyarország az utolsó két hónapban pusztítottatott, egy pacifikáció által fejeztetett be, mely, mint ő Felsége kormánya hiszi, minden pártok tekintetében jótékonynak fog bizonyulni. *Az egész Európa szemei most az osztrák kormánynak eljárására lesznek irányozva e tárgyban,* mely oly meleg és oly általános érdeket ébresztett, és ő Felsége kormánya kötelességei teljesítésében mulasztást követne el, ha Önt nem utasítaná *azon aggodalmas remény kifejezésére,* melyet ő ezen ország népével egyenlően érez, *hogy az osztrák kormány nyert sikerét nagylelkűen használandja fel,* és hogy azon elrendezésben, melyet teendő lesz az osztrák Császár és a magyar nemzet közt, kellő tekintetbe fognak vétetni Magyarország régi alkotmányos jogai. Egy ily alapra fektetett kiegyenlítés a jelen kor igényeihez mért engedményekkel nemcsak Magyarország jólétére és megnyugvására, *hanem egyszersmind az osztrák birodalom jövő erejére és épségére nézve is a legjobb biztonságot nyújtandja.*»

Hát biz ezen bár tolakodónak tekintett, de jóakaratu tanácsadó tovább látott és helyesebben ítélte meg az osztrák akkori birodalom jelenét és jövőjét, mint Schwarzenberg és Bach; mert ezen tanács brusque visszautasítása folytán vesztette el Ausztria Lombardiát és Velenczét és veretett ki Németországból.

Schwarzenberg gróf Collaredo londoni nagy-

követ által a következő 1849. szept. 19-éről kelt gúnyolódó jegyzékben felelt Palmerston lordnak:

»Lord Ponsonby magát kormányától vett rendeletekhez alkalmazva, velem egymásután két rendbeli jegyzéket közlött, melyeknek másolatait ide mellékelve küldöm Exczellenciádnak. Mindakettő a magyar ügyekre vonatkozik. Az események magukra vállalták ő britt felsége állami főtitkárjának ezen közleményeire válaszolni, jobban sem mint én tehettem volna. Itt nem szükség bámulni, ha azon eredmények, melyekhez a magyar forradalom vezetett, különböznek azoktól, melyeket lord Palmerston előfeltételezett annyiban, mennyiben nem bírván a szükséges elemekkel, melyek nyomán e tárgyban illetékes véleményt nyerhetett volna, oly értesítésekre szorítkozott, milyeneket a magyar forradalom ügynökei Angliában terjesztettek, kiknek érdekükben volt: hamisan adni elő az eseményeket, melyeknek hazájuk színhelye volt; s nagylelkűség és hősies elszántság színezetét adni oly merénynak, mely az angol törvény által felségárulásnak bélyegeztetik és mely elengedhetlenül halállal vagy száműzetéssel büntettetik.

»Én hajlandó volnék itt befejezni közlésemet, ha nem kívánnék hozzácsatolni egy további észrevételt, melyre én némi súlyt helyezek, azon barátságos viszony tekintetéből, mely szerencsére fennáll a két kormány közt, és melyért mi részünkről mindig féltékenyen fogjuk fentartani a régi és lojális barátság érzelmeihez illő jellemet, melyet bevallani a hatalmas és nemes Nagy-Britannia irányában Ausztria büszke.

»A világ fel van háborítva egy általános felfor-

gatási szellem által; maga Angolország sincs kivéve ezen szellem befolyása alól, tanusítják Kanada és Kefalonia szigetek és *végtére a szerencsétlen Irland*. Azonban ha bárhol is a britt birodalom kiterjedt határai között forradalom ütött ki, az angol kormány mindenkor fenn tudta tartani a törvény tekintélyét, *ha az mindjárt vérpatakok árán volt is fentartható. Mi nem akarjuk ezt neki szemére vetni*. Bármilyen legyen is továbbá a mi véleményünk akár ezen felkelési kísérlet okaira, akár a britt kormány által elnyomásukra alkalmazott rendszabályokra nézve: *kötelességünknek tekintjük tartózkodni ezen vélemény kifejezésétől*, meg lévén győződve, mint mi vagyunk, hogy *bárki is könnyen a legnagyobb hibákba esik, ha magát más országok gyakran igen is bonyolódott helyzetének bírójává teszi*.

»Ezen magaviselet mellett hisszük, hogy kiérdemlettük a jogot megkivánhatni, *hogy lord Palmerston irányunkban a teljes viszonyosság elvél fogja követni.*«

Az osztrák szervezkedik.

Magyarország tehát a győztes katonai hatalom uralma alá került; katonaság vette kezébe a kormányzást; katonaság kezelte Magyarország összes állami funkcióit; az a katonaság, a mely e nemzet fiait csatában legyőzni nem tudta, az a katonaság a mely ismételve érezte a magyar kard életét: ez a katonaság most egy órült parancsnok szellemében éreztette e haza gyermekeivel gyűlöletét, bosszúállását!

Bosszúállást az idegen segítséggel megtört és tehetetlenné vált ellenségén !

»És mikor megfeszítették volna őtet, megoszták az ő ruháit. . . .«

Szétépték ez országot és megosztották egymás közt darabjait. Elszakították Erdélyt, lehasítottak egy »bánságot és szerb vajdaságot«, elvették Mura-közt és megoszták maguk között.

A megmaradt részt felosztották öt katonai kerületre, öt *katonai véstörvényszékkel*; kihirdették az ostromállapotot és utasították haditörvényszékeiket, hogy most már a lefegyverzett magyar hazafiak felett ítélkezzenek minden skrupulusok nélkül.

És ezek azután ckkép is ítélkeztek!

Bécsben pedig Schwarzenberg, Bach et compagnie vígan élceltek a legyőzött »barbár« magyarok felett és derűre-borura főzték a terveket azok megsemmisítésére. Az a derék, az abszolutizmushoz *megett* demokrata, a ki az egész monarchia minden részét *egyenlővé* akarta tenni, megkezdte munkáját, az egyenlő *szolgaság* keresztülvitelét.

Ez az úr tehát az orosz által legyőzött Magyarországot *államiságából kivetköztetve*, az összmonarchiába beolvasztani tervezte és rendelte el.

És erre igen alkalmasnak találta a mély hallgatást, a mely az idő szerint Magyarországon uralkodott; igen czélszerűnek a katonai diktaturát, a melyet Haynau nagyon az ő tetszése szerint tudott kezelni.

Már most elrendelték, hogy Magyarországnak ezer éves alkotmánya megsemmisítették és helyette az »összbirodalmi« alkotmány, a márczius 4-én a császár ő felsége által legkegyelmesebben engedé-

lyezett »charta« a »koronaországga« lealázott Magyarországra is kiterjesztessék.

Sajnos és szomorú igazság, hogy az osztrák ház talán Mária Terézia kora óta nem birt államférfiakkal. Voltak politikusai és úgynevezett diplomatái, de nem voltak államférfiai. Theoretikusokban bősége volt, és ez volt szerencsétlenségének oka, mert ezek a monarchiát folytonosan az experimentálás asztalán tartották. Soha időt nem engedtek s módot nem nyújtottak a természetes úton való megerősödéshez, hanem majd egy kart, majd egy lábat találtak túlizmosnak és az ő elvont theoriájuk szerinti alakhoz nem alkalmasnak; ezért ezeket eltávolítani és helyükbe művésziesen alkotott *műkezet* vagy *műlátat* rakni szorgoskodtak. Így azt a szegény testet sohasem engedték saját természetes fejlődése útján erőhöz jutni. A következő az volt, hogy a monarchia, nagysága daczára, sohasem birt azon benső szilárdsággal, azon erővel, a mely befelé meglegedést, kifelé tekintélyt képviselt volna.

A míg a Habsburg-ház egyuttal a »nagy római szent birodalom« czime alatt egyszersmind a német birodalom feje is volt: a sok fától nem látták az erdőt; a nagy birtoktól nem találták saját közvetlen birtokukat, hogy azt kellő gondozásban — a fajok, jellemek, természeti sajátságok, vérükbe átment törvényeik szerint — részesítsék. Egy mánia gyötörte őket mindég: Magyarországot is németté tenni; Magyarország önállóságát megsemmisíteni; Magyarországot is az örökös tartományokba beolvasztani.

Minden erejüket, egész tudásukat, vagy butaságukat erre fordították, és jobb ügyhöz méltó szívóssággal folyvást e cél elérésére törekedtek.

Hogy ha csak arról volna szó, hogy közönséges emberek, a kik véletlenül a trónt körülállották, a saját nyomorúságukért bosszút akarnak állni azokon, a kikkel nem bírtak, és a kiket egy szerencsétlen sors véletlene mégis kezükbe játszott: ezt még az emberi természet alacsony szenvedélyeivel lehetne megmagyarázni. De itt nem közönséges egyénekről, hanem a kormányt kezelő — úgynevezett — államférfiakról van szó, kiknek *egy monarchia fennállása és egy dinasztia trónigényeinek biztosítása volt* kötelességük.

Egy dinasztia jogait vagy törvények, vagy a kard biztosítja. A kard csak addig, a míg ki nem csorbul, vagy ki nem hull a kézből. Trónszerzésre rendszerint a kard a legbiztosabb eszköz, de annak megtartására és egy dinasztia jövőjének biztosítására már nem elégséges. Azért azt látjuk, hogy még a legnépszerűbb és legnagyobb dicsfényben álló parvenü fejedelmek is a tradíciókat szeretik trónigényeikkel összekötni, s ez által jogaiknak egy bizonyos zománczot adni.

A hol azonban egy dinasztianak trónját négyszáz éves *törvények*, históriai jogok biztosítják: ennél erősebb alapot ily magas intézménynek adni nem lehet. De a törvény is a nép szemében csak addig bír varázsszal, a míg azt sérthetetlennek tudja; a míg annak rendelkezéseit mindenki tisztelettel őrzi és védi. Egy ily alapon nyugvó trón szilárdsága — mint a föld gyomrában láthatlanul képződött sziklálé — megrendíthetlen. A ki egy ily alapot gyengíteni, aláásni, megsemmisíteni törekszik: az vagy ellensége a trónnak, vagy — örült.

Históriai jogon hatalmat visszakövetelni — mint

1848/9-ben a trón részéről történt — ez helyes és törvényes. De ha e hatalmat visszanyertük, akkor a történelmi jogot félrelökni: ez forradalmi eljárás. Forradalmak nemcsak alulról csinálódnak. Forradalom alatt és mellett csak a fegyver a döntő argumentum; azonban a fegyverszerencse is csak oly forgandó mint bármely más szerencse. A jog, mint a kétélű kard, előre is, hátra is vág. Nemcsak előnyöket nyújt, de kötelességeket is szab. A ki félrelökte a jogot, azt minden hatásával együtt lökte félre.

Ezt a helyzetet teremtték Schwarzenberg és Bach, midőn elkobozták azon jogokat, melyek a magyar nemzet biztosítékai voltak a korona viselőjével szemben; elkobozták a magyar állam alaptörvényeit, melyek egyuttal a trón biztosítékai is voltak; és teremtték egy oly helyzetet, mely nemcsak a nemzetre, de a trónra is egyaránt veszélyessé válhatott. Széttépetteknek mondták a szerződéseket, melyek nemzetet és királyt, melyek államot és dinasztíát egyesítettek. A *hódítási* jogczímet vették alapul.

És ezek az emberek a dinasztia szeme láttára így aláaknázhatták azt a biztos alapot, melyen a trón felépült; és ez emberek azt látszottak várni, hogy a magyar elhigye nekik azt a hipokrizist, mintha ők az ország javát munkálnák!... vagy legalább úgy viselkedtek a világ előtt, mintha ezt elvárnák, holott — tetteleg — örültek a magyarok félrevonulásának, mert ez könnyítette terveik végrehajtását.

De épp ez mutatja, hogy nem voltak államférfiak, hogy nem ismerték Magyarországot s annak

népeit; nem ismerték azon erkölcsi erőt, melyet a kor szelleméhez alkalmazott ezer éves alkotmányhoz való ragaszkodás minden egyes polgárban — bármely nemzetiséghez tartozzék is — feléleszt és ébren tart; nem ismerték azon szellemi kötelékeket, melyeket ez erkölcsi erő az ország összes lakosai körül vont! És ezek az emberek elbizakodottságukban, fegyverszerencsájukra támaszkodva, vakon indultak meg egy oly uton, mely a monarchiát csakhamar a legnagyobb szerencsétlenségbe döntötte és nem egészen egy évtized alatt az osztrák birodalmat oda juttatta, hogy azt a világ egy feloszlásban levő rothadt testnek tekintette, melynek fennállása politikai szükségét többé nem képez, és bármint politikai feladat megoldására képtelen, tehát mint tényező már számításba nem vehető.

Mi 1848-ban önvédelmi téren állottunk, mert a király által szentesített törvényeinket védtük; 1849 április 14-től forradalmi térre léptünk, midőn egy kétoldalu szerződést egyoldalulag akartunk széttépni. A trón *törvényes* örököse ellenünkbe *ekkor* joggal használta a fegyvert. Mi 1848-ban teljes joggal küzdöttünk azon törvények fentartásáért, melyeket hatalmi erővel akartak megsemmisíteni. 1849 április 14-dike után ezen prestigeünk megszűnt, és a törvény jogán lehetett ellenünk a trónfosztás miatt kényszereszközökhöz folyamodni. De azon percztől, a mikor a bécsi kormány félrelökte azon törvényeket, a melyek a trón birtokosának egyedül adhattak jogot velünk mint forradalmárokkal bánhatni: azon percztől *egyazon* jogalapon állottunk, vagyis helyesebben: a bécsi kormány szintén a forradalmi térre lépett és így a mi védekezésünket ismét önvédelmivé tette,

nekünk e percztől fogva megint jogunk volt összeesküvésekben részt vennünk, fellázadnunk stb., anélkül, hogy bennünket közjog szerint ezen önvédelem miatt büntetnie többé szabad lett volna. Ekkor már *nem büntetés*, hanem az *erősebb joga* határozott. A mi büntetéseket ezentul kimért, törvényesek nem voltak; azok nem voltak törvényes megtorlás, hanem egyszerű gyilkolás; az erősebbnek a gyengével szembeni túlsulya, a mely ellen a mi részünkről az ellentállás, a védekezés, a visszatorlás *minden* eszéke meg volt engedve. Nem éltünk e joggal úgy mint az olaszok; a magyar jellem erre nem alkalmas.

Elismerem, hogy egy oly rázkódtatás után, minő volt az 1848/49. év, nem lehet rögtön megint a törvényes utra, törvényes közegekkel és közigazgatással átmenet nélkül visszatérni; kellett idő a felizgott kedélyek lecsendesítésére; azt is beismerem, hogy talán épp az imént lezajlott események bizonyos új intézkedéseket tettek szükségessé a monarchia belbékéjének erősbbítésére. De mindezek nem igazolhatták az alaptörvények egyszerű konfiskálását és az elkövetett kegyetlenségeket, mert nem volt szabad feledni, hogy a *király* által szentesített törvények védelmére maga a *király* küldte katonáit a felkelők ellen-, a *király* rendeletéből eskették fel a katonákat az alkotmányra-, hogy a *király* deklarálja a betörő Jellasicot hazaárulónak; hogy az országban rendelkező hatalom a *király* által kinevezett kormány, a melynek engedelmeskedtünk.

És ime, egyszerre megjelen Jellasic, megjelen Windischgrätz seregek élén és mindkettő a *király* nevében tör ellenünk; az alkotmányra felesküdt

katonákat a *király* nevében hitszegésre és elpártolásra hívják fel.

Csuda-e, ha egy óriási bizonytalanság támadt úgy a hadseregben, mint azon kívül? csuda-e, ha egyszerre senki sem tudta: királya *mellett*, vagy királya *ellen* küzd-e?

Szabad volt-e ily viszonyok közt oly kegyetlenségeket elkövetni, mint tette a bécsi kormány?

Ezen igazságtalan és kegyetlen eljárás és a nemzet alaptörvényeinek konfiskálása volt forrása a monarchia folytonos elgyengülésének. Ez által a monarchia felét, mely e törekvések ellen folyton küzdött, örökös izgatottságban tartották és kész eszközévé tették minden kívülről jövő támadásnak. Pedig tapasztalhatták volna, hogy e szabadságszerető fajt járomba hajtani nem lehet; ezen önállóságára büszke nemzetet más nemzetbe beolvasztani akarni: képtelen, de egyuttal veszélyes vállalat is.

A míg *egy* magyar él — ez históriai múltját nem feleli; de sőt azon képességgel is bír, hogy az országába bevándorolt idegen fajokba is ez érzést be tudja plántálni.

Mire való volt tehát ezen szakadatlan erőlködés? ezen zizifusi kő hengergetésének buta munkája? a monarchiának ezen folytonos gyengítése? Nem volt elég tanuság azon 300 év, a mióta a Habsburg-ház a magyar trónon ül, annak bebizonyítására, hogy a monarchia csak akkor volt erős, ha Magyarország meg volt elégedve? sőt hogy Magyarország éppen egy áldozatkész és lelkesedni képes kiapadhatatlan erő forrása — mikor királyát szereti? A magyar mindig védekezett, ha fáját vagy ha önálló-

ságát támadták meg. A Boesokay, Bethlen és Rákóczy-féle felkelések csak második sorban voltak vallási küzdelmek; első sorban mindig a létért, a szabad önrendelkezésért, az állami függetlenség fentartásáért vívottak — de erős karral állott fejedelme mellé e nemzet, ha az jogait nem bántotta, és egész önfeláldozással törekedett királya érdekeit megvédeni.

És ezt Bécsben sohasem akarták felismerni. *Ferencz József* az első Habsburg-házbeli uralkodó, a ki Magyarország önállóságát, a magyar faj államalkotó és fentartó képességét felismerte, és 1867 óta oly lelkiismeretességgel és annyi őszinteséggel óvja alkotmányát, mint előtte még egy Habsburg sem. De a magyar nem is háládatlan. A mióta az állami élet önálló funkciói megint átadattak a nemzetnek: azóta a legmegbízhatóbb alapja és fentartó ereje a monarchiának éppen Magyarország, a melytől azelőtt mint robbantó erőtol féltek — vagy ezt legalább ürügyül szinlelték.

A magyar faj heves és lobbanékony, mint minden keleti vér; de szenvedélyében is megbízható. A magyar nép dinasztikus érzelmű, nemcsak mert az önfentartás ösztöne parancsolja, de azért is, mert jellemében fekszik egy bizonyos arisztokratikus vonás, a mely a törvényes uralkodó iránti tiszteletre és hódolatra vezeti. A magyar nép a Habsburg-dinastiához *érdekénél fogva* is kapcsolva van, mert hazájának, fajának és nyelvének integritását ezen szövetségben legjobban megvédhetőnek tartja, ha a korona bölcsességére számíthat; mert a monarchia osztrák állama úgy népének különböző nemzetiségei, mint azoknak egymás közötti laza összefüggése a magyarra nézve soha sem válhatik életveszélyessé.

De a *dinasztia érdeke* is megköveteli egy erős, önálló Magyarország fennállását, *mert az osztrák rész széthullását ez lesz képes és hivatott megakadályozni.*

És mindezen szempontokat figyelmen kívül hagyta a bécsi kamarilla az 1849-et követő években, a midőn a magyarok lefegyverezése után azok megsemmisítésére, kiirtására törekedett.

Megtámadta — illetve elkobozta — *alkotmányát*, alkotmányos intézményeit,

megtámadta és elnyomta *nyelvét*,

kiirtani törekedett és részben kipusztította *értelmiségét*: szellemi, politikai és katonai vezéreinek kivégeztetése és bebörtönöztetése által,

elpusztította ifjúságát a katonasághoz lett besorozás által,

megakadályozta a magyar szellem fejlődését, németté tett iskolái, közigazgatása és bírói eljárása által,

kizárta a magyar értelmiséget nemcsak az alkotmány elkobzása folytán erkölcsileg a közszolgálatból, de az által is, hogy bizalmasaivá *csak* a bevándorolt *cseh* és más idegen tisztviselőket tette; stb. stb.

Mi volt ennek a legtermészetesebb következése? Az, hogy, miután oly magyar oldalról, mely »forradalmi velleitás« gyanujában *nem* állott, egész az önmegtagadásig megkísértettek mindent, hogy a kormányt és intéző köröket észre és visszatérítsék, sikertelen maradt, sőt a döntő körök — meggondolatlansága az illetők kigunyolásáig ment, újból fellázadt a magyar büszkeség és öntudat, és egész Magyarország **passzivitásba vonult vissza**; a tényleg uralkodó rend-

szert nemcsak nem támogatta, de a hol büntetés kockázata nélkül tehetette: útjába állott, akadályokat gördített minden törekvése elé, és lehetetlenné tette a tervezett rendszernek meggyökerezését.

További következése volt a kormány eljárásának, hogy a mit az önvédelmi harcz és illetve forradalom alatt létre nem tudtunk hozni, azt az új rendszer megteremtette: t. i. *minden magyarnak egy táborba terelését*: a paszsziv ellentállást gyakorlók táborába;

következése volt, hogy a leglojálisabb magyarok: főurak, főpapok stb. röpiratokban, emlékiratokban, hirlapokban, társas összejöveteleken stb. az akkori viszonyok korlátai közt is támadólag léptek fel az új rendszer ellen;

következése volt, hogy még azok is, a kik az önvédelem és forradalom alatt szolgáltak ellenünkben: ott hagyták a szolgálatot és az ellenzék soraiba állottak;

következése volt, hogy minden egyes közreműködött abban, miszerint a föld népét is megnyerje az ellenzék számára — a mi meg is történt;

és következése volt, hogy az emigráció az osztrák császárságot a külföldnek mint egy belsejében megromlott beteg intézményt mutathatta fel, a mely önmagával jóttehetetlen, a mely ellentállási képességgel nem bír, s így minden támadásnak áldozatává esik.

Ausztria mindezekkel nem látszott törődni. Magyarország reorganizációját egész erélylyel megkezdette.

Említettük már, hogy Erdélyt elszakították Magyarországtól; említettük, hogy egy »szerb vajdaságot« teremtettek 1849 decz. 2-án.

Ezen *szerb vajdasághoz* csatoltattak: Bács-Bodrog, Temes, Torontál, Krassó megyék, a rumai és illoki (szerémmegyei) kerületek. Ezen terület annyira önállósíttatott, hogy a Magyarországra ki-nevezett főparancsnok, Haynau, hatalmi köréből is kivonták; azontul felállítottak 1849. évi december 5-én a következő közigazgatási polgári kerületek:

1. Sopron, Vas, Moson, főispán: gróf Cziráky János.

2. Tolna, Baranya, Somogy, főispán: Augusz Antal.

3. Zala, Fehér, Veszprém, Komárom, Győr, főispán: Dóry Gábor.

4. Pozsony, Nyitra, Trencsén, Turócz, Árva, Liptó, főispán: gr. Forgách Antal.

5. Zólyom, Bars, Hont, Nógrád, főispán: Andreánszky Sándor.

6. 16 szepesi város, Gömör, Torna, főispán: Péchy Imre.

7. Sáros, Zemplén, Abauj, főispán: gr. Szirmay Sándor.

8. Ung, Bereg, Máramaros, Ugocsa, főispán: Villec Ignác.

9. Esztergom, Pest, Jászság, Nagy- és Kis-Kunság, főispán: Szentiványi Vincze.

10. Borsod, Heves, főispán: Kapy Ede.

11. Szathmár, Szabolcs, 6 hajdu város, északi Bihar, főispán: Uray Bálint.

12. Dél-Bihar, Arad, főispán: Jósa Péter.

13. Békés, Csongrád, Csanád, főispán: Gyulai Gál Eduárd.

A szerb vajdaság két polgári közigazgatási kerületre lett osztva:

14. Krassó, Temes, főispán: Mocsonyi András.

15. Torontál, Bács, főispán: Nikolics Izidor.

Mint érdekes jelenséget megemlítjük, hogy a szerb vajdaság felállításakor a *bácsmegyei németek* egy tiltakozó feliratot akartak Ő Felségéhez benyújtani az odacsatoltatás ellen, a melyen már 100.000 aláírás volt; ezt és a további aláírás-gyűjtést azonban Nikolics főispán — akkor kormánybiztos — betiltotta, ezért *Latinovics Károly cs. biztos állásáról* lemondott.

Hasonlókép tiltakoznak a »Pester Zeitung« 1850 január 1-i száma szerint az *oláhok is*, a woyvodinába való bekebelezés ellen.

És még érdekesebb jelenség, hogy ugyanazon »Pester Ztg« ápril 27-ki száma szerint a kormány elszedeti a szerb vajdaság *szerbjeitől* — volt fegyvertársaitól — a fegyvereket!!!.

Nem kívánjuk a fentemlített és más hivatalt vállalt egyének ebbeli elhatározásának benső indokait kutatni, de egy dolog tény, hogy némelyek, mint Szentiványi Vincze, Babarczy Antal, Rohonezy, Péchy Imre, b. Ambrózy Lajos stb. csakhamar megint elhagyták a szolgálatot; gróf Cziráky pedig eleinte a bécsi legfőbb törvényszékhez s később a pestkerületi főtörvényszékhez elnökkül tette át magát. A kilépetteknél joggal elfogadható azon feltevés, hogy az ország közjoga érdekében akartak működni, és miután azt látták, miszerint egyáltalán nincs kilátás arra, hogy Bécsben eltérjenek Magyar-

ország államiságának megsemmisítésétől, ehhez pedig nem akartak segédkezni nyújtani, tehát visszaléptek.

A bécsi kormány egyik követ a másik után szedte ki Magyarország államiságának alapjaiból, és azok helyébe idegen anyagból és idegen alaku építkezéshez kezdett. A magyar nemzetiséget, a hol tehetette, más nemzetiségek közé ékelte be, a melyek által azután lehetőleg elfojtani törekedett amazt: így a pozsonyi és kassai »kerületekbe« osztott megyék magyarságát a tót nemzetiségű többség alá rendelte; a soproni kerületbe Moson, Sopron, Vas megyéket osztotta be és egy a magyar nyelvben alig járatos főnököt adott, a ki ezen kerületben a német nyelvet tette hivatalos nyelvvé.

Fölállítottak új, idegen természetű hivatalokat: miniszteri biztosi, kerületi főbiztosi és biztosi állásokat szerveztek s ezeket idegen országokból hozott hivatalnokokkal töltötték be. Rövid egy pár év alatt ezen jövevények elárasztották az egész országot, s azon magyarok egy része, a kik megtartották hivatalaikat, vagy a fenforgó viszonyok közt vállaltak ilyeneket, még rosszabbakká váltak a bevándorolt cseheknél és németeknél, mert ezzel akarták bizonyítani, hogy ők nem rokonszenveznek a »felforgató« magyar elemekkel.

A kerületi *főispánokat* alárendelték a miniszteri biztosoknak.

Egy csodálatos szervezet látott napvilágot, a melyet az utasítások által abba öntött szellem meg éppen *rejtélyessé* tett. Így egyebek közt 1850 februárban egy rendelet érkezett a kassai kerület hivatalnokaihoz, hogy az eljárásukat tárgyzó általános utasítások alkalmazásánál *mindég különös jóakaró*

*figyelemmel legyének a föld népére** (a kik *tólok* voltak). Önkénytelenül azon gondolatnak kellett felötlenie, hogy itt a föld népét a földes uraktól (magyarok) el akarják vonni; köztök idegenséget kelteni fel, és esetleg *úgy* használni ki e helyzetet, mint az 1832-ben Galicziában történt a parasztlázadás felszításánál. — De hát Magyarország földnépe nem galicziai lengyel, és a magyar földbirtokos szintén nem — galicziai lengyel úr volt, és a kölcsönös bizalomnak a német által megkisérlett ezen széttörési szándékát még a kassavidéki tót ember is mosolylyal fogadta.

Magyarország népe megszokta volt, hogy tisztviselője saját megyéjének, sőt saját járásának szülöttje legyen, kit gyermekkora óta ismert, kinek érdeke az ő érdekével azonos; a kihez jó és balsorsban bizalommal fordul; a ki pár szóval megérti baját és pár szóval elintézte ügyét, mert ismerte a viszonyokat, az embereket, a segítség módjait; míg az idegenből jött hivatalnokhoz bélyeges folyamodvánnyal kellett fordulnia (hogy a kincstárnak jövedelmet szerezzen); ezt hivatalos igató könyvbe vezette, s hónapok után reá írásbeli, sokszor német végzést bocsátott ki (hogy tevékenységét felső hatósága előtt igazolhassa). Így aztán ezen eljárás felett kezdetben a nép füle tövét vakarva — csodálkozott, majd később mosolygott, és végén gúny tárgyává vált előtte, és — régi uraihoz fordult, hogy segítsenek a baján!

A közoktatási miniszter egyebek közt a pozsonyi katolikus akadémiát és a pozsonyi és soproni evangélikus lyceumokat *német* intézetekké dekre-

* »Ungarns Gegenwart« (May 1850).

tálta. A katolikus akadémia kénytelen volt engedelmeskedni, mert tanárai a fizetésüket a kormánytól húzták; mégis négy tanár leköszönt. — Az evangélikus lyceumok pedig, melyeknek tanárai — különösen Pozsonyban — *német és tót férfiak voltak* — hivatkozva a protestáns autonómiára — *megtagadták az engedelmességet*. A katolikus ifjak ekkor az evangélikus tanintézetbe iratkoztak be. Erre a hatóság bezáratta az evangélikus iskolákat. — Ez eljárás iszonyú felháborodást keltett országszerte, valláskülönbség nélkül; mert most már a törvények és nemzetközileg biztosított békekötések mellett nyert autonóm jogok konfiskálásáról volt szó.

A miniszter kénytelen volt bezárási rendeletét visszavonni az — ostromállapot daczára. Mert lehetetlen volt a kormánynak a tényleg létező politikai forrongás mellett még vallásügyi forradalmat is felidézni akarni. Pedig a superintendensek letétele, ezek állásának *kormányi kinevezés* útján való újból betöltése, — protestáns iskoláknak katolikus lelkészek felügyelete alá való helyezése folytán ehhez a legjobb úton voltunk annyival inkább: mert itt a garantáló külföldi hatalmakra is támaszkodhatni véltünk, s a hazában benn pedig *mindenki* kész volt a protestánsokat támogatni — politikai okokból.

Ősi *igazságszolgáltatási* intézményeink is megszüntették; a *királyi hétszemélyes táblát* — előbbi legfőbb bíróságunkat, mely ősidóktól nagy tekintélyben állott, melynek elnöke az ország *nádora* s ennek akadályoztatása esetén az *országbirája* volt — eltörölték, és helyébe a bécsi »Oberste Gerichts- und Cassationshof«-nál egy magyar osztályt rendez-

tek be, melynek biráiul következő kinevezések történtek 1850 februárban:

Szerencsy István, volt personális, tanácselnökül.

Torkos, gr. Cziráky János, Vághy Ferencz, Széll Imre, Noszlopy Ignác, Remekházy, Zsoldos Ignác, Markovich, Steinbach tanácsbírák.

A *királyi táblát* és *kir. kerületi törvényszékeket* hasonlókép eltörlik, és helyükbe az öt közigazgatási kerület mindegyikébe egy-egy »k. k. Oberlandesgericht« helyeznek el; a megyei és városi törvényszékek lassanként a »k. k. Landesgericht« és »k. k. Comitatsgericht«-ek által váltatnak fel; a szolgabírói ítélkezés pedig a »k. k. Bezirksgericht«-ekre ruháztatik át.

Megszűnik a magyar magánjog és életbe lép a »Bürgerliches Gesetzbuch«, a »bürg. Processordnung«-al, a »Strafgesetz«, a »Strafprocess-Ordnung«-gal. Szervezik a *telekkönyveket*, a polgári közigazgatást.

De felállíttatik ezek támogatására még egy nagyon nevezetes és fontos intézmény: a k. k. gens d'armerie (zsandárság); Budapesten a k. k. *Polizey*. Ezek rendkívüli hatáskörrel és csiklandós feladatokkal bíró intézmények voltak. A mit ostromállapot és statáriumokkal elérni nem lehet, a mire a katonaság magában nem alkalmas: ezen közegek segítségével el lehetett érni.

Az 1849 október 12-én közzétett utasítás a zsandárság elébe rendkívül érdekes feladatokat tűz és meglepő jogokat ad. Így: köteles lévén a csend és rend fentartására ügyelni, a 10. § szerint joga van »idegenektől, «kik» bármí által« gyanúsakká lesznek, az útlevelet elkérni, esetleg azt igazolás cél-

jából bekisérni. — Már pedig ez a csendőr az ország legkülönbözőbb vidékeiről került egy rá nézve ismeretlen vidékre, a hol neki kivétel nélkül mindenki »idegen«. E szerint még a szántóföldjére vagy szöllejébe sem mehetett senki útlevél nélkül, mert véletlenül egy oda vetődött zsandár előtt magát igazolni nem tudván, ez őt — ha kedve tartja — 3—4 óra járásnyira saját állomására bekisérhette »igazolás« végett.

A 16. §. szerint pedig »kötelessége színházakban, nyilvános sétányokon, különösen pedig fogadókban, bor- és kávéházakban a csendre és *erkölcsökre* (»auf Ruhe und Sittlichkeit«) felügyelni«. E szerint még a színházban és sétányokon is ott kísért az erkölcs és illem őre fényes ércz-sisakjában, feltüzött szuroynyával. . . .

21. §. A zsandár köteles a »jó érzelműeknek« (Gutgesinnten) védelmére lenni és tanácsadóul szolgálni és minden »rosszérműűek« *ijesztésére lenni* (Schrecken zu sein). Tehát az a mi a kis gyerekeknek a — mumus! . .

De volt ezeknél még csiklandósabb joguk és kötelességük is.

92. §. *Minden általa elfogott és beszállított egyéntől az elítélés mérve szerint vérdíjat kapott.* Ehhez járult, hogy ezen elfogottakkal szemben a 44. §. szerint a zsandárnak *szolgálati esküjére hivatkozással tett vallomása teljes bizonyító erővel birt.* A vérdíj kihágások esetén 4 frt, és ez a vétség vagy bűn osztályozásához képest, melyben az elfogott elmarasztatott, fokozódik, és halálra ítélet esetén **60 frtra** emelkedett.

Továbbá joga volt házkutatást tartani, minden

nőt, minden leányt — ha szükségesnek látta — testileg is megmótozni!

Ezen jogokat egy közönséges, minden magasabb műveltség, sőt nevelés nélküli, altiszti ranggal bíró katonára ruházták. . . .

A *rendőrséggel* behoztak az országba egy eddig ismeretlen intézményt: a *titkos rendőrséget*, köznyelven: a »*spitzliket*«. Ezek szolgálatukba vették a *házi cselédeket*, és így behatoltak a legbizalmasabb családi körbe; bizonytalanná, nyugtalanná tették a házi tűzhelyet, és megtörtént, hogy saját legbensőbb szolgálója lett uraságának árulója, vesztének oka.

És ezen így beszerzett denuncziációk, az ekkép történt elfogatás és bizonyítások alapján ítélkezett az *auditori* előterjesztések értelmében a *haditörvényszék*!

Ily módok szerint, ily intézményekkel vették körül Magyarország lakosait, s hogy ez mennyire hatott a kedélyek lecsillapítására(?!), könnyű elképzelni.

E sorok írója 1850-ben Pestre ment lakni azon czéllal, hogy ott ismeretlen lévén, mint volt honvéd könnyebben kivonhatja magát a besoroztatás alól.

A fővárosban kevésbbé éreztük a zsandárság nyomását, de annál inkább a »k. k. policzáj«-ét, a mely itt tartotta félelemben a lakosságot; itt örködött a »nyugalom és jó erkölcsök« felett, és itt gyakorolta mindazon és még egyéb jogokat, a melyeket az imént leírtam.

Én Pesten az »Aranykéz«-utczában laktam, a »Vadászkürt« szálloda melletti, akkor Schönaigner-féle házban, közös szállásban Thaisz Elekkel, a volt 1849-iki városi főkapitányyal, és Asztalos Sándor

ügyvéddel, a ki azonban inkább szeretett hegedűjével mint az aktákkal foglalkozni. Három szobánk volt két bejáratlalt; az említett két úr az utcára birt szállást, én egy udvari szobában laktam. Nálam lakott egy unokafivérem, ki a műegyetemre járt, és kinek testvérbátyja velem együtt honvédeskedett.

Egy nap figyelmeztet Thaisz Elek, kinek a rendőrségnél minden kompromittáltsága daczára is voltak jó emberei, hogy következő éjjel nálunk házmotózás lesz; ha van valami tiltott vagy gyanut keltő tárgyam — távolítsam el. Csakugyan volt tiltott és büntetéssel sujtott holmim: a forradalmi tábornokok arczképei. Ezeket kályhába vetettem s elégettem — mert a rendőrséggel nem lehetett tréfálni s magam is kompromittált ember voltam különben is.

Történetesen unokaöcsém ezen éjet egy barátjánál töltötte.

Tényleg éjjel egy és két óra közt felkeltenek és belép hozzám egy fegyveres rendőr és egy polgári öltönyű uri ember.

— Hol van laktársa?

— Bizonyosan egy barátjánál; de kinél és hol? nem tudom.

— Mi e laktársának neve és foglalatossága?

Elővettem a *bejelentési jegyet*, mert erre szigoruan kötelezve voltunk és én őt — mikor feljött hozzám — pontosan bejelentettem volt.

Még kérdéseket intéztek hozzám arra nézve: hol töltötte a legközelebb mult néhány hónapot? Feleltem, hogy itt és az egyetemen.

Körülnéztek még egy kissé és eltávoztak.

Hat hete, vagy két hónapja alig telt el ez ese-

ménynek, és én valamely hirlap élén olvasom, hogy ezen unokafivérem testvérbátyját, a ki 1849 óta *bujdosott*, Temesváron — kivégezték!..

Egy más eset.

A fiatalság Pesten bizonyos kávéházakban rendszeren össze szokott találkozni, s ott bizonyos asztaloknak törzsvendégei voltak. Különösen az akkori »uri-utczai«, most »koronaherczeg-utczai« előbb Pilvax-, később Privorszky-féle kávéházban *Szilágyi Sándor* — a mostani egyetemi főkönyvtárnok, *Lévay József* a költő, később abauji alispán, *Sükey*, a hebegő író, *Atády* (Golub) *Vilmos*, író — akkor gr. Andrassy Manó titkárja, kinek afrikai utazását irta egy a gróf által tervezett és a gróf rajzaival ellátott pompás album számára, *Beőthy László* író s mások szoktak találkozni. Ha elfoglaltságom engedte (mert ügyvédi irodában dolgoztam), én is megfordultam e társaságban, de rendes tagja nem voltam.

Egy nap estéjén a nemzeti színházba mentünk hárman: *Lévay József*, *Atády Vilmos* és én. Én ketőjük közt mentem. A mint a kerepesi-út sarkára értünk, körülbelül a mai Szikszay-féle sörház előtt egy kezét érzek vállamon, visszafordulok és egy fegyveres rendőr e szavakkal állít meg:

— Im Namen des Gesetzes sind Sie mein Gefangener! (Ön a törvény nevében foglyom!)

Társaim észre sem vették letartóztatásomat, nyugodtan mentek tovább, s nekem utánuk kellett kiáltanom s figyelmeztetni, hogy mi történt velem.

Bekísértek a terézvárosi rendőrfőnökhöz, a ki valami Wolf nevű cseh vagy német volt. A folyosón mindenféle eltolonczolandó népség közé állí-

tottak és szuronyos öröm — miután egy kisebb hivatalnoknak jelentést tett — hűségesen mellettem maradt drága személyem megőrzésére. Képzeltető, hogy nem valami kellemes érzések közt állottam ott, és minden lehető elkövetett vagy még elkövethető bűnöm átvillant agyamon. Mert hűséges kíséremből elfogatásom oka felől — egy árva szó nem sok, de azt sem lehetett kivenni.

Némű várakozás után beparancsolnak bennünket Wolf úr magas ítélőszéke elé. Miután a jegyzőkönyvet maga elé kikészítette, hosszú részletességgel a perszonáliákat vezette abba, és e körülményességgel még inkább megkínzott. Mikor így egy negyedórát már kihallgatott anélkül, hogy befogatásom okára tért volna, egyszerre azt kérdi:

— Welchem Verbande gehören Sie an? (Minő szövethozzá tartozik ön?)

Én bámultam s nem értettem a kérdést. »Verband«? minő »Verband«? Tudok németül, de e perczen akár kínai szó lett volna a »Verband«, annyira nem érttem. Végre kérdeztem: mit ért ez alatt, hogy minő »Verband«-hoz tartozom?

— Nun: einem hiesigen, oder einem »Pariser«?

Erre még butább képet csinálhattam, de felelni még kevésbé tudtam. Én — — és párisi »Verband«!!

Végül kipattant a dolog, s azt kérdi:

— Minő szövetségnek a jelvénye az a kalapjáról lelógó szalag?

Nagyot lélekzettem. Egy mázsás kő esett le keblemről. Az eddigi szorongattatás ellenhatásul egy féktelen nevetés tört ki belőlem.

— Hjah! akkor önnek a kalapost kell megkérdeznie, mert én a kalapot *ma* vettem így a mint

van; és ha e szallagnak titkos jelentősége van, úgy ennek titkát »Götz« kalapos — a váczi-utczában — birja.

Ugy látszik, ez meggyőzte Wolfot; ő kalapomról papir-ollójával levágta a szallagot, a jegyzőkönyv mellé csatolta, velem a jegyzőkönyvet aláíratta és — elbocsátott.

Egy félóra telhetett el ezen benevolizálásba és azután vissza mentem a színházba, a hol ismerőseink már értesültek elfogatásomról és ezer kérdés-sel ostromoltak, ennek okát megtudandók.

Még egy eset.

Nyugodtan bandukolva mentem a váczi-utczából a Dorottya-utczai akkori Cziegler-féle — ma a leszámító bank tulajdonát képező — házban lévő ügyvédi irodánkba.

A mai Haas-féle palota helyén 1851-ben még a régi német színház romjai állottak, melynek a »Gizella«, akkor »színháztér« felől eső részének első emeletén volt a lipótvárosi rendőri hivatal, élén *Ritter István* nevű, magyar születésű uri emberrel. A földszinti bejárat előtt ott ácsorgott egy löcslábu, csak pofonra termett gonosz pofáju, czilinderes kalapu ficzkó, kit már látásból mint a rendőrség közeget ismertem.

A mint közelebb érek, elállja utamat és felszólít, hogy kövessem fel a hivatalba.

Kérdeztem: miért? de attól az ajtó kőoszlopától hamarabb kaptam volna feleletet, mint ettől a gézenguztól. Minden szava csak az volt:

— Reden Sie nicht und folgen Sie mir!

Felvezetett.

Ritter főbiztos látásból ismert; szintén felvett velem egy jegyzőkönyvet, melynek érdemleges része az volt, hogy én »miért viselek Kossuth-kalapot«?

Nos hát akkor az volt a divat. Igaz, mi magunk is tudtuk, hogy ezt a kalapot a nevében rejlő demonstráció kedvéért hordja az ember, de hát jól esett: legalább ily módon is kimutathatni, hogy »elégületlenek« vagyunk.

El is tiltották a »Kossuth-kalapokat«.

Ily apró dolgokkal vérig kinozták az embert s mindent elkövettek, hogy a kedélyek folytonos izgatottságban legyenek.

Mint a francia rendőrség folyton attentátumokat fedezett fel, vagy ha felfedezni nem tudott — koholt, hogy fontosságát és nélkülözhetlenségét indokolja; sőt első Napoleon idejében, hogy bizonyos elemektől Páris városát megszabadíthassa, a kiket azután deportáltak: így tett az osztrák rendőrség is, csak hogy francia szellemesség nélkül, otrombán.

De legalább volt mit jelentenie.

Talán nem volt Budapesten ember, kinek egyszer vagy másszor valami ostobaság miatt a rendőrséghez nem kellett volna mennie, s mégis — kijátsozták őket; mégis gyakran előzetesen értesültek még szándékaikról is.

Igy egy ízben Luczenbacher Pál Londonban volt és ott találkozott valami ismerősével, egy magyar menekülttel. Erről itthon értesült a rendőrség és Luczenbachert Londonból visszaérkezte után első alkalommal, a mikor Szobbról Pestre jő: beakarták kísérni a rendőrségre, kérdőre vonni. Honnan, honnan nem, főnököm, Széher Mihály ezt

megtudta, és egy délután engem kiküldött Szobbra, hogy erről értesítsem Luczenbachert, kit otthon nem találtam.

De egyéb dolgokban is túljártak a rendőrség eszén. Így akárhányszor jöttek közbakák az Uj-épületbeli őrségtől, és hoztak *bakkancsukban lábuk alatt* leveleket főnökömnek az Uj-épületben elzárt foglyok egyike-másikától és vittek vissza válaszokat.

Hiába volt minden örködés, minden zaklatás, rendesen rossz helyen keresték a csomó megoldását, mert míg itt keresték, addig amott bogozták

V. RÉSZ.

VÉDEKEZÉS.

Egy elnyomott nép passzív ereje.

Az ország 1849 végén három külön politikai táborra oszlott: a forradalmárok, a lojálisok és az opportunistákéra.

A forradalmárok, bár megtörve és üldözés tárgyai: nem kapituláltak, hanem várták az alkalmat az új akcióhoz. A pólus, mely felé az ő kompaszuk fordult, az emigráció volt. De mint aktív tényezők ez idő szerint nem számítottak. Számuk a legjelentékenyebb, mert majdnem az egész ország intelligenciáját és az egész magyar fajt foglalta magában.

Az alkalmazkodók csak *anyag*, mely minden erővel szemben engedékeny, legyen az fizikai vagy erkölcsi. Komoly célra megbizhatatlan elem.

Tehát egyedül a *lojálisok*, vagyis azok, kik a forradalom alatt visszavonulva éltek és sem az irány-nyal, sem a szereplő egyénekkel nem rokonszenveztek-, a kik az udvarnál 1848-ig kedvelt egyének voltak és bizalmi állásokat foglaltak el-, a kik az uralkodóház iránt feltétlen odaadással viseltettek: egyedül ezek voltak még alkalmasak a megindított kormányi akció ellen némi tetteleges ellentállást kifejtteni.

Ezek az ország *világi és egyházi főurai voltak*. Nagy históriai nevek magas politikai műveltséggel

és — nagy részükben — széleskörű államférfiui tapasztalatokkal. E mellett nagy vagyonnal s nagy tekintéllyel bírtak. Számosan közülök mély tudományú, mások gyakorlati közigazgatási tapasztalatú férfiak, s mindannyian büszke nagy urak, de hazafiak is, mint: a Széchenyiek, Dessewffyek, Jósikák. Telekiek, Apponyiak, Majláthok, Ürményiek, Sennyey, Barkóczy, Wenkheim stb. stb. — A forradalomban kompromittált Andrássyak, Batthyányak, Károlyiak stb., részint menekültek, részint büntetés alatt állók, vagy a notátusok közé tartozván, itthon nem voltak cselekvésre képesek.

És a Bach-rendszer, csudálatoskép, legjobban félt azon magyar főuraktól, a kiknek dinasztia iránti hűsége kétségbevonhatlan volt, habár éppen ezek nem voltak barátai a forradalmi elveknek, sőt készek voltak a monarchia összetartó képességének biztosítására bizonyos áldozatot is hozni.

De éppen ez volt kellemetlen Bachékra nézve, mert ez engedékenység folytán őket a korona előtt »rosszakaratú felforgatókul« *nem* lehetett megrágmazni.

Azonban ez urak nem is törekedtek Bach úr előtt kellemes ember hírében állani!

Ezek a *konzervatívek* voltak.

Mielőtt a konzervatívek működésére áttérnék, róluk általánosságban kell egyet-mást elmondanom.

A konzervatívek nem voltak 1848-ban barátjai az akkori rögtönzött átalakulásnak: a parlamenti kormánynak, széles választói jognak és politikai egyenlőségnek. Talán féltették hazájukat a rohamos átalakulás veszélyes hatásától? vagy az ország teljes függetlenítése folytán az udvar körében előállható

reakciótól? (mert ők ismerték az ottani észjárást); talán féltek, hogy az 1847/8-diki törvényhozásnak mindég határozottabb és lényegében a teljes önállásra törekvő iránya által kockáztatja az ország eddigi önállóságát is? talán bíztak benne, hogy a lassúbb s nem erőszakolt fejlődés útján mindent biztosabban és kockázat nélkül elérhetünk? Vagy talán elvi ellenségei voltak a demokratikus fejlődésnek? nem voltak barátai az úrbériség megszüntetésének? a kiváltságok eltörlésének? Meglehet, sőt valószínű! de mindegy! mert ugyanezen férfiak 1867-ben egész erkölcsi erejükkel támogatták vagy legalább ellentmondás nélkül elfogadták Deák Ferencznek és társainak a törvényes állapot visszaállítására irányított törekvéseit.

Magyarok voltak érzésükben, szívükben, gondolatukban.

Apponyi György gróf, Majláth György, Sennyey Pál báró és Ürményi József voltak az 50-es években legmozgékonyabbak. Mellettük ott látjuk mint lélekismeretes katonákat: Somssich Pált és Zsedényi Eduárdot.

Somssich klasszikus műveltségű, nagy tehetségű, tudományos férfiú, ki már az 1847/8-ki országgyűlésen Kossuth Lajossal szemben a legelőkelőbb szerepet vitte Széchenyi István gróf mellett és mindég mérsékelt szellemű, alapos szónoklataival még az ifjúság rokonszenvét is megszerezte

Zsedényi, a volt magyar kir. udvari kanczellária egykori tanácsosa, roppant éles eszű, gavallér ember volt, a ki minden magasabb társaskörben otthonos, bátor, szókimondó; ismerte a bécsi udvari körök belső életét, tényezőit, ezek észjárását és csel-szövényeit.

Ezen férfiak, a kik a forradalom alatt kompromittálva nem voltak, az udvar szemében lojalitásuk megtámadhatlansága és szeplőtlen multjokra támaszkodva, iparkodtak mindjárt a reakció kezdetén az ország önállósága ellen intézett terveket aláaknázni és a beolvasztási kísérleteket meghiusítani.

A tribún el van zárva. Se megyei, se országgyűlések tartása megengedve nincs. Tehát semmi törvényes közeg, a melyen a nemzet szavát hallathatná, fájdmalmát elpanaszolhatná, óhajait kifejezhetné.

A sajtó békók közé szorítva és katonai ellenőrzés alá helyezve, a melynek végsősomója az auditori rémuralom kezébe volt adva. S mégis ez volt az egyetlen mód, a melyen a nemzettel érintkezésbe léphettek és a melyen nézeteiket barátok és ellenségekkel szemben nyilvánosságra hozhatták.

És ők e sikamlós küzdőterre léptek ki.

És ez nem volt kicsinylendő dolog, nem veszély nélküli vállalkozás. Ostromállapottal, kivételes katonai vésztörvényszékekkel szemben, katonai törvények rémuralma alatt; egy minden iránt, a mi magyar, gyűlölettel viseltető szoldateszka, bürokrácia és kémrendszer terrorizmusa alatt, egy csak most legyőzött forradalom után, melynek eszméi még országszerte visszhangzanak, vagy legalább a szívek legrejtettebb belsejében rokonszenvvvel és kegyelettel kultiváltatnak; a mikor minden hatalmi törekvés a *magyarság megsemmisítésére* van irányítva, a mi viszonzásul a magyar elemben természetesen minden hatalmi intézkedés ellen a legforróbb gyűlöletet keltette. A mikor tehát a hatalom részéről minden általa megindított terv ellen emelt legcsekélyebb ellenvéleményt a forradalmi elemek izgatásának, forra-

dalmi törekvésnek bélyegeztek, — a magyar elem által pedig a legceskélyebb politikai engedményt is, a mely 1848-tól csak hajszálnyira is eltér, — honárulásnak kiálltatott ki, ily viszonyok közt szembe szállani mindez akadályokkal, nehézségekkel és *veszélyekkel*, és fellépni a hatalom tényei és tervei ellen, ehhez meleg hazaszeretet és nagy erkölcsi bátorság kellett!

E férfiakban megvolt az egyik is, megvolt a másik is.

Politikai nézeteik eltérők voltak a mieinktől, de magyarok voltak minden izükben, minden érzésükben!

A konzervatív vezérek közt talán legerősebb judicizuma és gyakorlati érzéke Apponyi mellett *Ürményi Józsefnek* volt; egy magas, szikár, erős, nagyúri alak. Tervei kivitelében rendkívüli erély és kitartó szívóssággal bírt. A tollal vagy nem szeretett, vagy nem tudott bánni. Ehhez az időben a szorosan vett magyarországi magas arisztokrácia köreiből csak kevesen értettek. Az azzal való foglalkozás egy bizonyos lekötöttséget involvál, s ezt az ő — kora gyermekségük óta megszokott — élvhajászó természetük be nem vette.

De az irodalmi nyelvet csak nagyon kevesen is bírták még azok közül is, a kik beszéltek magyarul. Szerelmes leveleiket is — egyetlen írásbeli gyakorlatuk — rendszerint német vagy franczia nyelven írták, melyeket ily célra sokkal könnyebben kezeltek mint a magyart. — Kivétel volt a *Dessewffy*-család. Ebben nagy gondot fordítottak a gyermekek *magyar* nevelésére. De különben is ez egy a természetől szellemi képesség dolgában gazdagon meg-

áldott család volt. Ugy az apa *Dessewffy József*, mint két fia *Emil* és *Aurél* kitünően írtak magyarul. Ugyanez az eset volt *Eötvös Józseffel*, ezen zseniális idealistával, a ki magyar nevelést kapott; az itteni légkörben nőtt fel és kora ifjúságától a magyar étellel mintegy összeolvadt; abban találta örömeit és súlyos szenvedéseit.

Gróf Széchenyi István már később tanulta a magyar nyelvet, mint férfiú; ő is, mások is, a kik magyar irodalmi téren próbálkoztak, szerették e csodaszülöttet elébb még valami lateinerrel átnézetni, kimosdatni, megfésültetni, mielőtt a jó társaságba bevezették.

Az erdélyi mánásokat, a Telekiet, Bethleneket, Keményeket, Wesselényi Miklóst stb. több gonddal és figyelemmel nevelték *magyaroknak*. Távolabb voltak Bécestől és anyáik gondos és takarékos *magyar anyák* voltak, s a mellett oly horribilis jövedelemmel sem bírtak mint a magyar főurak, kiknek valóságos fejtörést okozott jövedelmeiknek mikénti — elpocsékolása. Nos hát ezen a bécsi udvar könnyített, oda édesgette őket Bécsbe, német leányokat adott nekik feleségül, s a többi azután magától ment.

E helyütt kell felemlítenem a *katholikus főpapokat*, mint a konzervatívek egyik lényeges és fontos alkatrészét. Azon vallásossággal szemben, a mely a Habsburg-ház minden tagját eltölti: a főpapságnak igen nagy jelentősége volt és van. Ezek iránt az uralkodó akkor is bizalommal viseltetett, mikor a nemzet más tagjaitól elfordult. És a katolikus főpapság e helyzetében sem feledkezett meg arról soha, hogy magyar. Mindég hazafiak voltak és ez érzelmük a most vázolt időszakban, mikor a nem-

zet egy sötét, reménytelen jövőbe tekintett, vigasztalásul szolgált. Valláskülönbség nélkül mindenki a ragaszkodás és bizalom érzelmeivel fordult feléjük. Nem is csalódtunk!

Minden fontos elhatározásba, melyet a konzervatívek a haza érdekében hoztak, a főpapság egyik vagy másik tagja, de a primás első sorban befolyt; a hol a fejedelemmel valamit közölni, őt informálni, neki emlékiratot átnyújtani kellett, ez csak a primás útján volt lehetséges, miután világi uraink elől sokkal könnyebb volt a trónhoz vezető ajtókat elzárni, mint ő előtte. És *Scitovszky* mindég készséggel vállalkozott. Eléggé bántotta, bosszantotta ez Bachot és Schwarzenberget.

A bécsi kormány ezen két vezérszellemre Magyarországon csak kétféle elemet ismert: engedelmes vak eszközöket és »felforgatókat«. Az elsőhöz tartoztak a katonák és részben a hivatalnokok, az utóbbiba a többi egész Magyarország; s ezért különösen bosszantó volt rájuk nézve éppen a főpapok ellenséges szelleme, miután ezeket igen kényes dolog volt »megrendszabályozni«.

Pedig azon nagy feladattal szemben, melyre az osztrák hatalmi tényezők vállalkoztak, t. i. Magyarországnak Uj-Ausztriába beolvasztása és lakosságának németté átgyúrása: ezen nehéz követ minden áron el kellett útjokból hengeríteni. Ez azonban az ő erejüket meghaladta, s ezért kerülő úton segítettek magukon, *konkordátumot kötöttek a Szentszékkal*, s így akarták biztosítani maguknak *ennek* befolyását a magyar klérusra.

Megkísértették ugyan a konzervatívek közt is szakadást és bizalmatlanságot szítani, a mennyiben

azok egy részétől az újon szervezendő alkotmány-nak Magyarországra vonatkozó elvei felett véleményt kértek, de miután ez a fogás sem sikerült, egyszerűen figyelembe sem vették azt, hogy ez urak az ő megbízásukból még elvi tanácskozásokat folytatnak, hanem hagyták őket tanácskozni, s nem is szólva nekik, egy szép reggel megjelent a márczius 4-diki alkotmány. Sőt ily előzmény mellett Schwarzenberg herczeg egész komolyan felszólította Apponyi György gróf volt udvari kanczellárt, a konzervatívek fejét, hogy hagyjon fel azzal a »külön magyar alkotmány«-féle bogarával s lépjen be a kormányba

Természetesen egy oly finom úri ember és nagy politikus, mint Schwarzenberg, ezt egészen egyszerű és természetes dolognak látta, mint azt, hogy ma fehér mellényben, holnap feketében teszünk látogatást ugyanazon szalonban.

Apponyi György gróf, nem kevésbé udvarias mint Schwarzenberg herczeg, de egy az utóbbi előtt megfoghatatlan csökönyös ragaszkodással a penészlepte ezeréves, ma már divatból is kiment latin nyelvű diplomákhoz és törvényekhez, néhány lekötelő bók mellett »megköszönte« a herczegnek ezen felhívását a tánczra, de nem kívánt vele megosztani a hatalomban és dicsőségben.

Ily viszonyok közt indította meg azután a konzervatív párt az ellenakciót a *sajtó terén*.

Már 1849. október elején a Bécsben megjelenő »Ostdeutsche Post« napilap 209. számában a »*Fertő mellől*« azt írja egy konzervatív a márczius 4-diki

alkotmányról, hogy az »az egész nemzet megfenyítése (Züchtigung)«, és hozzá teszi: »hogy *ha ezer áldozat vérzik is el a bitófán, új ezrek fognak előállani*; de azért Ausztriával hiven egyesülve, a kettős sas lobogója alatt vitézül fognak a császárért küzdeni — *ha Magyarország királya marad és a természetellenes válaszfal*, melyet az osztrák alkotmány közéje és Magyarország közé állított, *el lesz távolítva.*« (E cikket Somssichnak tulajdonították.)

A »Pester Zeitung« (félhivatalos lap) pedig 1849 okt. 27-én a következő panaszhangokat teszi közzé:

»... Bensőnkben elszomorodtunk, hogy szintén fenkölt szívű *ellenzékiünk* hasonlóan sikamlós téren halad, mely őt is vesztébe juttathatja (előbb Kossuthról és annak állítólagos hazugságairól szólt). *Nem éri be azzal, hogy a katonai igazságszolgáltatás szigorát meglámadja, a katonai vizsgáló bizottságok összeállítását ítéletének fóruma elé állítja; azon van, hogy a nép hitében az áldozatokat mint az osztrák zsarnokság vértanúit állítsa oda.* Így a Fertőtava mellőli erős meggyőződéssel bíró (gesinnungstüchtig) levelező azt véli, hogy »gróf Batthyány Lajos kivégzése nem fogja szaporítani az Ausztria iránti rokonszenvet, sőt az a nép hitében, mint a vértanúk egy neme, fog tovább élni. Batthyány gróf hirtelen a nép kedvenczévé lett.« Azután gúnyolódó alakban teszi hozzá: »állítólag a Batthyány gróf kivégzésénél felizgatott pesti nép Csányi kivégzése alkalmából megbotránkozásának jelét nyilvánította volna.« Hamar beletanult a sanda mészáros szerepébe.

1850 január 11. és 12-i számaiban a »Magyar Hirlapban« (ez *magyar* félhivatalos) Veszprémből azt írják: »most már nem elvekért, hogy *konzer-*

vativ vagy *ellenzéki*, hanem önfentartás és védekezésért fogunk küzdeni. A magyar faj ma konszolidált párt, a mely magában foglalja az eddigi összes pártokat.« stb. Meglepő hang egy félhivatalostól!

Ez volt tényleg ez időtől minden gondolkodó magyar embernek politikai pártállása.

A »Figyelmezőben« *Somssich* 1850 január 17-én megtámadja a bécsi minisztériumot; gondolatjárása ez: úgy az alkotmányt, melyet az uralkodó ősei évszázadokon át esküvel biztosítottak, mint az ország integritását sérti a szerb vajdaság felállítása stb. »A bécsi minisztérium logikája oda vezetne — úgymond, — hogy, mikor a magyarok Mária Terézia alatt megmentették az örökös tartományokat, akkor ezeket Magyarországhoz s mikor Szobjeszky felszabadította Bécset, akkor ezt Lengyelországhoz kellett volna csatolni.«

1850 április havában átnyújtottak a következő konzervatív urak: Gr. Apponyi György, b. Jósika Samu, ifj. gr. Zichy Ferencz, Ürményi József, gr. Széchenyi Pál, gr. Barkóczy János, b. Ambrózy István, b. Ambrózy György, gr. Zichy Félix, gr. Zichy Henrik, gr. Szirmay István, herczeg Bretzenheim-Regéczy Ferdinánd, idősb gr. Batthyány János, gr. Esterházy Ferencz, iktári gr. Bethlen Domokos, gr. Dessewffy Emil, b. Sennyey Pál, Pallavicini Alfonz örgróf, gr. Péchy Manó, gr. Waldstein János, b. Bánffy Miklós, Babarczy Antal, gr. Andrássy György, ifj. Majláth György egy *emlékiratot* Ő Felségének, a melyhez azután egy nyilvánossá tett nyilatkozatban gr. Széchen Antal is hozzájárult.

Ez emlékiratban elmondják, hogy a tervezett és tényleg foganatosított politikai és adminisztratív

szabályok mélyen sértik a nemzeti önérzetet; hogy mélyen érzett szükség az ország szívében székelő »nemzeti közigazgatás«, a mely a felség »alkotmány-jogi« végrehajtó hatalmának közegét képezze; továbbá a királyság államjogilag megállapított határainak biztosítása.

Tiltakoznak az ellen, mintha a kor igényelte politikai fejlődésnek és a monarkia alkotmányos megszilárdulásának útjába akarnának állani, vagy Magyarországnak oly jogokat követelnének, melyek az összbirodalom harmonikus életét veszélyeztetnék.

A nemesi kiváltságokat és adómentességét, valamint a királyi hozzájárulással megszüntetett úrbéri terheket eszük ágában sincs visszakövetelni, miután ezek bevégzett tények, melyeknek jogérvényét többé kérdésessé tenni nem szabad.

Azzal fejezik be:

»Azon örömteljes meggyőződésben élünk, hogy Felséged azon napon, a melyen a király magyar népeinek képviselőit maga köré gyűjti, meg fogja ismerni, hogy a megtévesztett és uj, ismeretlen irányba sodort nép ősi hűsége ismét feléledt (sich wiedergefunden hat) és mitsem óhajt forróbban, mint fejedelmének azon bizalmát kiérdemelni, melynek gyakran nehéz időkben hogy méltón megfelelt: legbüszkébb emlékei közé tartozik.«

A mint ez emlékiratból is, de egyéb ez oldalról került nyilatkozatokból látszik, folyton védekeznek és tiltakoznak azon gyanú ellen, mintha ők a régi kiváltságok visszaszerzéséért küzdenének, mert ez volt az egyetlen vád, mely őket Magyarország népének támogatásától megfoszthatná, s a melyet az

»Alt-Konzervativ« elnevezéssel a kormány és szolgálói folyton egybekapcsoltak.

A »felforgatók« (olvasd: »magyar hazafiak«) rágal-mazását nemcsak czélszerű, megengedett, de szükséges fegyvernek tartotta a Bach-korszak. Erre rendezte be Magyarországon a sajtót is.

De hát az is egyszerű rágalom volt, mint sok egyéb; és a magyar nép nem vonta meg bizalmát e férfaktól.

1850 májusban egy röpiratka jelent meg ezen czím alatt: »*Ungarns Gegenwart*«, melynek szerző-jéül *Zsedényit* mondták és melyben az akkori viszonyokhoz mért hangon az ország függetlenségét, határainak épségben tartását (a voyvodina kihasítása ellen), az ezeréves jogok érinthetlenségét élénken tárgyalja.

Zsedényinek ezen 90 oldalas kis-nyolczad röpirata oly feltűnést keltett, hogy a »Pester Zeitung« nem kevesebb mint tíz vezérczikket írt ellene; és a 8-ikban Zs. azon állítására, hogy *Magyarországon a németek nemzeti önludata is magyar*, így fakad ki: »hasonlót egy más nemzet *szakadárja* (vonatkozás Zsedényinek német nevére: »Pfannschmid« még nem állított; igen, a német megérdemli, hogy neki ily gyalázatos (schmälslich) dolgokat a szemébe mondjanak, mert nemcsak itt Magyarországon, de a »birodalomban« is a németek a magyarok pártját fogják a németek ellen«.

Ugyanezen évben jelent meg *Somssich Pálnak* egy nagyobb, már tudományos apparátussal írott gyönyörű munkája: »Das legitime Recht Ungarns und seines Königs«, a melyben úgy jogilag, mint politikailag kimutatja a bécsi kormány törekvé-

seinek veszélyes voltát magának a trón biztonságának és a monarkia fennállása veszélyeztetésének szempontjából; összehasonlítja a kormány mostani eljárását II. József egészen hasonló irányzatával, s kimutatja, hová vezetett az ország bizalmának ily eljátszása, ragaszkodásának ilyen eltaszítása; elmondja, hogy bekövetkezett a török háború és Magyarország megyéi megtagadták az országgyűlésen kívül kivetett adó behajtását és ujoncz állítását, s ez ellentállás a monarkia létezését tette kockára és ez II. Józsefet minden törvénytelen intézkedésének visszavonására kényszerítette. Visszatartja azt a rágalmat, mintha a volt konzervatívek az 1848. előtti kiváltságok visszahódítására törekednének, s azután így szól:

»Nagy tévedés, ha azt hiszik, hogy a miniszteri (bécsi) tervnek Magyarországon való keresztülvitelénél csak a konzervatívekkel gyúlik meg a baja! Nem! egy egész nemzeti párttal, igen, mondhatom, az egész nemzettel fognak szemben állani, *a nemzettel, a mely élni akar, mert életerőt érez magában*. E tekintetben minden párt csak egy és ugyanazon érdeket képviseli; és ha mégis csak a márczius előtti konzervatívek bátorkodnak az országban fellépni és egy nyílt szót hangoztatni, úgy ez a haza jelen helyzetét tekintve könnyen megérthető, mert ez minden tekintetben súlyos és jelenleg nyomott.«

Somssichnak ezen bátor állítása csattanós bizonyítékot nyert abban, hogy kevesebb mint egy évtized alatt Uj-Ausztria elvesztette birodalmának két gyöngyét: Lombardiát és Velenczét, kiverték az összes secundogenitúrákból: Toscanából, Pármából, Modenából; elveszté befolyását Rómában és Nápoly-

ban; kiverték Németországból és ellenséges seregek Bécs alatt táboroztak; az egész mesterkélt szervezet halomra dőlt és a nagy pénz-, ember-, tekintély- és birtok-veszteség árán oda jutott, a hová — a mádi zsidó!

Vissza kellett fordulnia, ép úgy mint II. Józsefnek!

A *sajtó* e nehéz napokban bámulatos szerepet játszott. Azon béklyók daczára, melyek azt szorították, talált módot magát a közönséggel nemcsak megértetni, nemcsak megkedveltetni, de kedélyére hatni, reményét ébren tartani, bizalmát egy jobb jövő iránt erősíteni.

Somssich és Zsedényi fellépését követte gróf Zay az »Ostdeutsche Post«-ban. És ezen bátor kezdeményezés csakhamar követőket talált.

Az 50-es évek elején foglalkoztak íróink a legközelebb elviharzott nehéz napokkal, a melyek a bekövetkezett szerencsétlenség mellett is mindnyájunknak dicsősége, büszkesége voltak. Szilágyi Sándor, Jókay Mór csataképeket, szabadságharczi emlékeket írtak. Báró Kemény Zsigmond »Forradalom után« című tanulmányt ír, melyben egy »*nemzeti párt*« alakulását indítványozza. Mindezeket mohón olvasta a közönség. Igaz, hogy Szilágyi Sándornak ezek miatt egyszer-másszor meggyült a baja, a katonai parancsnoksággal, a mi egyértelmű volt a Károlykaszárnya (mint Tóth Kálmán szokta mondani: Károlyka-szárnya) vendégszeretetének rövidebb vagy hosszabb időre való megismerésével. De hát ezt is megszokták és — megint írtak.

Egyszer-másszor költemények jártak kézről-kézre állítólag valamelyik nagyobb költőnktől, mint Tompa, Vörösmarty, Garay stb., melyeket tartal-

muknál fogva nyilvánosan sajtó alá bocsátani nem lehetett. Másszor megint titkos proklamációkat, manifesztumokat terjesztettek, állítólag Kossuthtól stb. Egyik-másik betűszedő vagy nyomdai hivatalnok, a ki honvéd volt, módját tudta ejteni, hogy ily kisebb sajtó-termékek a közönség közé kerüljenek.

Mindezeknek természetesen sokkal nagyobb értéket és fontosságot tulajdonított a közönség, mint a minővel tényleg bírtak. Mert sokszor egyszerűen ámitásra készült dolgok is voltak.

De hát akkor ez sem volt hiba vagy bűn, mert az érdeklődést nem hagyta kialudni és a kétségbeeséstől visszatartott.

Sokkal fontosabb volt és azért érzékenyebben is érinté az osztrák hatalmi tényezőket a komoly politikusoknak hirlapok vagy röpiratok útján való fellépése és a rendszer ellen intézett támadásaik; kivált ha ezek oly férfiakról indultak ki, a kiknek lojalitását a dinasztia iránt kétségbevonni nem lehetett.

Mert ebben az időben a dinasztia fogalma abszorbeálta az állam, a haza, az alkotmány, a törvény fogalmát.

Előleges cenzura nem volt; szabad volt írni, nyomatni tetszés szerint mindent; a tisztelt hatalom rendőrsége csak a már kinyomatott munkákat foglalta le és semmisítette meg, ha az nem volt szája ize szerinti. Így legalább írója megbűnhődött, mert a nyomda költsége kárba vészett és a kormány szabadelvűsége fényesen feltűntetve, mert ime: az *előleges cenzura eltörölve*, a sajtó szabad!...

Bécsben enyhébb volt a sajtó-hatóság és ezt a mi hazánkiai fel is használták úgy a hirlapi leve-

lezés, mint a röpiratok nyomtatása körül. Gr. Zay — mint említém — az »Ostdeutsche Post«-ba irt; Zsedényi és Somssich Bécsben Jasper, Hügel és Manznál nyomatták röpirataikat, és módját ejtették azok elterjedésének.

A fent érintett »emlékirat«-nak, az irodalmi s szociális támadásoknak egy nevezetes specziális következése volt, a mely hatalmasan jellemzi az akkori kor szellemét. Ugyanis *miniszteri rendelet következtében* a »császári főispánokhoz Magyarországon« egy titkos utasítás érkezett, mely következőleg szólt:*

»A veszélyes izgatás, melyet az úgynevezett ó-konzervatív párt vezetői a belső rend megszilárdulása és ő cs. kir. Felsége kormányának tisztelete ellen fáradhatlan kitartással intéztek, a belügy-miniszter urat arra birta, hogy ezen pártnak eme megátalkodott tevékenysége ellen határozottan fellépjen.

»*Nem szenved kétséget, hogy a konzervatív párt a közszellemre kártékonyan hat,* miután a magas kormány intézkedéseit gyanúsítja és elferdíti; a kormány-közegek tekintélyét cselszövények és túlhajtások által lealacsonyítja, s egyuttal gonosz híreknek szemérmetlen terjesztésével a forradalmi zavarok által mélyen megrendült társadalmi állapotok konszolidálását megnehezíti. Azon van továbbá, hogy a cs. kir. hivatalnokok kötelességszerű tevékenységét személyes sértések és fenyegetések, valamint oly aggodalmak szakadatlan terjesztése által,

* Drei Jahre Verfassungsstreit von einem Ungar. Leipzig 1864. Brockhaus F. A.

mintha a kormánynak a birodalom egységére irányzott elve és rendszere rövid idő múlva egy ellenkező által szoríttatnék ki, bágyasztani törekszik. Végül azon látszatot adja magának a nevezett párt, mintha a kormány elhatározásaira és rendeleteire túlnyomó befolyást gyakorolna.

»... Felhivom ennélfogva szigorun hivatalos kötelessége folytán, hogy a felfedezett mozgalmakat, és ezeknek káros hatásait lankadatlan erélylyel és hajthatlan határozottsággal meghiusítsa.

».... *Az észlelt izgatásokról az illető izgatók megnevezésével jelentést fog tenni*, hogy a magas kormány az ez irányban célzott rendszabályokat haladéktalanul foganatosíthassa, miután a cs. kormánynak változhatlan akarata: ezen veszélyes izgatásoknak korlátokat szabni és erélyes eszközökkel egyszersmindenkorra véget vetni, hogy a kitüzött cél, a birodalom egysége és a törvényes rend biztosíttassék és megszilárdíttassék.

»Nem szükség megjegyeznem, hogy önnek az előszabott iránybani intézkedései biztosan kiszámítottak, de feltűnés nélküliek kell hogy legyenek.«

Kalapot le azon férfiak előtt, kiket hazaszerezettük oly időben, mikor az emberélet a hatalom egy szeszélyétől függött, bátorsággal birtak a haza érdekében folytatott működésükkel oly eredményeket felmutathatni, minőket ezen kormányi rendelet konstatál! Tisztelet nekik! Véssük emlékünke, hogy a politikai elvek különbsége az 1848-diki nemzedéket megoszthatta két táborba: de az 1849-diki szerencsétlenség megint egyesítette őket; egyesítette pedig oly viszonyok közt, a mikor a jövő alakulásait egy sötét, áthatlan éj fedte, az akkori hatalom

pedig mindenkivel mint *ellenséggel* bánt, a ki önként nem tolta az ő szekerét.

Ellenségnek lenni pedig az ostromállapot és auditori vésztörvényszékek rémuralma alatt nem jelentett kevesebbet, mint a mit Albrecht főherczeg ugyancsak a konzervatív párt fejeinek mondott:

»Vigyázzanak — mert fejükkel játszanak!«

Minden akció, a mely magyar részről megindult, bármily enyhe alakot öltött is, a dolog természeténél fogva a bécsi áramlat, a kormány tervei *ellen* volt intézve, mert — másképp nem lehetett. És ezen urak akciója most annál nehezebb volt, mert igen könnyű volt őket a forradalmi irányzattal felforgatási törekvésekkel, sőt a menekült forradalmárokkal — a kik szintén nem nézték összetett kézzel az itthon történő dolgokat — egyetértéssel és összejátszással gyanusítani. Nehéz volt más részről azért is, mert »magyar voltuk« már gyanussá tette őket, és a mi legfőbb: a bécsi kormánykörök erősen eltorlaszolták a trónhoz vezető utat mindenki elől, a ki »magyar«. E szerint közvetlen behatást nem gyakorolhattak, mert nem találtak alkalmat a Felséggel való személyes érintkezésre. Attól tartottak kormánykörökben, hogy ezek a gène nélküli magyarok — az öreg **Simontsits** módjára, a kitől Albrecht főherczeg azt kívánta, hogy német színészek játszhassanak a »nemzeti színházban« s kérdezte:

— Hányszor játszhatnak abban hetenként a németek? (persze németül folyt a párbeszéd.) Mire Simontsits a maga ékes német zsargonjával azt felelte:

— Wann ich reden *darf*, sag ich: »*kámól*«

(keinmal), wann ich reden *musz*, sag ich — »ámól« (einmal).

Természetesen a főherczeg nem nagyon épült a hasonló szellemű magyar érzések felett, és miután ily dolgokat, mint a hangulat jellemzésére szolgálókat, a bécsi kormánynak be kellett jelentenie: ez az ilyenekből levonta a következtetést a magyarok érzelmeire egész általánosságban; s óvakodott őket a trón elé jutni engedni, a hol az ifjú fejedelem eszére és szívére mégis némi benyomást tehetne a magyarok előterjesztése.

Megindíttatott tehát egyrésről a magyar állam megsemmisítésére, a magyar faj lehető apasztására célzó hadjárat, és mivel a tervnek: egy egységes, egyöntetű »Uj-Ausztriát« teremteni, éppen a magyar állam alkotmánya és a magyaroknak ezredéves hazájuk- és alkotmányukhoz való ragaszkodása volt a legnagyobb akadálya — ezért ezeknek még emléket is lehetőleg el kelle távolítani.

De a konzervativok minden — az akkori körülmények közt — lehető akadályt és nehézséget torlaszoltak a bécsi kormány eljárásának útjába. Ezért azután a kormány *csalélkekül* a »Gleichberechtigung aller Nationalitäten«, »Rede- und Pressfreiheit«, »einheitliches Reich« jelszavakat vetette oda az idegen fajoknak; mert hát ez a magyar alkotmány, kivált ujított alakjában, és az a terjedelmes szabadság, mit intézményei és törvényei nyujtottak minden faj előtt kedvessé váltak, szemben az osztrák »Polizeistaat«-tal; ennélfogva kellett nagy frázisok, melyek a különbséget kiegyenlítsék a hiszékenyek előtt.

Hogy mi lehetett volna egy század után, ha a

bécsieknek sikerül annyi ideig szabad kezét nyerni Magyarországon? ezt természetesen nem tudhatjuk ma; de hogy egy nemzetnek ezer éves históriáját szétörni, megsemmisíteni, elfeledtetni, egy őseredeti, államalkotó és fentartó népfajt jelleméből, ősi sajátságaiból, ezredévesszokásaiból kivetkeztetni, átalakítani — egész sorozata kellene a zseniális államférfiaknak, és legalább egy félszázadig tartó — *ostromállapot* és egy évszázados biztosított békesség: ezt ujjaikon kiszámíthatták volna, ha nem theoretikus bürokraták, hanem gyakorlati államférfiak lettek volna Bécsben a kormányon.

A magánházakban való találkozás is veszélyes volt, ha észrevették, hogy egyik vagy másik politikai egyéniséget többen látogatják: ez azonnal gyanussá lőn, és mind ő, mind barátai kémekkel lettek körülvéve; ezért *inkább Bécsben* volt találkozójuk vagy felhasználtak egy-egy oly alkatmat, mely hivatalos jellegű volt, a hol azután bizalmasan megállapították akció-programmjukat. Ily alkalom volt egyebek közt *a primás, Scitovszky János installációja*, és később *annak arany miséje*.

Számosan megjelentek az ország legelőkelőbb, férfiai; összejöttek mindnyájan, a kiknek tekintélyük, a kiknek szava visszhangot keltő volt. A primás mindannyiját meghívta. Ezt Bécsből nem elenezhették; meghívta az aktuális császári főhivatalnokokat is, a kik akkor Magyarországon az első helyeket elfoglalták. Ezt még kevésbé ellenezhették.

Ebéd felett azután megindultak a pohárköszöntők. Lelkesek voltak és hazafiasak. Az ott levő császári hivatalnokok majd elájultak azon hangtól, azon szavaktól, melyeket a primás asztalánál kellett

hallaniok; de vagy nem volt bátorságuk megszökni, vagy jelentéstétel czéljából-e? ott maradtak. Az egész ország beszélt az ottani pohárköszöntőkről, csak a *hirlapok* hallgattak mélységesen — vagy: támadás és kárhoztatás hangján *közölték* azok rövid analizisét. Már megtanulták egyszerre kétféle arcot mutatni, mint a jó színész.

A lapok közlésének hiányát pótolta a *szóbeli közlés*. Villámgyorsan terjedtek a hírek a közönség közt. Már másnap értesültünk Pesten róla, hogy az egri érsek, Bartakovich, felköszöntőjének alapjául a »*fide et lege*« jelmondatot vette, és az »*apostoli király*«-ra emelte poharát.

Ugyebár, ezek *ma* a nevetségig kicsinyes, természetes dolgok? de *akkor* börtönbüntetést kockáztató *merényletek* voltak!

Mind e dolgok hatottak; mind e dolgokat a közönség mohó vágygyal fogadta és terjesztette. Mind e dolgokhoz reményeket fűztek.

Közvetlen a szabadságharcz megindulása után, sőt már ez alatt megszűntek a komoly lapok s keletkeztek efemer lapok, mint »Márczius 15-dike«, »Constituczió«, majd »Ápril 14-dike«, »Oppoziczió« stb., később Debreczenben »Esti lapok«, melyek a »Márczius 15-ével« a mozgalmat vezető főbb politikusok irányát és gyűlölködését képviselték egymással szemben. A forradalom legyőzése után ezek természetesen tárgy és czél nélküliekké lettek s megszűntek. Megmaradt a nagyobb városokban egy pár *német lap*, melyek azután csakhamar félhivatalos jellegűekké alakítottak át, mint p. o. a »*Pester Zeitung*«, a »*Pressburger Zeitung*«, melyekben Haynau halálos és egyéb ítéleteit tette közzé, főparancs-

noki és kormányzói rendeleteit hirdette, és a melyekben a hivatalos »Wiener Zeitung«-nak az »összbirodalmat« érdeklő közleményei lettek tovább terjesztve.

Egy bizonyos ideig a »Pester Zeitung«, melynek homlokát a kétfejű sas diszítette, mint a hatalom szócsöve jelentőséggel birt, és terjesztetni törekedett a »gutgesinnt« emberek közt a kapott parolákat. Nos hát az ördög sem olvasta »jó szellemű« czikkeit. Ekkor egyet fordított a dolgon és koronként rebellis hangon irt, s ilyenkor jelentek meg oly czikkek, mint egy felső-tátravidéki levél, mely a bécsi Lloydból vétetett át és melyben 1850. január 27-éről következő sorok fordulnak elő:

»Mily erősen küzd a *közvélemény* azon eszközök ellen, melyekkel Magyarországot Ausztriának meg akarják nyerni: bizonyítja az *ujjonnan kinevezett hivatalnokok* eljárása is, *kik földieiket egy jobb jövő reményével biztatják, és a mostani rendszer tarthatlanságát hangosan hirdetik.* . .«

Majd egy más alkalommal idéz a »Magyar Hir-lap«-ból:

»Egy felsővidéki *tót nemes* elhozta fiát a piárista gimnáziumba azzal, *hogy magyarul tanuljon ám*, mert inkább parasztnak viszi vissza, semhogy németül tanuljon.«

Ugyanazon forrásból következőt vesz át:

»Egy *tót asszony* Kassára viszi fiát iskolába, de *azon kikötéssel, hogy magyarul tanuljon.*«

Ismét egy más esetet idéz. Levelezője t. i. mármaros Gyulafalváról írja, *hogy mennyire fel vannak*

ő ellene az ottani lakosok izgatva, mert a szabadságharcot — »rebelliónak, terrorizmusnak, zsarnokságnak« nevezte.

Ugyancsak ez a lap közli: miszerint Pest város legelőkelőbb polgárai, háziurak és kereskedők, küldöttségileg mentek december 30-án Haynauhoz és bizonyítványt nyújtottak be, hogy *Nyáry Pál* védte meg a várost az — anarchiától.

A Szilágyi Ferencz szerkesztése alatt november 17-én megjelent *»Magyar Hirlap«*, bár egész odaadással szolgálta szintén a bécsi intencziókat, mégis koronként el-elárulta, hogy ő is magyar: így a *»Pester Zeitung«* közhírré tette, mikép legközelebb, december 26-án a pestvárosi tanács termében hivatalosan, ünnepélyesen publikálni fogják a márczius 4-diki alkotmányt német, magyar és tót nyelven. Erre a *»Magyar Hirlap«* figyelmezteti laptársát, hogy Pest Magyarország fővárosa, tehát *első sorban magyar nyelven* kell azt felolvasni. A *»Pester Zeitung«* azzal válaszol: miszerint Pest lakossága tulnyomó részében — német.

Az ilyen kicsinyes ellenzékieskedéseket is örömet regisztráltuk, holott érdemben a lap tiszta schwarczgelb libériát viselt, és később átvedlett *»Budapesti Hirlap«*-pá s mint ilyen szintén a kétfejű sassal lón kitüntetve hivatalos jellegének bizonyítékául.

Az 1849. november 17-én megindult *»Figyelmező«* Vida szerkesztése alatt már magyar szellemű volt, és elvileg ellentállott a beolvasztási és germanizálási törekvéseknek. Ez közölte Somssich Pál cikkeit a magyar állam önállása és integritása mellett, s ezért már *hét heti fennállás* után a katonai kerületi

parancsnokság betiltotta 1850. január 8-án. Vidát, a szerkesztőt pedig születéshelyére, egy székely faluba száműzték, a honnan évtizedek óta elszármazott és már idegenné vált; sem szellemi, sem anyagi existenciát nem találván, kétségbeejtő életét nehéz viszonyok közt tengette.

Maradt tehát a »Magyar Hírlapon« kívül még a »*Pesti Napló*«, Császár Ferencz szerkesztése alatt. Ez a magyar lap is egész dühvel szolgálta a bécsi irányt.

Eszerint most már — 1850-ben — a tényleges magyar közvélemény, a mely az átélt izgalmak, a felkorbácsolt szenvedélyek és az elkábító csapás után még egészen ez események behatása alatt állott és alig volt képes egyébbel, mint ez eseményekkel és ezek következményeivel foglalkozni, s a mely valóságos mohósággal falt mindent, a mi helyzetünk magyarázatára vonatkozott: nem bírt magyar hírlapközeget a magyar fővárosban.

Nem lévén módja a közhangulatnak nyilatkozhatni, a nyilatkozás maga pedig rendkívül szigorúan meg is toroltatott, — és másrészt miután a kormány intézkedéseiben napról-napra vérlázító kegyetlenségeket követett el, iszonyatos és már-már elviselhetlenné váló üldöző rendszabályokat léptetett életbe: mindezek folytán az ország népsége a legszűkebb családi vagy legmeghittebb baráti körre vonult vissza; készségesen elhitt minden izgató hírt, a mely a jelen állapot megbuktatására vonatkozott, és egész lelkével, *egész hitével fordult az emigráció felé*. Kritika nélkül elhitte, remélte, hogy ennek sikerül a külföldi hatalmakat Ausztria ellen hangolni; görcsösen ragaszkodott minden háborus hírhez, mely

Ausztriát bonyodalmakba keverhetné, és mindenkit saját barátjának tekintett — a ki Ausztriának ellenségévé válhatott.

Az embernek reményre van szüksége, ez az a napsugár, mely nélkül elfonnyad, elpusztul, s azért, mint a zárthelyre jutott növény, minden legcsekélyebb nyílás felé fordul, melyen a napsugár mutatkozik éltető világával.

Lassanként a szűkre mért vaslánczok is elkopnak és az elzárt római néptribun, Rienzi, hajdan 16 évi fogsága alatt a vaskeményységű kőpadlózatba, melyen lánczai miatt mindég csak két lépést tehetett, lassanként mély lyukat taposott.

Lassankint íróink, s különösen hírlapíróink, kitanulták módját, miként lehet mindenről írni, a mi szívünket nyomja, a nélkül, hogy érte büntetés érhetne.

E művészet nagy mestere *Falk Miksa* volt, a ki abba hírlapirodalmunkat bevezette. Az ő élénk szelleme, az ő szellemes finomsága írt Hollandiáról, Dániáról, Honkongról stb., szidta, csépelte, gúnyolta azok embertelen kormányait, ezek kegyetlen vérengzéseit, eszeveszett terveit és céljaikat; írt a politikai szédelgésről, a rövidlátó kormányférfiak butaságairól, s ezek kikerülhetlen bukásáról stb. És a magyar ember csakhamar megértette, hogy Dánia, Hollandia, Hongkong kormányát át kell fordítani »osztrák kormányra« és szíve szerint tapsolhatott a lelkéből merített gúnynak, igazmondásnak és a tényleges állapotok kilátásba helyezett tarthatatlanságának. A »Fk.« jelző báró Kemény Zsigmond »Pesti Naplójában«, a mely ezalatt átalakult egy komoly, tapintatos, magyar lelkű napilappá, csak-

hamar oly népszerűvé vált a magyar közönség előtt, hogy vele a hirlapirodalomban akkor senki sem versenyezhetett. Formaszerű életszükséggégé váltak czikkei és epedve várta azokat az olvasó.

Falk ezen szerencsés leleményessége csakhamar felélesztette nemcsak a hirlapolvasási vágyat a közönségben, de egyúttal a hirlapírási kedvet is az írókban.

Az ostromállapot 1854-ben megszűnván, a sajtó is kezdett biztosabban fellépni, habár a polgári hatóságok: rendőrség, zsandárság, közigazgatás, igen szigorúan kezelték a reájuk bizottakat. A Prottmannok, Konrádok, Umlauffok, Komersek, Karabetzek stb. prototipjei voltak az abszolutisztikus bürokrácia lélekismeretes főnökeinek. Ők teljesítették kötelességeiket. Hogy e miatt családokat pusztítanak-e el? vagy államot tesznek-e tönkre? e felett okoskodni nem az ő hivatásuk; ezért feleljenek azok, a kik ő fölöttük állanak!

Az ország közvéleményének egyhangúsága különben ezekre a magas állású osztrák és cseh főhivatalnokokra is hatott, a kik társadalmilag is el voltak szigetelve, mert csak kivételesen akadt valaki, a ki velük a magánéletben közelebbi viszonyba lépett, vagy családi körébe felvette. Idegenek voltak — idegenek maradtak!

Jöttek közbe háborúk is, a politikai bonyodalmak a kormány teljes figyelmét igénybe vették. A krímai háború csak előjátéka volt annak, a mi Ausztriára várt. A belső nyugtalanság nehezítette a helyzetet s azért a szélsőségig feszített hurokat lazítani kellett. Ezt a sajtó is, a társadalom is felhasználta. Mindég tágabb és tágabb kört küzdött ki ma-

gának és a hivatalos szorító abroncsok egyik a másik után szétpattantak; az ellentállás napról napra gyengébb az agressio hevesebb lett.

Az 1852. és 1853-dik években nyugalom volt; az európai helyzet nem mutatott »válságos« időt egy irányban sem, és reánk csak az hatott örvendeztetőleg, hogy Londonban *Haynaut* a sörfőző legények a Barclay és Perkins-féle sörházban — a nálunk elkövetett gyilkolások és emberkínzások miatt — kegyetlenül elverték.

Az 1853. év meg éppen — eltekintve egy Libényi nevű fanatikus bolondnak attentátumától — egy nemével a szerencsés előjeleknek folyt le az osztrák kormányra nézve.

Ezen esztendőben jegyezte el az uralkodó *Erzsébet* bajor hercegnőt, és ezen esztendőben találták meg az Orsova mellett 1849-ben elásott *magyar koronát* és koronázási jelvényeket.

Csodálatos, hogy a korona feltalálását összeköttetésbe hozták valami *Warga István* nevű menekült névével. En ez úri embert az 1847/8-diki országgyűlés alatt sokszor láttam Pozsonyban és személyesen ismertem; azt is tudtam, hogy a menekültek közt van, és magam láttam őt Pesten azon időtájt, a mikor a koronát feltalálták.

Uj-Ausztria konszolidálódni és gyarapodni látszott, kormánya ezt maga is hihetni vélte. De Magyarországon az osztrák kormány minden intézkedését az intelligencia gyűlölettel fogadta. A nép

maga, ha el is dalolta itt-ott cigányzene mellett vagy a nélkül, hogy

»Jaj be hunczut a német

»Hogy a f— enné meg,«

de azért nyugodtan járt munkája után és csendesen s békességben élvezte az 1848-dik év vívmányait, és élénk emlékével a kiállott forradalmi szenvedéseknek — bizony nem gondolt új felkelésre! Óhajtott a változást, kívánta a »németet« oda a hol a bors terem, de hogy azt ő kergesse ki fegyveres felkelés, lázadás útján, esze ágában sem volt. — Annyi valószínű, hogy ha egy külföldi sereg bejő az országba azzal a kimondott jelszóval, hogy a »svarczgelbet« kikergesse, a mindig harczkész fiatalság tömegesen fegyver alá áll vala: ez azonban a népnél inkább a kalandok iránti inger és a magyar természetben fekvő harczvágy utáni hajlamból történik; míg az értelmiséget tényleg az a gyűlölet vitte volna, a mely az osztrák ellen nála mélyen meggyökerezett.

Az is bizonyos, hogy egy Kossuth vagy Garibaldi név egy bizonyos korszakban nagy vonzerővel bírt volna; de hogy e vonzerő elégséges leendett-e ily nagy feladat megoldására? nagyon kétes!

Azon hírek, melyeket a menekültek hazulról kaptak, lehettek túlzottak is, a mik a felkelés szervezettségére és az itthoni forradalmi lázra nézve közöltettek, és némely bitang elemek által arra számítva, hogy ezek segélyével bizonyos további élesztési és táplálási *költségek* czíme alatt pénzhez juthassanak: azonban menekültjeinknek saját pénzkészletük nagyon szegényes volt; a külföldi poten-

tátusok kincses ládáival pedig nem rendelkezhettek. Nem csoda aztán, ha egyszer-másszor elkésérítették őket, és Kossuth teljes joggal írja, hogy (II. köt. 480. l.) »ki biznék oly nemzetnek minden áldozatra eltökéltséget feltételező harczképességében, melynek nevében még csak egy pár nyomoruságos százezer frank végett is külhatalomhoz kell kolduskép folyamodni?»

Hasonlókép túlzottak voltak azon hírek is, a melyeket a horvátokkal, oláhokkal, szerbekkel való kibékülés dolgában — illetve az osztrák elleni közös akcióra való számíthatás tekintetében terjesztettek. De egy dolog bizonyos, az, hogy a remény nálunk ki nem aludt, és bizalmunk a jövőben nem csökkent; mennél erősebb volt a nyomás, annál szilárdabb volt az ellentállás.

Sikerült egy időben — francia nyomás alatt — átmenőleg megnyerni *Couza* oláh fejedelmet, valamint Mihály szerb fejedelmet is, hogy engedjenek a tervezett magyar felkelés számára a határon fegyverdepót-kat felállítani; de az, hogy az itt ellenünk küzdött horvátokat, oláhokat és szerbeket velünk való közös küzdésre Ausztria ellen birják, teljes lehetetlenség volt. Mutatta ezt az 1867. utáni idő is, a mikor — egész a mai napig, tehát teljes 30 éven keresztül — nem sikerült őket őszinte és megbízható barátjainkká tenni!

Tehát a menekülteket e részben is helytelenül értesítették.

De hát erről ők a külföldön mit sem tehettek. Ők egy bizonyos missziót teljesítettek, ennek éltek; meg kellett bizniok azok jó akaratában, a kik önként vállalkoztak — ha ellenükbe kedvezőtlen értesülést

nem kaptak. Voltak itt benn közegeik, de nekik lehetőleg minimumra kellett a közvetlen érintkezők számát leszállítaniok, ha az esetleges kémeket maguktól távol akarták tartani; de így sem kerülhették ki, hogy egyszer-másszor visszaéléseknek ki ne legyenek téve.

Még alig volt emigráció, mely bujdosásában oly buzgón szolgálta volna hazája ügyét; mely a szerencsétlen helyzet közepette, minő a honnélküliség, annyi tevékenységet fejtett volna ki, annyi összeköttetést szerzett, és úgy az államvezető státusférfiakra, mint hirlapok útján a közvéleményre, annyi befolyást gyakorolt volna hazája érdekében; a mely egy oly képviseleti szervezetet létesített a külföldön, a mit koronás fők és kormányok komolyan vettek, — a mely folyton nyugtalanította az osztrák kormányt, de nyomára jönni rendőrök, zsandárok és kémek daczára sem tudtak; nem tudtak annak daczára sem, hogy még külföldi kormányok is kémleltették Kossuth összeköttetéseit, cselekedeteit, műveleteit hivatalos követségeik útján.

Csodálatos valami az a honszeretet a magyarnál; hozzá hasonlót nem találni az ismert nemzeteknél. Talán épp az a sok szenvedés, melyen ez ország keresztül ment, — talán épp az a sok áldozat, mely mint isten oltárát tette előttünk oly szentté ezeket a röögöket, — talán éppen azon kínos napok emléke, melyeket át kelle élnünk az érette folytatott nehéz harcokban, forrasztotta a haza iránti szeretetet úgy szívünkhöz, hogy mind forróbban érzünk iránta, mint az anya azon gyermeke iránt, kit sok és hosszas betegségből az önfeláldozásig vitt ápolás segélyével tudott csak megtartani az életnek.

Az angol büszke hazájára, de az egész világon otthon érzi magát; a német könnyen cserél hazát, és hamar akklimatizálódik idegen földrészen egy új hazához; a francziát a dicsőség és hiuság egyiránt teszi büszkévé hazájára, de ő is könnyen átültethető egy új földbe és ott hamar gyökeret fog. A magyart a sok átélt nyomoruság, a sok kiontott nemes vér, melyet ő, apái, nagyapái, ősei folyton hullattak e haza védelmében, forrasztotta össze e darab földdel, a hol egyedül hallja anyanyelvét, s a hol egyedül értik örömét és fájdalmát.

Menekültjeink is, mi itthoniak is, egyedül egy oly háborútól vártuk sorsunk változását, a melyben Ausztria le lesz kötvé, és ösztönszerűleg Olaszországra gondoltunk. De ez a háború csak sehogy sem akart kitörni.

Európa egész 1853 őszéig nyugodt volt; az európai viszonyok sehonnan sem mutattak összehalmozódott villanytömeget. Ausztria nyugodtan és erélyesen folytatta ujjá szervezése munkáját; törekedett háztartását, egészen kitűzött céljához képest, tervszerűen berendezni, mindent akkép intézve, hogy lehetőleg Bécs legyen azon központ, a hol minden érdek összefolyik, és Bécs legyen az a hatalom, mely minden ember sorsára áldást nyújtólag, vagy sujtó kézzel befolyhasson.

Ezekkel a külhatalmak előtt ismét bizonyos hitelt ébresztett maga iránt.

Ittbenn nagy felháborodást keltett Noszlopy, Jubál, Andrássy és Sárközynek Pesten — forradalom alatti működésük, és állítólag új forradalom-

élesztési és előkészítési kísérletek miatt — lett kivégeztetésük.

Minden csendesnek, nyugodtnak látszott a felszínen, midőn 1853. vége felé hirtelen bizonyos bonyodalmak híre keletkezik Orosz- és Törökországok között *a szent sírok feletti patronátus miatt*.

A nagy közönség a dolgot annyira kicsinyesnek, jelentéktelennek tartotta, hogy abból egy háború keletkezését kizártnak hitte. Talán magát a diplomáciát is — *Angliát kivéve* — hidegen hagyta e kérdés, és horderejét kezdetben nem ismerte fel. De Anglia tisztában volt elejétől kezdve vele, mert szentpétervári nagykövete, *Seymour*, már 1853. január 10-én jelentést tesz kormányának egy beszélgetésről, mely Helena nagyhercegné palotájában, Miklós cár kezdeményezésére, a cár közt és öközötté folyt, és a melyben Miklós cár felhívja őt, hogy hozzák tisztába a török birodalombani megosztozás kérdését, mert

»egy veszélyesen beteg ember (Törökország) van nyakunkon; nagy baj lenne, ha e beteg ember mostanában *meghalna, kivált mielőtt minden szükséges intézkedések meg lennének téve*«.

Ugyanaz év január 23-áról megint jelenti Seymour kormányának, hogy Miklós cár őt hivatta, és újból e kérdés felett tárgyalt vele, és e tárgyalások folyamán Miklós cár kijelentette, hogy — ha Angliával tisztába tud jönni — a többi hatalommal nem törődik. De az angol nem ment lépre.

Anglia tehát tudta, hogy, ha Oroszország a törökökkel bármi csekély látszólagos ürügy alatt viszályt kezd, annak nagyon komoly háttere van. Ennélfogva elég korán körülnézett, hogy magának az oroszszal

szemben szövetséges társat szerezzen. Első sorban Napoleon császárhoz fordult, ki — Franciaország szintén tengeri hatalmasság lévén, és mellette a szent sirok felett a katolikusok érdekében ő gyakorolván a protektorátust — közelről érdekelve van az ürügyül felvetett kérdésben szintúgy, mint Oroszországnak keleten esetleg elnyerendő túlsúlya dolgában.

Ez a két nyugati hatalom csakhamar egyetértésre jutott, és a kilátásban volt komoly időkre tekintettel, véd- és daczszövetségre léptek egymással, remélvén ez által az orosz erőszak alkalmazását visszatartóztathatni, Oroszország izolálására törekedtek. Mindent elkövettek, hogy Ausztriát is megnyerjék a véd- és daczszövetségnek. Ez ugyan nem sikerült, de az oroszszal szemben fenyegető — és a nyugati hatalmakkal szemben jóakaró fegyveres semlegességre határozta el magát, és ekkor iratta a kormány a félhivatalos »Oesterr. Corresp.« 1854. márcz. 7-iki számában:

»Eltekintve Oroszországhoz való szövetségi barátságtól, Ausztria — a háború alig kikerülhető kitörésénél — *csak legsajátabb érdekeit követheti.*« — Nos hát ez bizony a barátság felmondását jelentette, a mire azután Miklós czár — amint akkor mindenütt beszélték — állítólag arra fakadt ki:

»Két *bolondot* ismer a történelem, a kik Ausztriát a végveszélytől megmentették: az egyik Sobiesky lengyel király, — a másik — *én magam vagyok.*«

Ezután keletkezett az az orosz frázis: »az út Konstantinápolyba — Bécsen keresztül vezet«.

Ausztria megszüntette a Magyarországra 1849-ben elrendelt ostromállapotot 1854. ápril hó 16-án.

Oroszország a dunai fejedelemségek felett protektorátust gyakorolván, seregével ezekbe csakhamar bevonúlt, mire az angol-francia flotta a Dardanellákba ment.

Ausztria és Poroszország 1854. ápril 10-én szintén véd- és daczszövetségre lépnek egymás közt, a szerződésben ezek állanak:

»Csak azon esetre, ha a szentpétervári kabinetet várakozás ellenére nem lehetne az orosz seregeknek a török területről való önkénytes visszavonására bírni,« — alkalmazandók a »pótczikk« határozmányai.

Ezen pótczikk szerint egyedül Ausztria (s nem közösen) intéz nyilatkozatot az orosz császári udvarhoz a végre, hogy

»ő felségétől az orosz császártól kellő parancsokat eszközöljön ki, hogy Törökországban levő hadseregei minden további előnyomulását függesztené fel; valamint, hogy teljes érvényű biztosítékot nyerjen a dunai fejedelemségekből való gyors kivonulás iránt«.

Ha ez be nem következne, — jönne az »*ultimátum*«. (»Bpesti Hirlap« 1854. június 1-i szám.)

Később, június 14-dikén Ausztria és Poroszország szerződést írnak alá a dunai fejedelemségek megszállása iránt (Moniteur, 1854. június 22).

A nyugati hatalmak az orosz törekvéseket ez alkalommal véglegesen lehetetleníteni szándékozták és azért 1854. augusztus elején négy biztosítéki pontot foglaltak írásba, melyek elfogadását Oroszországtól kívánták s melyekhez Ausztria és Poroszország is jóváhagyólag járultak, ezek voltak:

1. Az orosz protektorátusnak a dunai fejedelemségekben eltörlése.

2. Szabad hajózás és kereskedés a Dunán.

3. Az orosz túlsúly korlátozása a Fekete tengeren és a Dardanellák bezárását tárgyazó 1841-diki alkunak revíziója, — s végül

4. a török - keresztény alattvalók sorsának javítása.

Ezen pontozatokat azonban az orosz természetesen el nem fogadta és — kitört az úgynevezett »krimiai háború«.

Mi itthon minden háborútól sorsunk változását vártuk, hogyné vártuk volna tehát egy oly háborútól, a mely tözsomszédságunkban folyik? hogy képzelhettük volna, hogy Ausztria ebben aktív részt ne vegyen? Csak az keltett megütközést, hogy nem a muszka mellett avatkozik abba! Rokonszenvünk a török és a nyugati hatalmak mellett volt, de az eleven ördöggel, magával az oroszszal is rokonszenveztünk volna, ha Ausztria ellen visel háborút. Ausztria azonban óvatos volt, mert tudta, hogy ha francia seregek tennének diverziót akár Magyar-, akár Olaszországba; ez az 1849. óta sok bajjal összetákoltt mesterséges épületet, Uj-Ausztriát mint kártyaházat elsöpörné.

Öntudatra ébredt nemzetekkel nem lehet úgy bánni mint gépekkel, melyeknek már konstrukciójukban meghatározzuk a tetszés szerinti feladatot, a melyet azután teljesítenek, a míg lomtárba nem kerülnek. Minden nemzetnek megvan a maga miszsiója, ha ezt átérti és ahhoz alkalmazkodva hivatásának él, haladásának útjában minden rokon elemet

magába olvaszt és vele erőt nyer, izmosodik. De e beolvasztáshoz a természet mutatta úton, rokonszenves magához csatolás és nem erőszakos szétválás, nem megsemmisítés útján kell eljutnia.

Uj-Ausztria Magyarország beolvasztását a magyar faj, a magyar alkotmány, a magyar jellem megsemmisítése útján akarta elérni. Ez természetesen felidézte a reakziót egész elkeseredésével a nemzet minden egyes tagjában.

A háborút az orosz czár azon reményben idézte fel, hogy a törököt Európából kiűzve, annak birodalmán megosztozkodjanak; azonban az angol kereskedelmi érdekek Európa keletén nagyobb előnyt találtak magukra nézve, ha ott egy gyenge kéz uralkodik, melynek dolgait az angol intézi, mintsem azok egy erős hatalom tulajdonába jussanak, a mely mit sem hajt arra, tetszik-e egy és más intézkedés Angliának vagy sem?

Miklós czár törekedett Angliát megnyugtatni és azt mondá Seymournak:

»Ismeri Ön amaz álmokat s terveket, mikben Katalin császárné ringatta magát (Konstantinápoly elfoglalása); ezen tervek utódaira is átszállottak, de én részemről, noha roppant birtokainak örököse vagyok, nem öröklém ezen víziókat, vagy — ha Ön inkább akarja — terveket.«

Seymour erről jelentést tett kormányának. Az angol azonban, praktikus ember lévén, arra gondolt, mit tenne ő alkalom adtán hasonló viszonyok közt, ha elég ereje volna hozzá? és azon következtetésre jutott, hogy politikusnál és diplomatánál a legszebb szavak is csak — szavak, melyek a tények-

kel csak addig vannak összhangban, a meddig más-ként — nem lehet.

A háború kitört. Az oroszra szerencsétlen volt.

Ez a büszke czárt annyira megtörte, hogy hirtelen meghalt. Némelyek szerint nem természetes halállal.

Szebasztopol elesett, az orosz flotta megsemmisített.

Piemont 15.000 katonával tevőleges részt vett a nyugati hatalmak mellett az orosz elleni ezen háborúban, s ez által a békekötésnél az európai nagyhatalmakkal együtt ült és tanácskozott az 1856. február végén tartott párisi kongresszuson. Ez rendkívül emelte a kis Szardínia erkölcsi súlyát; Cavour, — a szardíniai meghatalmazott — rendkívüli ügyességének pedig sikerült ezen kongresszuson az olasz kérdés megoldásának szükségességét napirendre hozni . . .

A krímai háború befejeztetett a nélkül, hogy Magyarországra legkisebb jótékony hatással, a nélkül, hogy menekültjeink reményeinek legcsekélyebb istápolásául lett volna. — Ez az első perczen kellemetlen hatással volt, de azért nem csüggesztette el a nemzetet. Sőt az a kis inczidens, hogy *Türr István* — akkor angol ezredest — az osztrákok Bukarestben elfogták, katonai törvényszék által halálra ítélték, s azután az angolok erős felszólalására szabadon bocsátani kénytelenítették, részünkről Ausztria megaláztatásának tekintetett és egy nemével a meglegedésnek lón fogadva.

A következő évek már izgalmaikban erősebbek, reményfejlesztésben gazdagabbak voltak.

Hírek szállingóztak, hogy az olaszok forronganak, hogy nemcsak Szardínia, hanem Franciaország is az olaszok felszabadítására törekszik.

Az országban már megint erősen folyt a politizálás, erősen a kombinációk, s még erősebben az izgatás — a mely impulzusát az emigrációtól nyerte. Megfoghatatlan dolog: hogyan hatotta át az intelligencia minden osztályát az az erős hit, hogy most élet-halál harcza lesz Ausztriának a francziákkal, és hogyan reménykedett mindenki, miszerint ez reánk is, vagy egy, vagy más alakban, kedvező visszahatással lesz. Hisz az ember oly szívesen hiszi azt, a minek bekövetkezését óhajtja! Minden legkisebb jelnek roppant jelentőséget adtunk saját körünkben, és a köztünk élő cseh és német hivatalnokok magatartását barometrumnak tekintettük: ha biztosaknak érezték magukat — pökhendiskedtek, ha tartottak valamitől — nagyon alázatosak voltak.

Az 1859-diki ujévi köszöntés, melylyel Napoleon császár az osztrák követet megtisztelte, ezer ágyúnál hangosabban és érthetőbben szólott! pedig csak e pár szót intézte hozzá:

»Sajnálom, hogy a barátság Franciaország és Ausztria közt elhidegült.«

E háborúhoz kötötte az emigráció minden reményét Magyarország fegyverrel leendő felszabadítása iránt.

Az izgatás itthon már veszélyes mérveket öltött. Az ifjúságot küldték első sorban tűzbe. Ügyesen lón a dolog intézve. Kezdetben hazafias dalokkal: a Szózat és Kölcsey Hymnusának minden ünnepélyes alkalmakkor való eléneklésével kezdték; azután a magyar viselet divatba hozásával; majd később az

ünnepi alkalmak szaporításával: így Kazinczy Ferencz születésének századik évfordulója, a primás, Scitovszky, áldozárságának aranymiséje, az erdélyi múzeum megnyitása stb., melyeken gyűjtő beszédek tartattak; továbbá lehetőleg ártatlan elnevezés és cél mellett, p. o. »gazdasági egyesület« czíme alatt, az ország minden részében találkozási központokat teremtetlek; magas úrnők színpadon magyar dalokat énekeltek, stb. stb.

Az ifjúság a főváros utczáin végig vonult csapatosan, hazafias dalokat énekelve, minden alkalmat felhasználtak egy-egy kiválóbb költő, államférfiu sirját megkoszorúzni, és olyankor hazafias beszédek tartottak, s a szózat éneklése mellett tértek vissza a városba, a hol utczahosszat óriási embertömegek csatlakoztak hozzájuk és velük énekelve tüntettek — míg csak a rendőrség bele nem avatkozott; utóbb már a rendőrség sem volt elégséges és katonai erőt kellett alkalmazni, hogy a tömeget szétoszlassák. Ez is később már csak letartóztatással, sőt vérontással volt lehetséges. A vérontás még inkább fokozta az izgalmat.

Mint a bomba, ütött e hangulatba két rendkívüli esemény; az egyik: a Bécs melletti Döblingben — ideg- és elmebetegek gyógyintézetében — tartózkodó gr. Széchenyi Istvánnak 1859-ben Londonban megjelent »Blick« czimű gúnyirata, melyet Bach ellen írt a sarkasmus, gúny, utálat és megvetés oly hangján, minő hangon — bátran állítjuk — még könyv nem íratott. Szemére hányja Bachnak és Schwarzenbergnek a magyarok ellen elkövetett politikai és erkölcsi bűneiket: a gyilkolásokat, nemzetkiírtási törekvéseket, nemzetjogi arcátlan merényle-

teiket, stb. Ezen munka, mint a választóviz minden cseppje, minden szavában öl, pusztít, meggyalázza, elrútítja azt, ki ellen irányozta. Ez a mű minden rendőri intézkedés daczára behozatott az országba, itt elterjedt és iszonyú hatással volt a különben is a szélsőségig fokozott, felizgatott kedélyekre.

A másik: gróf Széchenyi Istvánnak e munka megjelenése után csakhamar Döblingben bekövetkezett *erőszakos halála!* Golyó vetett véget ez óriás életének!

Első pillanatban egy iszonyú gyanú keletkezett, hogy *nem* öngyilkosság esete forog fenn; de később hozzá közel állók nyugtatták meg a társadalmat és ennek után a közvéleményt.

Lehet okot találni, a mely öngyilkosságra mutat. Az idegek túlfeszültsége Széchenyinél köztudomású tény; hazája sorsa felett a kétségbeesés; ez idegállapot mellett másik oka lehet az életuntság; de egy újabb ok lehetett éppen a most említett gúnyirat folytán beállható esetleges üldöztetés, mert már hire járt, hogy az általa választott menhely ezentul nem védi őt a rendőrség és államügyészség beavatkozása ellen.

Később — a 80-as években — megismerkedtem Ausseeban dr. Obersteiner orvossal, a döblingi idegbetegek számára fennálló gyógyintézet tulajdonosával, a ki egy nála tett látogatás alkalmával megmutatta azt a kandallót, a mely mellett állva Széchenyi magát agyonlőtte.

E gyász hír elterjedésével a fővárosban mindenki gyászt öltött; Budapest utczáin csak feketébe öltözött hölgyeket, gyászszalagot viselő férfiakat lehetett látni; a könyv- és képkereskedésekben Széche-

nyi gyászfátyollal körített arc képe volt a kirakatokban elhelyezve; mindenki tanúsítani akarta, hogy minden magyar *egyét és együtt* érez. A tüntetés e neme és mérve megható volt.

De az osztrák kormány a struczmadár politikáját követte: fejét a homokba dugta, hogy ne lásson. Ugy tett, mintha minden a legnagyobb rendben volna, folytatta szervezési munkáját. *Bizalmi férfiakat* hitt össze — a községrendezési kérdések felett tanácskozás végett — Temesvárra (Wojvodina), Zágrábba (Horvátország) és Nagy-Szebenbe (Erdély); és *mind a három helyen a kormány bizalmi férfiai Magyarországhoz való visszacsatoltatást és országgyűlést kértek.*...

Bekövetkezett Magenta, Solferino és a villafrancai békekötés, a mely Ausztriától elvette Lombardiát.

A magyar ügy, Magyarország sorsa szóba sem került!

És mégis ez a háború és ez a békekötés egyengette — nem ugyan az erőszakos, de a békés kiegyenlítés útjait.

A volt konzervatívek felhasználták csakhamar az alkalmat, hogy az udvarra való befolyásukat visszahódítsák. Kezükre járt az osztrák monarchia általános helyzete. A pénzügyek kétségbeejtő rosszak voltak; az adók rosszul folytak be, a katonai végrehajtások a népet ugyan kipusztították, de az adójövedelem nem szaporodott.

»Uj-Ausztriának« hitele a pénzvilágban nem volt.

A zilált politikai viszonyokkal a demoralizáció mindég együtt jár. A hajó süllyedését kezdik érezni, és mindenki menteni akar, és pedig minél többet — magának. A meggazdagodási düh járványa felhatott a legmagasabb hivatalnoki körökbe; a börzejáték epidemikussá lett. *Eynatten* tábornok, katonai élelmezési vezérfelügyelő, nem szállított, de kifizetett élelmi cikkek miatt, és b. *Bruck* pénzügyminiszter öngyilkosokká lettek.

A konzervatívek gyakorlott politikusok, felhasználták a kedvező helyzetet. A villafrancai béke után egy nap hire fut, hogy — báró Bach megbukott!

Ez ugyan csak az első eredmény volt — de óriási!

A konzervatívek folytatták tevékenységüket.

A 48-asok akcióba még mindég nem léptek, de életjelt adtak, hogy ők is itt vannak. A fővárosba gyülekeztek. Deák vált központtá; tőle várták a jelszót.

Villafranca után, mert a francia-olasz-osztrák háború Kossuth minden biztatása daczára sem volt az ország közjogi helyzetére semmi befolyással, a Kossuthbani hit még a forradalmároknak is megrendült, s egyik a másik után hagyogatta el őt. Ennek természetes következése volt, hogy az új központ Pesten, az Angol királynő lakója, Deák Ferencz körül, alakult.

Körüle csoportosultak az országnak mindazon elemei, melyek a 48-as vívmányok megvédését életfeladatul tűzték. Körüle voltak: Lónyay Menyhért, b. Eötvös József, Szalay László, Kazinczy Gábor, Szentiványi Károly, Szentkirályi Mór és a visszatért

menekültek: gr. Andrassy Gyula, Pulszky Ferencz, később Klapka stb.

A Kossuth optimisztikus kártyavárai összedülése után, s különösen midőn a menekültek legjelesebbjei is azzal tértek vissza, hogy »a magyar emigráció fondorlatainak semmi gyakorlati értéke nincs, és hogy a legnagyobb tévedés azt hinni, hogy Magyarország a maga alkotmányos jogai visszahódításában bármely európai nagyhatalomtól remélhet segílyt vagy támogatást:« bekövetkezett az, miszerint a nemzet zöme Deák Ferencz zászlója körül sorakozott.

Deák most állandóan a fővárosban lakott; csak magánkörben, csak barátai előtt mondta el nézeteit; kezdett bizni egy méltányos kiegyezés lehetőségében az 1848-diki törvények bázisán. Program: *a 48-as vívmányokat feladni nem szabad: ez az egyedül biztos alap, mert törvényen nyugszik*; a nemzet rajongással ragaszkodik azokhoz, és az azokért ontott vér e vívmányokat eszményiekké emelvén, már a tradíció zománczával is értékesebbé teszi azokat.

B. Kemény Zsigmond lapja képviselte Deák Ferencz nézeteit a nagy közönség előtt. Ennél méltóbb, ennél nemesebb, ennél alaposabb tolmácsot találni alig lehetett volna. Kemény Zsigmond azon ritka hirlapírók közé tartozott, a kik benső hivatásból foglalkoznak hirlapírással, s a kik történelmi-bölcséleti következtetések alapján ítélik az eseményeket, és minden egyes állításuk egy átgondolt tervnek egy-egy épületkövét képezi. Deáknak legbensőbb barátjaihoz tartozott, mindég vele volt, gondolatmenetét ismerte; ő maga is nyugodtan

kontempláló természet lévén, higgadt elvei és nézetei nagyon sokban egyeztek Deákéival.

A konzervatívek — mint érintők — az udvarnál kerestek barátokat a magyar ügynek, és nem eredmény nélkül. A császár legközvetlenebb közelében támadt egy lelkes, őszinte és hű barátja Magyarországnak; egy fenkölt lelkű, fiatal, szép és nemes hölgy, maga — a *császárné*.

VI. RESZ.

A MAGYAR EMIGRÁRCZIÓ MŰKÖDÉSE.

Mikor azon védekezésről szólunk, a melylyel a magyar nemzet élt fájának fentartása, államjogainak visszavivása körül, kétségtelenül kiváló helyet kell adnunk a magyar menekültek működésének.

A forradalmi tényezők közül azok, a kik menekülhettek, életben maradtak; a ki nem tudott vagy nem akart menekülni: hóhér keze alatt adta ki lelkét, vagy börtönben sorvadott. — Kegyelem nem volt. Sőt — beszélik — egyik tábornokunk, Dessewffy, már külföldön volt, a mikor a családnak egy barátja, Liechtenstein herczeg tábornok, felhívta a bujdosó nejét, hogy térjen vissza Dessewffy, adja át kardját Haynaunak és ő meri állítani, hogy Haynau neki megkegyelmez; ő maga — Liechtenstein — is megteszi ehhez a magáét. Dessewffy visszatért, Liechtenstein közbenjárt; Haynau megígérte, hogy D.-t »nem akasztatja fel«.

Október 6-án főbe lőtték.

Mikor Liechtenstein számon kérte Haynautól e perfid eljárást, ez azt felelte: »nem akasztattam fel«.

Ez volt sorsa annak, a ki nem menekült, a ki hitt az osztráknak. . . .

Mindég örültünk, ha egyik-másik hősünkről hallottuk, hogy külföldre jutott. . . .

Mert ez sem ment könnyen. Egyik tábornokunk — ha jól emlékszem: Kmetthy — menekülés közben Erdélyben az oláhok kezébe került; ezek őt egy ólba zárták, hogy azután felette statáriumot tartsanak. Azonban egy lovas csapat érkezik a faluba és ők nagy triumfussal jelentik a vélt császári katonáknak az ő hóstettüket, és oda vezetik őket a fogolyhoz. A katonák szintén menekülő honvédhuszárok voltak, a kik azután a foglyot kiszabadították.

Ezért rendkívüli könnyebbülést éreztünk, valahányszor egy-egy jelesünk kimeneküléséről értesültünk.

Napról-napra, lépésről-lépésre kísértük figyelemmel: mi történik azon férfiakkal, kik *még* életben vannak? Tudtuk: kik menekültek? tudtuk: hol vannak? tudtuk: mivel foglalkoznak? Mindent — sőt ennél is többet tudtunk. — A legjobbat legszívesebben hittük. Voltak ámitók, kik e gyengeségünket felhasználták; nem törődünk vele. Egynapi jó érzést szerzett, s ezért is megbocsátottuk az ámitást. A ki kritizálni bátorkodott, vagy csak félhittel fogadta a kedvező híreket — szemeinkben nem volt jó hazafi.

És ez nem a fiatalság kedélyhangulata volt csupán; országszerte így érzett mindenki. Ez érzésben az ország, az egész ország önkénytelenül a remény utolsó szikráját erőlködött megóvni magának.

Minden legcsekélyebb mellékkörülménynek politikai jelentőséget tulajdonítottunk.

Igy: mikor azt olvastuk, minő tüntető ünnep-léssel fogadták *Klapkát* október végén Breslauban, Hamburgban, Darmstadtban;

minő keményen támadja meg *Cobden* egy nyílt levelében Bach-ot magyarországi kegyetlenkedései miatt;

minő megvetéssel ír a francia »National« és más lapok az osztrákok eljárásáról, midőn azt híresztelik, hogy Komárom átadását egy »Bertalan-éjszakával« ünnepelték;

mikor azt olvassuk, hogy gr. Teleky László minő befogadott kedvence a Napoleoni udvar-nak, stb.

Ma hideg észszel mosolygunk e naivitások felett. Azt azonban, hogy a török szultán az Ausztria és Oroszország részéről háborúval lett fenyegetés daczára sem adta ki menekültjeinket, és hogy egy angol escadre ekkor bement a Dardanellákba: ezt már igen komoly dolognak lehetett venni, — valami azt is,

hogy a porosz és osztrák közt komoly politikai differenciák merültek fel, és mindkét állam had-seregét hadi lábra állítja, — stb. stb.

Lehetetlen, hogy az ember egyszerre lemond-jon minden reményről, mely pár percczel, pár nappal, pár héttel elébb egész valóját eltöltötte volt. Nem úgy van az emberi szervezet szellemi élete megalkotva. Lehetetlen, hogy azt a reményt, a mely hitté vált, a mely egy nemzet egész életé-nek vezércsillagául fogadtatott el: egyszerre elejt-sük, még ha a fizikai külvilág megvalósulása elé elháríthatlanoknak mutatkozó akadályokat emelt is. Bizunk; hiszünk. A vallás is a megfoghatatlanok-

ban való hit; és még sem lökjük el magunktól, mert épp a legnehezebb helyzetben van rá szükségünk.

Biztunk, hittünk. Mert hinni akartunk. Egymást biztattuk, egymásnak magyaráztuk a fennálló helyzet tarthallanságát; önmagunkat is törekedtünk erről meggyőzni. Nem tudtunk, mert nem akartunk azon reményről lemondani, hogy hazánk mégis felszabadul. Ezért minden legkisebb eseményt reményünk érdekében magyaráztunk. — Nagyon nehéz egy nemzetet reményétől megfosztani, mikor minden egyes tagjában életelem ez a remény. Ez a remény csak a nemzet kiirtásával semmisülhet meg, sőt gyakran így sem, mert a hol egy-két tagja marad, ez magával hordja hitét, reményét; példa rá a zsidóság, a melyet kétezer évig a remény tartott fenn.

Ausztria akármit tett, nem volt képes reményünket kiölni. Az egész magyar ifjúság 1848/9-ben a csatamezőre vitte életét hazája védelmében; ezen ifjúság azután bárhol volt, bárminő helyzetbe jutott, akár mint besorozott baka, akár mint elzárt fogoly, akár mint valamely foglalkozást űző el nem zárt ember, magával hordta multját, annak minden, a képzelet szabad szárnyain összehordott tündéries reményeivel, kilátásaival, boldogságával; pedig ezzel szemben állott a rideg való: az ellenséges rendőrség, zsandár, katona és szabadsággyilkoló intézmények!... Csoda-e, ha lelke gyűlölettel telt el a jelen iránt, és vágyódott a lehetőség után, ábrándos reményei megvalósításának útjára újból vissza- és rátérhetni? és lelkesedéssel remélette, hogy a menekültek meghozzák a külföld támogatása mellett ennek lehetőségét?

Nem csökkentette hitünket, hogy Kossuthot és Widdinben volt bujdosó társait elébb 1849. október végén *Sumlába*, majd *Kiutahiába* bellebbezték. De azt, hogy a »Reichszeitung« azon számát, mely Kossuthnak Widdinben tartott bucsubeszédét hozta, a bécsi kávéházakban formaszzerű agiotage-al vetették, — igenis, élénk elégtétellel vettük tudomásul; ez is egyik biztató jelensége volt annak, hogy ügyünk a külföld rokonszenvét bírja.

Minden vágyainkkal és bizalmunkkal — mint a muzulmán napkelet felé, — mi Kossuth és menekültjeink felé fordultunk.

És ők csakugyan meg is tettek minden emberileg lehető, hogy Magyarország ügyének szolgáljanak.

És ez nem csekély feladat volt. Magyarországot a külföld azelőtt nem ismerte; Ausztria egyik tartományának nevezték, mint Steyert, Csehországot, vagy Karinthiát; de önálló »magyar államiság«: ez rejtély volt előttük. Némely jó barátaink, — a kik a francia Lamartine-féle köztársaság idejében érdeklünkben a parlamentben interpellálni készek voltak, mint L'Herbette — azt hitték: a magyar *szláv* törzs; az osztrák szlávok legnagyobbika; ezért Ausztria összfogalma az ő észjárásukban egészen fedezte Magyarország fogalmát is. Pedig ezen francziák büszkesége, I. Napoleon intézte 1809. május 15-én hozzánk azon felhívást, hogy

»Nekem az osztrák császár és nem a magyar király izent hadat. Intézményeitek szerint ezt nem is tehette« . . . »Megjött a pillanat függetlenségetek ismét visszaszerezni. . . . Legyetek megint a mi voltak. Adjatok magatoknak királyt, a ki csak a ti választástoknak köszöni koronáját, a ki csak felet-

tetek uralkodik, a ki köztetek lakik, a ki csak a ti polgáraitok és katonáitok által környeztetik.»

Ime! ennyire nem ismertek bennünket I. Napoleon katonáinak már fiai sem! Őket csak ezen — felfogásuk szerint — osztrák tartomány egyik törzsének vitézsége lepte meg, a melylyel egy jóhírű, jól betanított katonákból álló régi hadsereget vert meg csupa ujonczokból alkotott zászlóaljaival.

Nos, hát e magyar sereget most elnyomta az orosz, és ez részvétet keltett, és fokozta a rokonszenvet.

Ezen érzelmekre hatottak menekültjeink, midőn a külföld hirlapjain a leveretés után bekövetkezett véres napok kegyetlenségeit és állami létünk közjoga elleni merényleteket ismertették.

Es sikerült nekik a külföld rokonszenvét felkölteni, mert a hivatalos »Wiener Zeitung« esti lapja 1850. márcz. 7-én a »Pressburger Zeitung«-nak egy az alsó Tiszáról febr. 27-én kelt levelét közli, melyben ez áll:

»Néhány nap előtt B. Haynau táborszernagy ó exczellenciájának következő parancsa érkezett le minden hatósághoz: »Miután köztudomásra van, hogy a magyar felforgatók, jelesül a forradalomnak külföldre menekült főnökei, azon feladatot tűzték maguk elé, hogy a forradalmárok elleni birói eljárást a barbár szigorúság legrikítóbb színében, saját eljárásukat pedig mint igen kíméleteset mutassák fel, ennél fogva az osztrák kormánynak kétségtelenül érdekében van, hogy ezen aljas hazugságok ellen azokat megczáfoló tényekkel lépjen fel, és azon számos áldozatot, a kik a magyar terrorizmus hóhərbárdja alatt elvéreztek, szám- és név szerint felsorolja. . . . stb. Egyuttal az ehhez szükséges

okmányok megszerzésének és így Ausztria becsületének a leggyorsabb módon való helyreállításának megkönnyítése végett, ama parancs már a templomi szószékekről ki lőn hirdetve.«

Nálunk ez időben a közvélemény magánszobákban és más félreeső kisebb vendéglőkben, a kávéházi ujságok olvasásánál odavetett egy-egy kérdés útján képződött és terjedt; megtanultuk egymást pár szóból megérteni, oly szavakból, melyek magyarázat is, kérdés is voltak. Erre szükség volt, mert az agent provocateurök minden élénkebb diskurzusba nyilvános helyen beleszóltak, természetesen a beszélgetők szája íze szerint. Ezért bizalmasan csak otthon, egészen ismert társaságban szoktunk beszélgetni, s ilyenkor összehordtunk mindent és közöltük egymással, a mit olvastunk vagy hallottunk.

A menekülők nagy súlyt fektettek Kossuth kiszabadítására Kiutahiából; érezték, tudták, elismerték, hogy az emigrácziónak ő a feje s nála nélkül nincs nyomatékuk. Megkísértettek minden módot, hogy kiszabadítsák. Igénybe vették a diplomáciát, — sikertelenül. Sem Palmerston, sem a francia diplomaták nem melegedtek át az érzéstől: az európai forradalmárok legtekintélyesebbjét szabadon látni, mielőtt — Ausztria belügyeit konszolidálta.

Franciaországban pedig Napoleon, a köztársaság elnöke, éppen nem óhajtotta Kossuthot országában vagy annak közelében, a maga személyes terveinek esetleges ellenesét vélvén benne találni.

Ekkor egy amerikai szenátor Foot, a szenátusban indítványozta, hogy az amerikai államok kormányja hívja meg Kossuthot vendégül Amerikába.

Ezen indítvány egyhangulag elfogadtatott és Amerika egy hadihajót küldött, mely a volt magyar kormányzót az északamerikai Egyesült Államok vendégeül vigye el.

Vele együtt gr. Batthyány Kázmér, Perczel Mór, Mészáros Lázár és a többi menekültek is elhagyták Kiutahiát.

Sem a piemonti kormány, sem a francia meg nem engedte, hogy Kossuth országukban csak partra is szállhasson. Végül Gibraltár volt az első angol állomás, ahol hivatalosan és tisztelettel fogadta őt a várparancsnokság. Itt Kossuth el is hagyta az amerikai hajót, kijelentve, hogy rövid időre Angliába megy s azután követni fogja társait — kiket a hajó magával vitt — Amerikába.

Kossuth tehát Angliában volt.

Itt azután dicsőségének és a mi büszkeségünknek és lelkesedésünknek egy oly sora kezdődött, mely elfeledtette velünk Haynaut, Bachot, ostromállapotot, zsandárt és spiczliket. Nem voltunk feszélyezve mindezek által. Uton, utfélen, vendéglőkben, kávéházakban nyíltan beszéltünk Kossuthról, annak Angliában volt fogadtatásáról, ott tartott beszédeiről, azon lelkesedésről, melybe ezek a hideg angol népet magát is belesodorták stb. És mintha a rendőrség is zsenirozva lett volna: nem hallottunk befogatásokról, letartóztatásokról.

Angliából Kossuth Amerikába ment és ott őt a legnagyobb kitüntetésekkel, amiket az Egyesült Államok egy embernek egyáltalán nyújtani képesek, fogadták. *Meghívták a kongresszus ülésébe.*

Pulszky Ferencz ez ünnepélyes jelenetet következőleg írja le: »A kongresszus háznagya vezette

be az ülésterembe (Pulszky »Életem és korom« 3. köt. 93—94. lap), mire minden képviselő felállott, és Ohio képviselője felszólalt:

»Elnök úr, van szerencsém a bizottság nevében Kossuth Lajos kormányzót a képviselőháznak bemutatni.«

Erre a ház elnöke felelt:

»Mint ezen testület organuma, van szerencsém Kossuth Lajos kormányzót a képviselőházban szívesen üdvözölni.«

Ezen pár sornyi adathból megítélhető, mily tekintélyt tudott Kossuth magának a külföldön szerezni, a mi azon ügy iránt, melyet képviselt, az egész művelt világban nagy érdeklődést, majd kíváncsiságot és tájékozódási törekvést gerjesztett, és ez által a nemzetek tudatába egy egészen új eszmét, — egy eddig majdnem ismeretlen nemzet függetlenségi törekvését támogatni óhajtó kívánságot — ébresztett fel.

A beszédek, miket Kossuth tartott akár Angliában, akár Amerikában, nem maradtak azon város, vidék vagy ország tulajdonai, melyekben mondatlak, hanem a hírlapok útján az egész világ köztulajdonává váltak; érdeklél olvasták Angliának, Amerikának, Francia-, Olasz-, Németországnak minden városában. Az érdeket fokozta, és a mondott beszédek értékét súlyosabbá tette azon általános tisztelet, a melyben az illusztris szónok részesült.

Így azután utat nyitottak e beszédek minden olvasni tudó ember értelméhez; és ez uton ismerkedett meg a világ Magyarországgal, ennek közjogával, függetlenségi törekvéseivel, Magyarországnak az európai államrendszerben való fontos jelentő-

ségéről stb., a mikről azelőtt a legnagyobb rész talán soha sem is hallott.

Mig Kossuth ez uton szolgálta hazája ügyét, addig a többi menekült szintén működött, mindenik a maga hatáskörében, külföldön. Kétségtelenül legelőkelőbbek és a diplomáciai körökre legtöbb befolyással bírtak: Kossuth, gr. Teleki László, Pulszky Ferencz, Klapka György tábornok; a hírlapok terén megint Pulszky, azután Szarvady, Jósika Miklós báró, Éber Nándor stb. Az angol, franczia, olasz és német lapokban folyton közöltek cikkeket a magyar szabadságharczról, Magyarország viszonyairól, jelen helyzetéről. »A cikkek Magyarország viszonyairól, s a magyar kérdésről — mond Pulszky Ferencz — még mindég napirenden maradtak, habár a napilapokból most a *szemlékbe* vonultak és Ausztria új beligazgatási szervezetével hozattak összeköttetésbe.«

Igy hatott egyrészt Kossuthnak és az emigrációnak külföldi propagandája, másrészt itthon a konzervatívek bátor fellépése közre ahhoz, hogy a nemzetben a bizalom egy jobb jövő iránt ébren tartassék, és a bécsi törekvések alól az önmegadás erkölcsi alapja elvonassék. — Az a hatás, a melyet ezen munkásság és az ez által folyton táplált remény keltett: megzsibbasztott minden hatalmi erőlködést; maguk a hatalom kezelői is elbátortalanítottak, és nem tartották itteni állásukat biztosítottnak, minek következése volt azután a hatalomnak vagy tulszigorú kezelése, vagy csak formászerű alkalmazása minden erkölcsi súly nélkül.

Mi itthon lélekzetünket visszatartva lestük, vártuk a híreket Kossuth sikereiről. Mindég volt közöttünk, ki külföldi lapokat tudott szerezni, a melyek

kimerítő közleményeket hoztak a lelkesedésről, melyet Kossuth úgy Angliában, mint Amerikában keltett, a dicsőségről, a mit aratott. Hisz az ő dicsősége a mi ügyünk dicsősége!

A könyvkereskedők azon lapokat és röpiratokat, melyek Kossuth működésére, vagy a magyar ügy ismertetésére vonatkoztak, oly ügyesen be tudták csempészni, hogy folyton értesülve voltunk az események folyamáról.

Köztudomású tény, hogy Ausztria az egész — akkor úgynevezett — »birodalmat« be akarta foglaltatni a »német szövetségbe«, melynek az osztrák császár elnöke volt. Ezért a német fejedelmekkel 1851-ben Drezdában tartott tanácskozmányban ezt szavá is tette, indokolván azzal, miszerint az egész osztrák monarchia egy »egységes« szervezettel fog birni, ennél fogva az egyes részek nem lehetnek külön »illetőség« alá tartozók, hanem vagy együtt és egészben tartoznak a német szövetséghez, vagy együtt és egészben kell onnan — német tartományaival együtt — kilépnie.

Ez nem lett volna rossz üzlet, ha sikerül, mert ez által a »német szövetség« szolidaritásban állott volna Ausztriával, akár Magyarország, akár Lombardia-Velenczének, mint a német szövetség tartozékainak, megvédése tekintetében.

Párisban volt menekültjeink: *Teleki László*, *Klapka*, *Szemere*, *Czecz* és *Vukovich* egy emlékiratot dolgoztak ki, melyben Magyarországnak az osztrák tartományoktól jogi és politikai különállását kimutatják és Európát figyelmeztetik azon veszélyre, mely abból állana elő, ha annak szívében egy 70 millió lelket számláló birodalom keletkeznék, mely

amellett még Oroszországgal a legintimebb viszonyban áll. Ezen emlékiratot benyújtották a francia köztársaság kormányának.

Ezen emlékirat hatása alatt-e? nem-e? vagy különben is megtörtént volna-e? elég ahhoz, hogy Napoleon Bonaparte, az akkori francia köztársaság elnöke, az egész birodalomnak a német szövetségbe bekebelezését »casus belli«-nek jelentette ki.

Ugy látszik: Napoleonnak már akkor is voltak tervei Olaszország egyesítésére, vagy ha nem is ily messze menők, legalább Ausztriának onnan kizavarására vonatkozólag.

Menekültjeink mindég kerestek módot arra nézve: miként lehessen Magyarország érdekét vagy európai érdeké tenni, vagy legalább fontos európai életérdekekkel kapcsolatba juttatni? Ez nagyon nehezen ment. A hatalmakat mindég figyelmeztették arra, hogy Ausztria cenzuralizáló és németesítő tendenciája mellett Magyarországot kibékíthetetlen, elkeseredett ellenségévé teszi, a mely minden különbonyodalmat fel fog használni, hogy elnyomója ellen felkeljen; rámutattak Piemontra, Olaszországra, a hol szintén csak a nyers erő képes a lombard-velencei, pármái, piacenzai, modenai és a pápa birtokát képező tartományok lakosságát féken tartani, hogy fel ne lázadjon. Reá mutattak, miszerint egy ilykép alakult Ausztria nem oly tényező, a minőre az európai hatalmaknak szüksége van, a melyre az európai egyensúly fentartásánál számíthatni kell.

Mindez kevés hatással volt, különösen Angliára, mert legalább Palmerston lord, a firebrand, a ki az 1848-ki forradalmi tüzeknél egyik élesztő s minden-

esetre fújtató szerepét játszotta: most egyszerre a konszolidálandó és erősödő Ausztria lovagjává csapott fel! »Ausztriát fel kellene találni — mondá 1851-ben Pulszkynak — ha [nem léteznék már.« (Lásd Pulszky: »Életem és korom« II. kötet 274. l.)

Olaszországnak e részben sokkal több előnye volt. Egy 20 milliónyi népség, mely *egy nyelvet beszél*, melyet köröskörül a tenger köt össze az egész világgal, melynek ipara, kereskedelme, tudományos műveltsége világszerte elterjedt; melynek minden egyes provinciája, majdnem minden nagyobb városa a világhistóriában játszott szerepet; és főkép: melynek egy, bár kicsiny, de tényleg független állama van, melynek dinasztijában az olasz egységért való lelkesedés tradiczionális kultusszá emelkedett s melynek épp ez időben oly királya volt mint *Victor Emánuel*, ki életét és trónját is kockára volt hajlandó tenni az olasz egység eszméjének megvalósításáért; és oly miniszterelnöke, mint *gróf Cavour*, kinek lángoló hazaszeretete, fáradhatlan munkássága, zseniális szellemi ereje és ügyes diplomáciai képessége őt épp ily helyzetben, épp ily nehéz feladatok megoldására praedestinálta.

S mindezekhez a nyugtalan, izgalmas és egy félszázad óta összeesküvésekben gyakorlott olasz nép, melynek minden egyes tagja szívéből gyűlölte az »idegent«, a ki alatt az osztrákot értette.

E szerencsés konstellációk betetőzéseül találkozott köztük egy vállalkozó nemes kalandor — *Garibaldi*.

Európa nyugalomban volt 1853-ig; az 1848-ki forradalmi láz után mintha pihenőre volna szüksége. Ez az emigráció működését tetemesen nehe-

zítette, s ezenkívül magas diplomáciai körökben bizonyos törekvések jelei mutatkoztak, melyek a forradalmi szellem ellenében a nyers erők egyesítését célozták. A »szent szövetség«-féle hatalmak újból való egyesítésére törekedett Ausztria, a mely legközelebből volt érdekelve a forradalmak által, miután első sorban olasz birtokai tőszomszédja, Piemont, folyton lázban tartotta a gyűlékony olasz népet.

Itt Magyarországon mélységes csend volt a felszínen, de nem mintha az izgalmak elsimultak volna, hanem mert nem volt sem erő, sem eszköz a súlyos járom lerázásához. Ez volt az emigráció legválságosabb korszaka. Attól kellett tartania, hogy a kilátás nélküli hitegetés elcsüggeszti az országot; hogy a kiállott izgalmak és szenvedések után a kétségbeesett lemondás korszaka állhat be, a mely azután képtelenné teszi a nemzetet hosszú időre aktív cselekvésre. A kimerültég érzete egyesnél mint nemzeteknél a tehetetlenséggel azonos. — A távol állónak vajmi könnyen ilyennek tűnhetett fel a magyar nép akkori magatartása. A hatalom mindent tehetett, és a nemzet mindent türelmesen elviselt. De tényleg ez csak a hamu alatti zsarátnok volt, a melynek egy kis szalma és csekély légáramlat kell, hogy pusztító tüzzé legyen. Az uralkodó hatalom gondoskodott róla, hogy intézkedései a zsarátnok kivását megakadályozzák; gyúanyag mindég került, csak a szabad légáramlatra kellett várni.

Az emigrációnak mindég háborúra kellett számítania, melyben Ausztria tényleges részt vesz. Legközelebb feküdt e részben Olaszország, melyben a forradalmi forrongás soha ki nem aludt, s hogy

ki ne aludjék, erről gondoskodtak: Victor Emánuel, Cavour, Mazzini. Ezzel csakugyan természetes kapcsolatba is lehetett hozni Magyarország érdekét. Olaszország egyesítését és az idegentől való függetlenítését egy magyar felkelés igen hathatósan megkönnyítené, mert kényszerítené Ausztriát erejét ketté törni; ennél fogva az olasz támadásnak Magyarország igen erős szövetségesévé lehet, s így Olaszországnak vitális érdeke volt a magyarokat harczképesekké tenni azon időre, a mikor a küzdelem újra kezdődik.

Ezen bázisra lőn a menekültek egész működési terve építve.

Azonban a működés megindítása egyelőre beláthatlan időre elhalasztva látszott lenni, mert az olasz tervek megvalósításához, az osztrák uralom megtöréséhez, az európai hatalmaknak részben aktív támogatására, részben jóakaratra volt szükség; maga Olaszország ezen idő szerint még nem heverte ki a kapott vereségeket.

Igen, de Angliában annak kormánya, Palmerston és Russel lordok, mindent elkövettek, hogy Ausztria belbékéje kívülről meg ne zavartassék; Palmerston nyíltan kijelentette, hogy az oroszsal szemben egy erős, konszolidált Ausztriára szüksége van; a korábban felmerült gyenge differenciák, melyekben kétségtelenül Palmerston húzta a rövidebbet, már rég feledésbe mentek. Anglia forma szerint versengett Ausztria barátságáért és ennek kedvéért, a hol csak szerét ejthette — a nélkül, hogy a parlamentben erős támadásnak legyen kitéve — nagyon képes tisztességű szolgálatokat is teljesített Ausztriának, a menekültek rovására.

Franciaországban Napoleon Lajos köztársasági elnök, megunván a törvényhozó testület akadékoskodásait, és egy nagy jövő előkészítésével lévén éppen most különben is elfoglalva, mindent elkövetett, hogy a köztársasági kormányforma izgalmait a nép megsokalja, megunja, és a cezarizmus nyugalma egész lelkéből megkívánja; ezért most még, ha hajlandó volt is, mitsem tehetett Itália érdekében. 1852. december 2-án elkövette az államcsinyt, a mely a Napoleonok császárságát visszaállította.

A porosz, mint a német szövetség tagja, melynek elnöke Ausztria volt, annál kevésbbé tehetett valamit Ausztria ellen, mert a közte és utóbbi közt felmerült viszályt Miklós czár csak most egyenlítette ki Olmüczben, s ennek szelleme lebegett úgy Ausztria, mint Borussia felett! Az orosz pedig — Ausztria megszabadítója — még mindig védő kezét tartotta gyámoltja felett és készen volt Magyarország ellen esetleg egy második inváziót elrendelni.

Igy tehát menekültjeinknek, minden buzgókodásuk daczára, sem volt egyelőre semmi kilátásuk arra, hogy az európai politikai konstellációk az ő czélzataikra kedvező fordulatot vegyenek; sőt hova tovább minden oly alakot öltött, mintha a béke hosszú időre biztosítva volna.

E helyzetben hagyjuk el egy időre az általános politikai viszonyokat, és foglalkozzunk pár szóval menekültjeink belső szervezésével, mert ez rendkívül érdekes világításba helyezi azok belső életét, megmagyarázza a befolyást, melyet maguknak külföldön szerezni tudtak.

Azon percztől, a mint a lugosi végütközet után szabadságharczunk polgári főemberei és néhány tábornoka az országot elhagyták, egy pár erős önértetű ember, mint Szemere és Perczel Mór, kivételével az összes emigráció — mely Widdinben mintegy 500 tagot számlált — *Kossuthot ismerte el fejéül*, s ő maga kezdettől fogva ilyenül is tekintette magát s ilyenül lépvén fel, képviselte is a menekülteket. A külföld Kossuthot tekintette a ki menekültek közt legjelentékenyebbnek, és elfogadta őt mint ezek képviselőjét. Az ő neve volt a legismertebb Európában, össze volt forrva a magyar forradalom emlékével. Kivüle talán még — a lennyel Bem és Dembinszkyn kívül — *Görgey* nevét ismerték; de ez utóbbit egy balsors Karinthiába, Klagenfurtba lánczolta le Prometheusként, hogy a rosszakarát és gyűlölség nap-nap után hirnevének evődjenek.

A politikai menekültek, mikor tömegesen kénytelenek idegen földre bujdosni, ott a világgal s önmagukkal meghasonolva érkeznek meg. Minden egyes kizökkent az életfentartás rendes kerékvágásából, elvesztette lába alól a talajt, melyen biztosan haladni megszokta. Sem társadalmi állása, sem rendes foglalkozása, sem megélhetési módja nincs; hajléktalanság és éhezés vigyorognak elébe kiaszott, sárga arczczal. Visszagondol az otthona, ott birt biztos megélhetési, talán jólétet és örömöket nyújtó helyzetére. Feltűnnek előtte otthon maradt övéi, kedvesei, barátai, a meleg családi kör, az öröm és bánatban osztálytársai.... És itt idegen arczok, részvétlenség, hidegség.... A bizonytalan jövő, a sanyarú jelen, a dicsőséget és jólétet ígért mult át-

érzése elégedetlenséggel, keserőséggel tölti el; tudja s fájdalmasan gondolja el, hogy jelen kétségbeesett helyzete őt önhibáján kívül sujtja; hogy a csapás igazságtalan, hogy e meg nem érdemelt szenvedésekbe — talán mégis mások könnyelműségéből vagy hibájából jutott. Talán épp azok, kik őt e helyzetbe juttatták — most se kénytelenek a nélkülözések legkeserűbb érzéseivel, a kenyérgond nyomasztó súlyával küzdeni?

Ily tépelődések borítják el agyát és gyűlölni kezdi önmagát, gyűlölni vezetőit, gyűlölni a világot. Ez érzelmek közt beáll az egyenetlenség, egymás elleni izgatás, kíméletlenség, meghasonlás és — elzüllés!

Ez volt a tömeges emigrációk rendes lefolyású élete, a mióta emigrációk a világon léteznek. És hogy a magyar menekültek közt — habár az általános szabály némely tünetei itt sem voltak kikerülhetők — ez nagyobb mérveket nem öltött és a teljes elzüllés s általa a magyar név kompromittálása be nem állott, ez mégis csak annak a magasabb erkölcsi nivónak és önérzetes büszkeségnek kifolyása, a mely mindannyijokat eltöltötte.

Pulszky Ferencz e részben egy gyönyörű jellemző vonást mond el. »*Mindnyájan féltékenyen őrizték a magyar név becsületét.* Büntény miatt csak egy Schuszter nevezetű honvéd, ki magát egyébiránt bárónak adta ki, került az esküdtszék elé, ezüst kanalat lopott volt a vendéglőben; nem is védte, bűnösnek vallotta magát, *de az ellen tiltakozott, hogy magyar honvédtiszt lett volna, osztrák hadnagynak adta ki magát, nehogy a magyar honvédnév általa kárt valljon becsületében.*«

Kossuth kezébe vette a szabadságharcz eszméinek és elveinek képviselőjét és Magyarország lehető felmentése ügyének munkálását is. Kossuth mindig nagy öntudattal birt, és fellépésében rendesen egy adag pózolás is volt. Most, hogy nagyobb hatással és tekintélylyel birjon, megint felvette a »Magyarország kormányzója« czimet. Ez sok másoknak nem tetszett.

Szemere Bertalan egy a »Budapesti Hirlap«-hoz írt, 1853. febr. 14-ki levelében tiltakozik az ellen, hogy Kossuth magát hivatalos jelleggel felruházza, ezt »*törvénytelen bitorlásnak*« mondja. »Kossuth — úgymond — 1849 augusztus 11-én, a legnagyobb veszély pillanatában *méltóságát önkényl letette*, tehát nem lehet felhatalmazva Magyarország nevében beszélni.«

»... 1851 októberében az akkor Angliában megtelepedve volt magyar kivándorlottak egy gyűlésében forma szerint kijelentette: »*miszerint egyedül ő lévén a gondviseléstől hivatva, hogy Magyarországnak és a világnak a szabadságot visszaadja, kész ugyan minden embernek tanácsát meghallgatni, de senkivel sem közlendi, a mit tenni szándékozik; hogy katonai és polgári szempontból teljesen úgy fog tenni, mint azt jónak tartandja, és korlátlan engedelmességet kíván.*«

»... Ki neki mint összeesküvőnek ügyességét akarná ismerni: vessen hátra egy tekintetet a mult évi hamburgi szerencsétlen expedícióra; végre legközelebről *a milánói még gyászosabb lázadás ez ember lángeszének igen szembeszökő bizonyágát adja.*«

Kossuth ezt ignorálva haladt a maga útján és most azután konkrét alakot adott a dolognak, midőn

az olasz egység ügyével törekedett érdekegységbe hozni Magyarország felszabadítása ügyét. Ez igen természetes összefüggésben is látszott állani, és az olasz törekvések megvalósítása Magyarország közreműködését alig látszott nélkülözhetni. Természetesen ez időben még Franciaország aktív támogatására senki sem számíthatott, hanem csak a forradalmi erők vétethettek számba; de azért a kombináció még a francia támogatás mellett is birt aktualitással, a mint a Napoleon császárral később folytatott tárgyalások is tanúsították, a mikor a magyar forradalmárokat »mumus« gyanánt használták ki.

Egy csodálatos véletlen, vagy helyesebben a menekültek számításain kívül eső körülmény, a büszke Miklós czár ambíciója: Nagy Péter végrendeletének végrehajtójává lenni, mégis felidézett egy háborút, a mely Erdély határszélére is kiterjeszté végső hullámverését.

A krímai háború.

Mindenki azt hitte, hogy Ausztriát Oroszország oldalán találja — de a világ nagy meglepetésére máskép történt.

Az orosz bevonult a dunai fejedelemségekbe, melyek névleg ugyan török szuzerenitás alatt voltak, de tényleg és szerződésjogilag az orosz protektorátusa alatt állottak.

Az osztrák kormány semleges álláspontot foglalt el, de jóakarót a nyugoti hatalmak *mellett*; míg fellépésének éle az orosz *ellen* volt intézve. Ausztria is bevonult Oláhországba; egyezséget kötött a poroszsal, melynek értelmében egy oly esély is beállhatott, midőn Ausztria offensive lépett volna fel Oroszországgal szemben.

Ez a háború a magyar ügyre mitsem hozott, és benne menekültjeinknek nagyon jelentéktelen része volt. Egyesek szellemi tehetségét a török igénybe vette: de mint emigráció, mint szervezett testület, általános politikai akcióban magyar érdeken nem működtek. Mégis 14 elcsábított erdélyi — szepsi-szt-györgyi és bibarczfalvi — fiatal ember, részint kötél általi halállal bűnhődött, részint halálbüntetésük kegyelem útján 18 évi várfogságra, illetve 15 évi sánczmunkára változtattatott; és Türr István — akkor angol szolgálatban volt — ezredest is az osztrákok Bukarestben elfogván, haza hozták és halálra ítélték, de az angolok kemény fellépése folytán neki megkegyelmeztek és szabadon bocsátották.

Sebastopolnak az egyesült angol-francia-piemonti haderő által lett bevétele után a béke megkötöttén, az oroszoknak a török birodalom elleni agresszív fellépése hosszú időre meg lett hiusítva.

Ezen percztől vált nagyon komolylyá Olaszországnak felszabadítása. Piemontnak, a mely a nyugati hatalmak mellett küzdött, tekintélye kifelé nőtt, népszerűsége olasz földön pedig mélyen lehatott és erős gyökereket hajtott. És csodálatos, sem az osztrák kormány, sem az Ausztria befolyása alatt álló olasz fejedelmek ezen politikai átalakulást komolyan nem vették. Azon véleményben voltak most is, hogy a szellemi mozgalmat szuronyokkal el lehet fojtani.

Régi vakság! régi bűnök!

Ezen percztől azután menekültjeink is komolyan szervezkedtek, akcióhoz készültek, mert az olasz kérdésnek *mielőbb* napirendre kellett kerülnie.

Ottkinn »nemzeti igazgatóságot«, ittben »központi forradalmi bizottmányt« szerveztek; az izgatást

megint megkezdették, és előkelő férfiak állottak az ügy szolgálatába.

Kossuth politikai programmul külföldön is szigorúan »1849. ápril 14-dikét« irta zászlajára, tehát a merev detronizációt. Ennek elismerését úgy emigráns hiveitől, mint az országban levő pártfelektől feltétlenül megkívánta.

És erre, eltekintve Kossuth személyes érzelmeitől, melyek a Habsburg-ház elleni gyűlöletből táplálóztak, *szüksége volt*: ha Olaszország vezető férfiainak bizalmára számítani akart. Mert mikép remélhette, hogy benne megbizzanak, ha azon esetlegnek lehetnek kitéve, hogy az osztrák császár visszaállítja inkább Magyarország 1848-iki törvényeit, semhogy olasz birtokait és egész Olaszországra való befolyását feláldozza, s ekkor őket a kielégített magyarok cserben hagyják! Ezért Kossuth e programmot, a mely neki minden osztrákellenes áramlatban pozitív helyet biztosított, felállítván, megkövetelte mindenkitől, a ki hozzá csatlakozni akart, hogy e programmot kötelezőnek ismerje el.

Az akkori hangulatban talán nem volt magyar, a ki az átélt kegyetlenségek élénk emlékével lelkében, az ország szétmarcangolásával és a magyar nyelv elnyomásával szemben, erre nem vállalkozott volna.

Teleki László gróf, a forradalmi Magyarország hivatalos ügynöke Párisban, egyébként is a Párisban élő magyar menekültek közt a legmagasabb tekintély volt; ez a függetlenségi nyilatkozatot sajátjául is elfogadta; így Pulszky Ferencz is, a ki Londonban ugyanily minőségben élt és nagy összeköttetésekkel birt, és rendkívül mozgékonyan működött

Ezek is, a többiek is elismerték Kossuthot az emigráció fejéül és — sokszor ivekre terjedő — politikai utasításait elfogadván, azokhoz alkalmazkodtak, és az általa jelölt irányban működtek közre a kitűzött cél érdekében. Így Klapka, Vetter, Kis Miklós és mások is.

Ezen férfiak közül pár vonással jellemezni kívánom azok egyikét, kit sok alkalmam volt megfigyelni, és a ki kulturánk történetében is előkelő helyet foglal el.

Pulszky Ferencz egyike volt a legérdekesebb egyéniségeknek, kikkel az életben találkozni lehet. Magas, arányosan fejlett izmos alak, erős fejjel, melyről sűrű fényes fekete fürtök hullámszórtak alá; vakmerően erős orra alatt, keskeny ajkai felett vékony fekete bajusz vonul el; széles, magas homlokát merészen hajlott szemöldökök fejezik be, melyek alatt két villogó, aránylag apró szem szúrós sugarai járnak át az előtte állót; erős, kiálló arczsontjai a szláv törzsre mutatnak. Széles, gömbölyűen alá hajló vállai egy hatalmas felső testen ülnek, a mely karcsú derékban végződik; ruganyos, sietős járása az üzletemberre, élénk arcjátékkal kísért, hangos társalgása a szalonemberre emlékeztetnek.

Hangja érczes és így messze elhallható, nem is szokta azt beszéd közben mérsékelni; beszédje szaggatott mondatokból áll, melyeket majd az élcz, majd a gúny nyilai élénkítenek; roppant olvasottságát és tudományosságát számos utazásai alatt szerzett széles világ- és emberismeret eleveníti meg; ismeri a saját értékét és jelentőségét, s különösen túlsokat tart

nemcsak magáról — a mi ha kellemetlen is, de megbocsátható — hanem az egész Pulszky dinasztiáról, és ez által mindig egy neme a mások fitymálásának vegyül beszédébe. Beszél és olvas magyarul, angolul, francziául, németül, talán — felsővidéki lévén — szlávul is, és így a művelt világ minden tudományos kincsesházai, a könyvek, előtte nyitva vannak. Szorgalmasan és nagy haszonnal is látogatta azokat.

Rendkívül élénk temperamentumával lépést tartott fizikai mozgékony-sága; aczélizmaival minden emberileg elbirható fizikai és szellemi fáradsággal megbirkózott; ekkép oly széles és sokoldalú ismeretkörre tett szert, minőt kortársai közt csak alig lehetett másodikat találni.

Ily tulajdonokkal ellátva, s ily szellemi készütséggel, hozzá még előkelő származású lévén, mintegy arra termett, hogy a magyar nyilvános életben előkelő szerepet játszszen. Erre ambíciója is hajtotta. Már egészen ifjú korában alkalma és becsvágya is volt Európa számos kitűnő tudosaival és államférfiaival személyes ismeretséget kötni, a mely ismeretségek által látköre szélesbült, tudványa élénkült, ítélete határozottabbá és alaposabbá lett. Összeköttetéseket keresett és talált külföldi tudományos intézetekkel és hirlapokkal; már akkor kezdett hirlaplevelezéssel foglalkozni külföldi lapokban, mikor hazánkban erre más ember alig gondolt.

Széchenyi István grófnál ugyan fiatalabb, de vele együtt élt, s ennek tette-reje és munkássága, iránya és céljai a fiatalabb, de minden szép és nemes iránt fogékony Pulszkyra is serkentő befolyással lehettek. Egy derék nagybátyja, Fejérváry

Gábor, nagy befolyással volt a fiatal Pulszky szellemi irányára s különösen műérzékének fejlesztésére s arra, hogy Ferenczből Európa egyik legjelesebb és leghíresebb műismerője lett.

Nem lehet szándékom Pulszky Ferencz életírását adnom, megírta azt ő maga; én csak azt a Pulszkyt akarom fotografálni, a ki a szabadságharczot megelőzőleg a felség oldala melletti miniszterium államtitkára, és csakhamar a harc napjai alatt és után Angolországban a magyar kormány hivatalos ügynöke, és a menekült Kossuth Lajosnak egyik legügyesebb képviselője volt.

A fentjelzett szellemi tulajdonok, roppant mérész fellépés, ügyes és talpraesett társalgási modor, és széleskörű ismeretsége tették lehetségessé és készítették elő a talajt ahhoz, hogy, daczára az angol kormány magyarellenos érzelmeinek, az angol lapok rokonszenvesen irtak az 1848—9-diki Magyarország mellett, és az angol közvélemény kedvezően lett hangolva a magyar ügy iránt, sőt részben, hogy Kossuth angol körútjához a talaj jól előkészítve, oly fényes sikereket ért el.

A gonosz nyelvek még azt is hiesztelték, hogy Haynaunak Londonban a sörgyárban beszerzett ütlegei is Pulszky Ferencz ügyes izgatásaira vezethetők vissza.

A forradalom után Pulszky hosszú éveken keresztül még nagy odaadással működött Kossuth utasításai szerint a magyar érdekek mellett, s kétségtelenül nagy része volt abban, hogy a magyar emigráció a külföldön oly tiszteletben állott, minőben alig egy másik emigráció valaha.

* * *

Az ilyen kitűnő ügynökök jelentései is rendkívül érdekesek, miután azokat nagy lelkiismerettel és a helyzet felismerésének alapos tudásával írták meg és küldötték Kossuthnak, és azon irányelvek, melyeket Kossuth szabott ügynökei elé: ezek működésének egyöntetűséget és alapot adtak.

Igy szervezett Kossuth egy formászerű diplomáciai szolgálatot; voltak katonai tanácsadói és ügynökei, mint Klapka, Vetter, Türr stb., volt hírlapírói stabja b. Jósika Miklós vezetése alatt. Szóval oly szervezett segély állott minden irányban rendelkezésére, a mely egyúttal az ő utasításai szerint járt el, hogy egy neme a bámulatnak tölt el azon szellemi felsőség iránt, a mely mindezeket az ő akarata szolgálatába tudta hajtani — nem egyébbel, mint elismert magas szellemével, a melynek mindenki, a ki vele érintkezésbe jutott, meghódolt.

Párisban a főembere: Teleki László, mellette nemeskéri Kiss Miklós és Szarvady Frigyes, s mikor ezek elhagyták, Irányi Dániel; *Londonban*: Pulszky Ferencz, *Konstantinápolyban*: gr. Andrássy Gyula, majd gr. Karaesay Sándor, *Turinban*: maga Kossuth, s mikor ő távol volt, egyik vagy másik főembere az emigrációnak, mint Pulszky Ferencz, Klapka stb. *Belgrádban*: Ludvig János.

És ezen szervezet bevált; mert egyéneinek előkelő társadalmi állása, magas diplomáciai képessége és összeköttetések csakhamar minden előkelő társaság tagjaivá tették őket. Pulszky Londonról különben azt mondja, hogy minden distingváltabb társaságnak egy előkelő menekült szükségképi kelléke volt. Párisban pedig Teleki László, később Andrássy

Gyula grófok III. Napoleon udvaránál elfogadott vendégek voltak. Maga Kossuth Turinban Victor Emanuellel, Cavourral, Bixióval stb. jutott összeköttetésbe. Klapka, Kiss Miklós Napoleon herczeggel, sőt Klapka magával Victor Emánuel piemonti királylyal is folytatott alkalom adtán tárgyalásokat. Így azután csakhamar sikerült nekik a szükséges forrásokhoz eljutni.

Az olasz törekvések és az esetleges magyar felkelés biztosítására czélul tűzték: egy új intervenziót lehetetlenné tenni Oroszország részéről Magyarország ellen. Ez érdekében tartott Kossuth nyilvános beszédeket Londonban és informálták Napoleont Párisban.

Természetesen szükségkép élénk és megbízható összeköttetésekkel kellett bírniok a hazában is, hogy a külföldnek alapos értesülés alapján festhessék le az itthoni helyzetet, hangulatot és óhajokat. Ezért folytonos közlekedésben állottak részint titkos levelezés útján, a melyet egy idegen országbeli városban, fürdőben, vasuton stb. adtak fel, vagy személyes találkozás alkalmával itthon lakó egyének közvetítették.

Bármint örködött az osztrák kémrendszer, a magyar emigráció folytonos és élénk összeköttetésben volt az itthoni forradalmi elemekkel, sőt az olasz-francia-osztrák háború közeledésével itt az országban központi forradalmi bizottmányt szerveztek, a melynek későbbi miniszterek is tagjai voltak; egy neme a katonai szervezésnek létesítettelt; cadre-eket alakítottak, — parancsnokságokat állítottak fel, — az országot katonai kerületekre osztolták. — 126.000 főnyi sereget konskribáltak —

papiroson, és előkelő férfiaknak, mint Ivánka Imre, Komáromy György és más igen tekintélyes nevek közreműködését biztosították maguknak. Ezenkívül folytonosan élénk személyes érintkezést tartottak fenn az itthon lakókkal, a mi által mindig értesülve voltak az itteni hangulatról, s viszont ezek azután itthon új hírekkel, új reményekkel táplálták az ezeket epedve váró polgártársaikat.

Egy igen kellemetlen körülmény folyton zavarta az emigráció fejének hangulatát, az, hogy itthon mindig és mindenhez pénzt vártak — ő tőle, a ki pedig maga is — mint mondá — munkájával kereste kenyerét. Ez az örökös pénzérti zaklatás Kossuthot egy alkalommal következő szavakra fakasztotta:

»Tizenkét évi szenvedés alatt, az igaz, mint magyar sokáig szégyenlém, hogy a magyar az egyedüli minden nemzetek közt, mely menekültjeinek segélyt soha sem nyújtott, s megvallom, ha e részvétlenség fáj, a felett meg méltán bosszankodtam, hogy nekem . . . nemcsak pótolnom kellett társaim nyomorának enyhítésében a nemzet részvétlenségét saját véres-verejtékű keresményemből, hanem . . . még a belmozgalmi költségek és a kölcsönös rapportok költségeinek fedezéséről is nekem kellett gondoskodnom.« (Kossuth »Irataim« III. köt. 672. lap.) Továbbá:

»Ámde kénytelen vagyok kimondani, hogy ha forradalmat tervezgetünk, arra készület, a készületre pénz kell, s a hon megmentési munkájának belföldi részéről az otthoniaknak kell gondoskodni . . .« (U. o. 673. lap.)

Hát biz ezek nem gondoskodtak, legalább nem oly mérvben, mint egy ily ügy kezdeményezése megkívánta volna.

Kossuth és menekültjeink csakhamar összeköttetést létesítettek az olasz kormánylyal, a mint az osztrákkal való háború bizonyosnak látszott. Az olasz kormány fegyvert bocsátott rendelkezésükre, melyeket Oláhországba szállítottak, hogy a kitörendő háborúban magyar felkelésre használják.

Összeköttetést kerestek és találtak a francia kormánylyal Napoleon herczeggel és később magával Napoleon császárral. Napoleon befolyásával jó viszonyba léptek az oláh és szerb fejedelmekkel.

Tájékoztató értesítéseket, útmutatásokat és utasításokat küldtek Magyarországba, proklamációkat intéztek az osztrák szolgálatban állott magyar katonákhoz, hogy pártoljanak át, — sürgönyöket küldtek a különböző országokban elhelyezett ügynökeikhez, melyekben utasításokat adtak a mikénti működéshez. Nevezetes, hogy ezen sürgönyök egyikében Kossuth — a brüsszeli orosz követ azon megjegyzésére, hogy hiba volt szabadságharczunk alatt a lengyeleket befogadni, — Ludvighoz írott válaszában meglagadta még azt is, hogy ő akarta volna a harcztérnek lengyel földre kiterjesztését (Irataim I. köt. 148. lap.), magyar légiót szerveznek stb.

Végre bekövetkezett az a nevezetes pillanat is, hogy Napoleon császár a Kossuthtal való személyes érintkezésbe beleegyezett, de nem fogadta őt mint »Kossuthot«, hanem mint »George Brown« angol kereskedőt.

E találkozást megelőzőleg Kossuth Jérôme Napoleon herczeggel találkozott, a ki Kossuthot biztosította, hogy Napoleon császár »szándoka az, hogy Magyarország független állammá legyen. Más szándoka nincs«. És mikor Kossuth e részben nyelendő »biztosítékokról« beszélt, az ügyes vörös herceg egész ártatlan képpel Kossuthot — a császárhoz utasította. A herceg annyira meg tudta Kossuth bizalmát nyerni, hogy első találkozásakor már Szent István koronájával megkínálta . . .

»George Brown«-t Napoleon herceg *éjfélt*kor kísérte el a Tuillériákba, és ugyancsak a herceg jelentette be Napoleon császárnak, és — hárman diskuráltak két órán át.

E beszélgetés után Kossuth rendkívüli elragadtatás közt úgy melegeben — *éjfélt*után 2 órakor — leült íróasztalához és nejehez a következő levelet írta:

»Éjfélt után 2 óra — most jövök a császártól. Közel 2 óráig tartott az értekezés; rajtam kívül csak a herceg volt jelen« stb.

Az értekezést megelőző napon ezt következő szavakkal jelentette nejeinek:

». . . fontold meg, hogy, ha teltre kerül a dolog, csak oly feltételek alatt kerül, *mely egész mult életünk legvérmesebb reményeit tulhaladja*, s hogy előítélet nélkül szabad hinnünk, miként **valamely rendeltetésnek kell kötve lenni igénytelen életünkhöz**, melyet az események folyama annyi viszontagságokon keresztül ily csodálatos viszonyba vezetett . . .«

Az egész két órai beszélgetés alatt Napoleon császár a *biztosítékok adásáról* egy árva szót sem szólott.

Es mindezek daczára a hatalmas uralkodó által elbájolt Kossuth elmegy Londonba — Napoleon politikája érdekében agitálni!

Egy nevezetes momentuma volt e beszélgetésnek az, hogy a »magyar kérdés« ne komplikáltassék a — »lengyel« kérdéssel, e részben a császár nagy óvatosságot ajánl, mert ezt az orosz, a ki csak ez esetben nem fogna interveniálni Magyarországon, elvárja. (Lásd Kossuth »Irataim az emigrációból« I. köt. 233. lap.) Oly ügyesen tudta Napoleon a »biztosíték-adás« kérdését kikerülni, hogy az illuziókban élő Kossuth Napoleonnak e formulája alatt: »A mi a proklamácziót illeti (a minek a császár által a magyar nemzethez kellene intéztetni), ebben, *ha* a *másik*, a seregküldés, *megtörténhetik*, nem igen látok akadályt«: a pozitív biztosítékot teljesen elfeledte és Londonba ment — Napoleon dolgát végezni! — Napoleon csak azzal bocsátotta el Kossuthot, hogy »Magyarország kooperáczióját a háborúban csak egy esetre fogom igénybe venni: ha az Ön által kívánt biztosítékokat megadhatom, különben — nem«. Tehát semmi határozott ígéret, semmi határozott biztosíték még arra nézve sem, hogy Magyarország ügye a legközelebbi háborúban egyáltalán szóba jöjjön. Egy általános »ha« és »az esetre«. De azért Kossuth becsületesen elvégezte Angliában a — Napoleon dolgát! s ez alapon megindították a magyar sereg szervezését, bocsátottak proklamácziót a francziákkal szemben álló magyar sereghez, melyben a katonákat zászlójuk elhagyására hívják fel . . . és — — július 8-án Napoleon az osztrákkal fegyverszünetet és pár napra rá — — megköti a békét Villafrancában!

Kossuth egy Londonban *ez után* kelt levelében »csalódásról« és nem »megcsalatasról« beszél. Szójáték. Egy dolog bizonyos, hogy, ha nem »megcsalatas«: akkor túlhiszékenységgel annyi embert újból szerencsétlenné tenni — nagy könnyűvérség volt!

A megcsalatas ellen védekezni alig lehet, de a csalódás rossz számítás dolga; amaz sajnálatos, az utóbbi egy nagy politikusnál — hiba; különösen, mikor ez alapon katonákat a zászlóesku megtörésére csábítunk; mikor légiót szervezünk, mely vért ontja egy ügyért, melyhez különben semmi közünk nem volna és — — mikor mindezeket a haza felszabadításának firmája alatt visszük tévedésbe!

Itt vegyünk egy kis lélegzetet.

Hát minő benyomást tett, minő érzést keltett minden magyar emberben annak látása, hogy az a férfi, aki hazájának *kormányzója* volt, aki itt nagy időkben, súlyos viszonyok közt, korlátlan hatalommal rendelkezett a nemzet hatalmával, a kinek személyét a nemzet egy ragyogó gloriolával, — emléket imádattal határos rajongással vette körül, a ki mint menekült is a *nemzet méltóságát* személyében követelte elismertetni, midőn külföldön a *kormányzói* czímet újból felvette; minő benyomást teszen, mikor ugyanez a férfi, nemzetének e bálványa, a nemzeti méltóság képviselője, éjjel, idegen név alatt juthatott csak és ment be Napoleon császárhoz — — a ki pedig nemcsak az ő személyes, hanem *nemzete* véráldozattal járó szolgálatát akarta igénybe venni! . . .

Éjjel — mintegy belopódzkodva — mint egy nem igaz járatú ember, álcázottan, hogy senki ne

lássá bemenetelét, senki ne tudja kilétét!!!... csak *így* és csak ily feltétel alatt bocsátotta be és fogadta őt III. Napoleon császár!

Mintha Napoleon szégyenlette volna egy Kossuthal, a magyar nemzet volt — és külföldön még mindig ezen hivatalos névvel élő — kormányzójával érintkezni!

És Kossuth Lajos e megalázó feltételt — elfogadta és éjfélkor »Brown« kereskedőt jelentik be a francziák császárájának — és ez álarcz alatt lép be Kossuth a császár kabinetjébe.

Azt mondhatja valaki: ez elővigyázatra szükség volt, nehogy a külföld megtudja, miszerint Napoleon a magyar emigrációval konspirál!... Mintha bizony a magyar felkelés igénybevételét már előzőleg meg nem beszéltette volna Napoleon a külföldi hatalmakkal! s mintha bizony ezek nem tudták volna, hogy, ha a francziák császára ily segítséget vesz igénybe: ez a nélkül, hogy a magyar emigráció fejével érintkeznék — meg sem történhetik.

De hogy a hatalmak ezt tudták, hogy ezt velük előzőleg már megbeszélték, bizonyítja Napoleonnak Kossuthal szemben tett azon figyelmeztetése, miszerint »*az orosz elvárja, hogy a magyar felkelés ne komplikáltassék a lengyel ügygyel.*«

Ha tehát Napoleonnak csakugyan szüksége volt a magyar emigráció és a magyar *nemzet* támogatására, ha ezt magának komolyan biztosítani akarta: akkor e *nemzetnek általa elismert képviselőjét* ne *csempésztesse be* magához, és e képviselő, e »kormányzó« ily fogadást utasítson vissza, mert ez nemcsak Kossuth Lajost, de azon *nemzetet*, melynek

képviselőjeül adja magát, — mélyen kompromittálja!

De Napoleonnak Kossuthtal folytatott egész beszélgetése mutatja, hogy a császár az emigrációt nem vette komolyan, és hogy egy esetleges magyar felkelést csak végső szükség esetén, ha másképp magán segíteni nem tudna, venne igénybe; tehát a *magyar ügy* az ő számításai körén kívül esett.

Hanem hát Kossuth illúziókban élt!

Ha Napoleon akarta volna is, az európai többi hatalmak nem engedték volna Ausztria teljes tönkretételét; pedig Kossuth célzata: Magyarországnak az április 14-iki bázison felállítása, ezt jelentette volna. És Napoleon sokkal okosabb ember volt, semhogy va banqueot játszszen saját trónusával oly érdek miatt, a mely csak nagyon mellékesen érint Franciaországot.

Mert ép úgy, a mint Kossuth a magyar koronát annak idején *István* nádornak helyezte kilátásba, ép úgy, a mint néhány hónappal később *Leuchtenberg* orosz hercegnek ajánlatta fel Szemere és Batthyányi Kázmér gróf által, ép úgy most *Jérôme Napoleon* herceget kínálta meg vele, és mindenütt — — kikosarazták! Napoleon herceg elég udvariasan azzal, hogy családjuk szerencsétlen tapasztalatokat tett külföldi trónusokon . . .

Szóval: Kossuth jó volt ijesztőnek, de komoly politikai jelentőséget nem tulajdonítottak neki. Pedig ő mindig e hitben élt; ő a kormányok ámtigatásait mindig komolyan vette; és még a »Brown«-féle szereplést is komolynak tartotta; sőt még Napoleon császár üres hitegetéseinek ezután is hitt, és elment Angliába — — Napoleon érdekében

izgatni, azért, hogy azután Villafrancánál szemeit dörzsölhesse, hogy jól lát-e? hogy igaz-e mindaz a mit lát?

És daczára mindezeknek, Kossuth azt mondja: őt nem csalták meg, ő csak csalódott! Hát itt bizony mindakét dolog megtörtént: ő a csalóknak egyszerűen felült . . .

De menjünk sorjába.

* * *

A villafrancai béke után Kossuth még tárgyalt Cavourral, Ricasolival, Ratazzival; újra össze akarta a széttépett fonalat kötni, mert hisz Olaszország Villafranca által csak Lombardiát kapta, Velence pedig osztrák maradt.

Egyideig még fentartották a »Nemzeti Igazgatóságot« és ennek nevében Kossuth még mindég folytatta utasítás-adását, azonban e percztől tekintélye, hatása, befolyása hanyatlani kezdett.

Couza, az oláh fejedelem, — miután III. Napoleon visszavonta kezét a magyar emigransokról — feljelentette Európának azon fegyverelraktárolást, a mely fegyvereket a magyar felkelés céljaira az olasz kormány az emigráció vezetői kezéhez kiadott — és Oláhországban voltak.

Belgrádban az egyideig kedvező hangulat újból szintén ellenségessé változott át, —

Kossuth elvesztette — az angol kormány befolyása folytán — a Londonban ellene megindított bankópert, —

az Olaszországban alakított, egyelőre még fentartott, legióban elégedetlenség folytán egyenetlenségek törtek ki, —

az itthon alakult forradalmi központi bizottmány feloszlott, —

egyik híve a másik után talált módot haza jönni, —

az itthon levők pedig egyik a másik után lemondó leveleket küldtek neki.

Itthon a 48-as alapon álló komoly politikusok kezdettek akcióba lépni, és lehető békés kiegyenlítési czélzattal tárgyalásokba bocsátkozni.

Ez az állapot Kossuthot rendkívül idegessé tette, és hova-tovább meghasonlásba hozta előbbi híveivel. Először Almássy Pál küldött Jósika Miklós b. útján egy ily kellemetlen lemondó episztolát, majd Pulszky Ferencz tette le a »Nemzeti Igazgatóságnak« — a mely szerinte már úgy sem létezett — képviselését, csakhamar rá Klapka tábornok tett oly nyilatkozatot egy hazulról hozzá érkezett levélre adott válaszban, a mely a kiegyezés lehetősége mellett szólott, a mi a haragos Jupiter szemöldökeinek összeránczolását és egy komor dorgatóriumot vont maga után azon figyelmeztetéssel, hogy Klapkának és Kossuthnak az 1849-iki függetlenség lévén közös programjuk, ettől egyoldalulag eltérni nem szabad; Teleki Lászlót Drezdában elfogták és Ausztriának kiszolgáltatták, s azután szabadon bocsátván, ez Magyarországra jött . . . stb.

Szóval »a kéve csakugyan oldódni kezdett«.

De az 1859-ki szerencsétlen hadjárat megpuhította Ausztriát is, — a mi reményeinket pedig csodálatos módon fokozta.

Talán a világhistóriában páratlan eset történt ez alkalommal *Új-Ausztriában*, az, hogy saját alattvalói annak örültek, ha seregét — az ő saját fiaikat — megverte az ellenség!

És innéttől egy sajátságos küzdelem indul meg »*Új-Ausztriában*«, egy küzdelem, mely mindazt megsemmisíteni törekszik, a mit eddig tíz éven át építettek — az *alkotmányérti küzdelem*. Mert hisz alkotmányt ígértek már 1849-ben, és tíz év óta puszta ígérét és üres szó volt az a hirhedt márczius 4-diki alkotmány, mert tényleg a legmerekvebb abszolutizmus uralkodott.

Érezték »*Új-Ausztria*« megalkotói, hogy eszméjüket csak az abszolutizmus képes a megsemmisüléstől megóvni; érezték, hogy Magyarországtól eltekintve, a Lajthántúli nemzetiségek már maguk is — ha szóhoz juthatnak — oly zürzavart idéznek elő, mely elégséges lesz egymagában az egész szép álmot megsemmisíteni; érezték, tudták, hogy a magyarok követeléseit saját alkotmányuk visszaállításaért az egységes Új-Ausztriának merev megtagadását jelenti.

A magyar politika — és ebből kifolyólag a magyarnak politikai szervezete is — *védelmi volt*. Azon sanyaruságok, melyek közt e nemzet ezer éven át életét fentartotta, és azon küzdelmek, melyeket önfentartásáért a Habsburg-dinasztia alatt át kellett küzdenie: a dolog természeténél fogva védelmivé tette azokat.

Azon nagy tervezgetésekkel szemben tehát, melyek a monarchia különleges alkatrészeinek összerolvasztására vonatkozólag fenforogtak: ezer és ezer érdekellentét állott szemben nemcsak Magyarország

és az örökös tartományok közt, hanem maguk az örökös tartományok egyes részei közt is. A bécsi kormány németesíteni akart mindent. Ezt sem a cseh, sem a lengyel, sem az isztriai, sem semmiféle más ajkú nemzetiség békével el nem tűrte volna. Míg az abszolutizmus tartott, míg a sajtó megfékezve, a nyilvános politikai tanácskozások el voltak tiltva: addig nemcsak Magyarország, de az örökös tartományok különböző részei is kénytelenek voltak hallgatni.

Az alkotmányérti küzdelem pedig a *szabad szónak* érvényesíthetéseérti küzdelmet is magában foglalta. Már most tessék csak elképzelni: minő ékes összhang emelkedik azon alkotmányos törvényhozási teremben, a melyben a szláv, az olasz, a ruthén, a szlovén, a lengyel mind feltámad; a saját nyelvét, saját nemzetiségét reklamálja a — némettől!! — a melyben minden egyes tartományocská saját autonómiáját követeli az összpontosító hatalomtól! (Lásd a mai Reichsrath szétzüllött helyzetét.)

Vagy nem volt tehát a márczius 4-iki alkotmány életbe léptetése komolyan gondolva — vagy a bécsi kormány beszámításon alul álló ítélőtehetségű emberekből állott! Egy oly birodalmi népképviselet, mely ennyi ellentétes érdeket, ennyi benső ellenséges érzelmet, és a tetemes kisebbségnek az óriási többséggel szemben (a németiségnek a más nemzetiségek felett) való tulhatalmát képes lett volna elsimítani és elviselhetővé tenni, mint ez Új-Ausztriában kilátásba helyezettett: még eddig nem lón feltalálva.

Csak az a végnélküli abszolutizmus, mely az

ostromállapotra támaszkodik, lett volna képes ezen szervezetet, ezen intencziókat néhány emberöltőn át megvalósítani — ha ennyi idő rendelkezésére áll.

Ezért merő ámitás volt az alkotmányosság kilátásba helyezése, merő lehetetlenség annak és az azzal együttjáró szabad szónak és szabad sajtónak életbeléptetése; vagy a mennyiben ez komolyan terveztetett, az okvetlen a birodalom szétmállására vezetett volna.

Ez a monarchia — szerencsétlenségére — rendkívül ellentétes elemeket foglal magában; és kétségtelen dolog, hogy ezek előbb-utóbb megrendíthetik az összetartozás állandóságában való hitet. Ily helyzettel szemben nem azt tanácsolta volna-e a józan ész, hogy Magyarországot, a mely egy bizonyos konszolidált erőt képvisel, a mely az állandóság és szilárdság attributumaival bir, támogassuk, erősítsük és még inkább fejlesszük? E helyett a bécsi bölcsesség még ez egyedüli pontot, melyre támaszkodhatik vala, és melynek segítségével a szétzúllásra hajló elemeket is összetarthatja — szintén szétbontani erőlködött.

Hogy ez nekik nem sikerült, ez nem az ő érdemük; ez az ő törekvéseik és számításaik ellenére történt.

Ezeket itthon minden ember csodálattal nézte, és csak azon rövidlátáson vagy vak gyűlöleten álmélkodott, mely az irányadó körökben ez ország ellen uralkodott úgy annyira, hogy készebbek voltak tönkre tenni a monarchiát, csak Magyarországot semmisíthessék meg, s ezért nálunk nagy befolyása volt az emigráció izgatásainak.

Szerencsére a fejedelem ismerte fel legelőbb a helyzet veszélyes voltát, és ő indította meg a kiegyezésre vezető akciót.

A nemzet megint feltámadt. De e feltámadásra vezetett körülményekről egy második könyvben szólunk.

